

ETO: 39+809. 451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

53

14. ÉVF.

1982. DECEMBER

HUNG. KÖZL.

14. ÉVF.

4. (53.) SZ.

419-590. L.

NOVI SAD-ÚJVIDÉK

1982. DECEMBER

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

14. ÉVF.

1982. DECEMBER

4

HUNG. KÖZL.	14. ÉVF.	4. (53.) SZ.	419—590. L.	NOVI SAD—ÚJVIDÉK	1982. DECEMBER
-------------	----------	--------------	-------------	------------------	----------------

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával
Szerkesztő bizottság: Ágoston Mihály, Bosnyák István (felelős szerkesztő), Gerold László, Hornyik Miklós (főszerkesztő), Mikes Melánia, Papp György (titkár) és Szeli István
Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Bosnyák István (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Hornyik Miklós (Újvidék), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan Meden (Zágráb), Ivanka Udovički (Belgrád) és Szeli István (Újvidék)

Technikai szerkesztő: Slavko Milentijević

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények, 21 000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer

Készült a szabadkai Birografika nyomdájában

TARTALOM

A XX. SZÁZADI MAGYAR REGÉNY FŐ IRÁNYAI

Bori Imre: Előre-hátra, jobbra-balra — avagy a magyar regény története a XX. században	421
Bodnár György: A magyar regény megújulási lehetősége: az impresszionizmus	427
Gerold László: Szempontok és reflexiók a regényvonulat problémaköréhez.....	433
Pomogáts Béla: Az erdélyi történelmi regény — Kós Károly: Varju nemzetség	439
Hornyik Miklós: Titokfejtők	447
Kulcsár Szabó Ernő: A reflektáltság és metaforikusság néhány kérdése a XX. századi magyar regényben	457
Thomka Beáta: A regény öntudata (Tézisek az új magyar regényről).....	465
Bányai János: Szöveg és elbeszéléselemélet	471

TANULMÁNYOK

Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében — Marsigli élete, munkássága és iratai	485
Sugárné Kádár Júlia: A beszédfejlődés és a pszichikus érés néhány összefüggése a szómondatok és a grammatizáció időszakában	537
Lengyel Zsolt: Gyermekegyelvi kutatások Magyarországon (1975—1980).....	553

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Gulyás Gizella: Egy zentai ráolvasás	569
Silling István: Kupuszina népi növényneveinek jegyzéke	573

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Bosnyák István: Az intézet életéből	581
---	-----

SADRŽAJ

GLAVNI PRAVCI MAĐARSKOG ROMANA U XX VEKU

Bori Imre: Napred-nazad, levo-desno — ili, istorija mađarskog romana u XX veku	421
Bodnár György: Mogućnost obnove mađarskog romana: impresionizam	427
Gerold László: Gledišta i razmišljanja o problematici reprezentativnih romana	433
Pomogáts Béla: Istorijski roman u Transilvaniji — Kós Károly: Varju nemzetiség	439
Hornyik Miklós: Odgonetači tajne	447
Kulcsár Szabó Ernő: Neka pitanja reflektivnosti i metaforičnosti u mađarskom romanu XX veka	457
Thomka Beáta: Svest romana (Teze o novom mađarskom romanu)	465
Bányai János: Teorija teksta i naracije	471

STUDIJE

Vékony László: Jedan italijanski polihistor u Karpatskom bazenu — Marsilijev život i rad i njegovi spisi	485
Sugárné Kádár Júlia: Neke veze između razvoja govora i psihičkog sazrevanja u periodu reči-rečenice i gramatizacije	537
Lengyel Zsolt: Istraživanja dečjeg govora u Mađarskoj (1957—1980)	553

KRAĆA SAOPŠTENJA

Gulyás Gizella: Jedno senčansko bajanje	569
Silling István: Spisak narodnih naziva biljaka u Kupusini	573

IZ ŽIVOTA INSTITUTA

Bosnyák István: Iz života Instituta	581
---	-----

CONTENTS

THE MAIN TRENDS OF THE HUNGARIAN NOVEL IN THE 20TH CENTURY

Bori Imre: Forwards-backwards, right-left — or the history of the Hungarian novel in the 20th century	421
Bodnár György: A possibility of the renewal of the Hungarian novel: impressionism	427
Gerold László: Viewpoints and reflexions on the problems of novel representatives	433
Pomogáts Béla: The historical novel in Transylvania — Kós Károly: Varju nemzetség	439
Hornyik Miklós: Secret-solvers	447
Kulcsár Szabó Ernő: Some issues of reflectiveness and metaforism in the twentieth century Hungarian novel	457
Thomka Beáta: The consciousness of the novel (Theses on the new Hungarian novel)	465
Bányai János: The theory of the text and narration	471

STUDIES

Vékony László: An Italian polyhistor in the Carpathian Basin — Marsigli's life, work and writings	485
Sugárné Kádár Júlia: Some correlations between speech development and psychological ripening in the period of word-sentences and grammatisation	537
Lengyel Zsolt: Child language investigations in Hungary (1975—1980)	553

PAPERS

Gulyás Gizella: An incantation of Senta	569
Silling István: The list of popular plant names in Kupusina	573

WORK IN THE INSTITUTE

Bosnyák István: Work in the Institute	581
---	-----

INHALT

DIE HAUPTRICHTUNGEN DES UNGARISCHEN ROMANS
IM 20. JAHRHUNDERT

Bori Imre: Vorwärts-rückwärts, rechts-links — oder, die Geschichte des ungarischen Romans im 20. Jahrhundert	421
Bodnár György: Eine Möglichkeit der Erneuerung des ungarischen Romans: Impressionismus	427
Gerold László: Anschauungen und Überlegungen über den Problemkreis der Romanrepräsentanz	433
Pomogáts Béla: Des historischen Romans in Siebenbürgen — Kós Károly: Varju nemzetség	439
Hornyik Miklós: Rätsellöser	447
Kulcsár Szabó Ernő: Einige Fragen des Reflektierens und Metaphorisierens im ungarischen Roman des 20. Jahrhunderts	457
Thomka Beáta: Das Bewusstsein des Romans (Thesen über den neuen ungarischen Roman)	465
Bányai János: Text- und Erzählungstheorie	471

STUDIEN

Vékony László: Ein italienischer Polyhistor im Karpathischen Bassin — Margitlis Leben, Werke und Schriften	485
Sugárné Kádár Júlia: Einige Wechselbeziehungen zwischen Sprachentwicklung und psychischer Reife im Zeitabschnitt des Wortsatzes und Grammatisierens ..	537
Lengyel Zsolt: Kinderspracheforschungen in Ungarn (1975—1980)	553

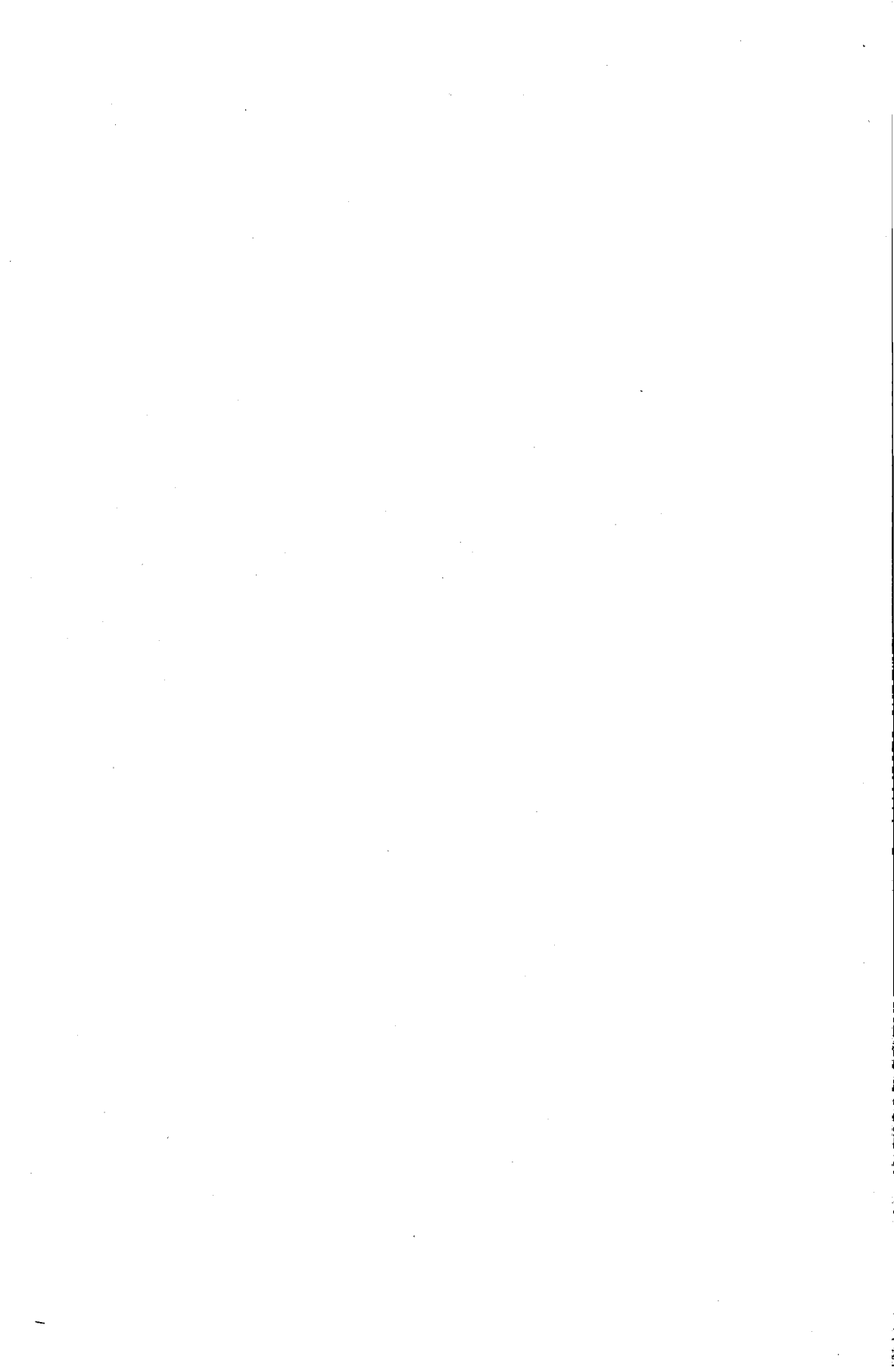
KLEINERE MITTEILUNGEN

Gulyás Gizella: Ein Zaubern von Senta	569
Silling István: Der Katalog der Volkspflanzennamen in Kupusina	573

AUS DEM LEBEN DES INSTITUTS

Bosnyák István: Aus dem Leben des Instituts	581
---	-----

A XX. SZÁZADI MAGYAR
REGÉNY FŐ IRÁNYAI

1982. október 14—15-én Intézetünkben A XX. századi magyar regény fő irányai címmel tudományos értekezletet szerveztünk. A rendezvényt az Intézet és az MTA Irodalomtudományi Intézete immár hagyományos, a XX. századi magyar irodalom kérdéseivel foglalkozó tanácskozás-sorozata keretében tartottuk meg. E témakör intézetközi vizsgálata szerves tartozéka a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, valamint a Magyar Tudományos Akadémia 1981. december 3-án kötött együttműködési szerződésének.

Jelen számunkban az értekezleten elhangzott beszámolókat közöljük. Az itt megjelenő írások mellett a tanácskozás műsorán szerepelt még Béládi Miklós A legújabb magyar próza nézőpont-változásai, valamint Szegedy-Maszák Mihály Példázatszerűség a XX. századi magyar regényben c. dolgozata is; közlésükre másutt kerül sor.

B. I.

ETO: 894.511(091)—31

CONFERENCE PAPER

ELŐRE-HÁTRA, JOBBRA-BALRA — AVAGY A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE A XX. SZÁZADBAN

BORI IMRE

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Azzal a szomorú megállapítással kezdeném hozzászólásomat adott témánkhöz, hogy ebben a pillanatban, gondolom, megvan az igény a magyar regény történetének elkészítésére, de nincsen egyetlen feltétel sem kéznél, ami lehetővé tenné egy regénytörténet megírását. Úgy látom, hiányoznak az elméleti megfontolások, de nem rendelkezünk a problémáknak egy minimális adatkészletet tartalmazó listájával, lényegében nincsenek számbavéve a regények sem, s azt sem tudni, melengeti-e valaki egy ilyen jellegű munkának akár a gondolatát is. Úgy is mondhatnám — bár nyilván éppen értekezletünk résztvevői cáfolnak majd meg —, hogy problémákról beszélhetünk, de álláspontokról annál kevésbé. Különböző azok, akik az irodalomelmélet kérdései iránt fogékonyabbak, mint a most felszólaló, nyilván jobban tudják, milyen nagyfokú bizonytalanság észlelhető, ha rendezői szempontokról van szó, hitem szerint a regénytörténettel kapcsolatban talán még hatványozottabban, mint más kifejezési területeken. Hadd emlékeztessék csak arra, hogy a szerb regénynek egy egészen modern, mai, friss története igen elegánsan, de kérdés, hogy mennyire célszerűen, úgy oldotta meg — nyilván nyugat-európai példák hatása alatt — a megoldhatatlannak látszó kérdést, hogy a két világháború közötti időszak szerb regénytörténetét írva megelégedett a megjelent regények ismertetésével egy-másfél oldalnyi szövegterjedelemben, így mintegy az olvasóra bízta, hogy a felkínált elemek alapján állítsa össze maga a neki tetsző, magánhasználatú regénytörténetet. Nem hihető azonban, hogy minket most és itt a magyar regénytörténetnek egy ennyire radikális s igencsak mechanikus felfogása magával ragadna. De közelről sem szeretném, ha bárki is ott látna bennünket, illetve ott látná a most felszólalót, valahol a középúton Császár Elemér és Mezei József regénytörténeti megoldásai között bandukolva. Annál inkább sem szeretné ezt, mert meggyőződése, hogy a XX. századi magyar regény története éppúgy megtervezhető és megírható, mint ahogy megtervezhető és megírható e korszak „modern” regényvonulatainak története is. Még akkor is, ha egyelőre a receptjét nem ismerjük, illetve ha tudomásul is vesszük, hogy egy általános, minden művet elhelyezni segítő „terv” megalkotása lehetetlen, s hogy van ellentmondás a műfaj természete és a történetiség elve között, hiszen elképzelhető lenne egy, csupán a regényelméletírók adta alakulástörténeti rajz is, amelyben a fő vonalakat a regénytípusok vagy regény-

modellek képeznek, miután minden megjelent és számbavehető művet a modellálás és tipizálás műveletének vetnének alá.

Egy kis kitérőként hadd említsem a következetesség követelményét, amely a szemügyre vett magyar regénytörténeti áttekintéseknek a legnagyobb hiányaként tartható számon. Arra gondolok, hogy egyszerre, egy művön belül nem egységes, hanem két vagy három különböző jelzésrendszer alkalmazása figyelhető meg. Császár Elemér éppen hatvan esztendővel ezelőtt, 1922-ben, munkájának a századvég regényirodalmát tárgyaló fejezetében előbb kiugratja a realizmust a korszak fő ismérveként, majd az „angol“, az „orosz“ és a „francia nyomokon járók“ címszava alá véve tárgyalja Tolnai Lajos, Beöthy Zsolt, meg Vértesi Arnold, Acsády Ignác és Gozsdu Elek, illetve Toldy István, Ábrányi Emil, Justh Zsigmond munkásságát, hogy azután egy „a korszak többi regényírója“ címszót iktasson be, s végül Mikszáth Kálmánnak szenteljen külön fejezetet. Nem kevésbé tanulságos a Befejezés című rész, amelyben a következő fejezetek találhatók: „Regényirodalmunk gyarapodása és haladása; A társadalom és a magyar élet rajzának hiánya; Budapest szerepe regényirodalmunkban; Világnézet regényeinkben; Íróink nagyobb eredetisége; A naturalizmus nálunk (itt Bródy Sándor és Kóbor Tamás); A régi hagyományok megbecsülése (itt Ambrus Zoltán, Benedek Elek és Rákosi Viktor, Werner Gyula, Pekár Gyula, Gárdonyi Géza és Herczeg Ferenc, az utóbbi mint „a kor legnagyobb és legjellemzőbb regényírója“). Negyven esztendővel később a nagy irodalomtörténeti összefoglaló negyedik kötetében három regénytörténeti címszót találunk, noha regényekről másutt is szó esik. A három cím sem egységes szemlélet gyümölcse: „A romanikus regény; A realizmus új igényeinek jelentkezése a regényben; A lélektani regény.“ Mezei József „szabad ötleteinek“ ismertetése ellenben már visszaélészámba lenne vehető, de nem hallgathatjuk el, hogy a fent jelzett korszakot ő a „Realizmus és dezillúzió“ korának keresztelte el, s beszél „realista hangnemekről“; Mikszáth Kálmán az „új balgaságok története“ címkét kapta, s hogy a továbbiakban a „naturalista regény és simbolista fikciók“ címszó alá vonta a századvég regényirodalmában történeteket. Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy nem áttekinthetőbb a szerb regénytörténet sem. Tavaly jelent meg Jovan Deretić: *A szerb regény 1800—1950* című könyve (Srpski roman 1800—1950) Belgrádban. Ebben a szerző az általunk itt többször említett regénykorszakot a Szerb regény a romantika és a realizmus között cím alá vette, s beszél szentimentális-romantikus regényekről, említi a történelmi regény fiaskóját, a realiztikus regény kezdeteiről Jakov Ignjatović kapcsán értekezik, majd az új korszaknak, amelyet Deretić az 1890-1910 közötti időszakra tesz, a „realisztikus regionális regényirodalom“ címet adja, s szó esik korai realistákról (a novellától a regény felé), a lélektani regény kezdeteiről, a titok regényeiről, valamint a kései realistákról, akik a regionális regénytől a modern regény felé látszanak haladni.

Nyilván a regénytörténettel kapcsolatosan kialakított prekonceptiók rovására kell írni ezeket a tétovázásokat, két- sőt háromlelkűségre valló megnyilatkozásokat. Nem regényekhez kerestek a szerzők címeiket, hanem címekhez regényeket — mondhatnánk igencsak leegyszerűsítve bírálatként az ilyen jellegű megoldásokról. Mit lehet hát tenni, hogy a látható buktatókat

elkerülve eljussunk egy lehetséges XX. századi magyar regénytörténet közelébe — méghozzá immár az évszázad végén, utolsó negyedében, tehát egy századnyi irodalmi-elméleti tapasztalat birtokában? Felelni rá természetesen csak naiv optimizmussal és balga, például a visszaminősítések mechanizmusába vetett hittel lehet. Tegyük fel, hogy Esterházy Péter friss könyve, a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* a támpontunk, amikor Asbóth János: *Álmok álmodója* című regényének keressük a helyét a magyar regény történetében. A visszafelé olvasásnak az ilyen munka azonban a vonzóbb vagy biztatóbb, ígéretesebb oldala. Akkor támad ugyanis zavar, amikor valaki esetleg azt kérdezi meg, hogy miért éppen Esterházy Péter műve a kiindulási pontom, s miért nem Nádás Péter vagy Lengyel Péter legújabb műve (hogy a Péterek körében maradjunk), mert lehet, hogy ezek egymással igencsak kapcsolatban állnak, de a regénytörténeti múltra külön-külön mégiscsak más-más fényt vetnek.

Hitünk szerint jobban, megbízhatóbban igazít el az európai regénytörténet, pontosabban izmus-történet, ha a magyar regény történetét kell elkészítenünk. Mert, a jelek szerint, kevésbé szigorú, de mégis kereteket kínáló és biztosító elv érvényesítésére van mindenekelőtt szükség, s a XX. század minden periódusában adott irányzatok voltak előtérben, az alkotók valahova tartozónak tudták és érezték magukat, alkotásuk pedig, körülményesen és nyakatekert módon szólva, „besorolást nyert valahova“). S mert az évszázad végén járunk, s ha a XX. századi irodalom kezdeteit a múlt század nyolcvanas éveire tesszük, akkor éppen száz esztendőben gondolkodhatunk, és a magyar regény domborzati térképének is ki kell rajzolódnia szemünk előtt. S ha vita támad az irodalmi-művészeti irányzatok periodizációs alkalmazásával kapcsolatban (ebben pedig benne van leírásuk és minősítésük követelménye is!), akkor az az irányzat értelmezésének vonatkozásában támadhat. Elsősorban karakterének megítélésében, másodsorban határai kijelölésében lehetnek differenciák. De ha egy kezdeti periódust tételezünk fel nem is egy bizonytalansági tényezővel, félmegoldási jelenséggel, azután sűrűsödési pontokat-korszakokat keresünk (és találunk), végül pedig egy pontosan le nem zárható továbbélésre gyanakszunk, akkor nagyjából olyan rendszert kapunk, amely jelentősebb módon nem hamisítja meg a valódi irodalmi folyamatokat, egyúttal pedig eligazít térben és időben egyaránt, s fogódzókat kínál a rokon-jelenségek érzékeléséhez is. Ami pedig kétségtelen és alighanem vitathatatlan, az az, hogy kérdéses korszakunkban, tehát a XX. században, illuzórikus lenne egyeduralmat élvező korstílust keresni: itt törekvések és jelenségek nagyon is feltűnő egymás mellett létezése a jellemző, s ezeket nem lehet egymást kizáró módon interpretálni. A regényjelenségek pluralizmusa adja a történetileg felfogott regényvonulatok egymásmellettiségének a látványát.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés: a XX. századi magyar regény története nem ritmuskérdés-e valójában, és nem szabályosságok keresésének a munkája-e? Arra alapozom ezt a gyanúmat, hogy megfigyelhettem: az 1870—1940 közötti hetven esztendőben a jelentősebbnek, ma is értékesnek tartott regények, hogy így mondjuk, nem folyamatosan jelentek meg, hanem bizonyos esztendőekben mintegy összpontosultak, koncentráálódtak, s hogy alig van olyan regény, amely egymagában, magánosan állna egy imaginárius időrendi táblázatban. Ott van nyomban az 1872-es év, amely, tudjuk, Jókai *Az arany ember-*

ének és *A jövő század regényének éve*, egyben Tolnai Lajos (*Az urak*) és Toldy István (*Anatole*) megjelenésének az éve is. 1898-ban jelenik meg Mikszáth Kálmán *Új Zrinyiasza* és Bródy Sándor *Ezüst kecskéje*, 1901-ben két regény Ambrus Zoltántól egy Krúdy- és egy Gárdonyi-mű születik meg (Ambrustól a *Solus Eris* és a *Griofle és Griofla*, Krúdytól az *Aranybánya*, Gárdonyitól az *Egri csillagok*), 1902-ben jelenik meg Bródy Sándornak *A nap lovagja*, Gárdonyi Gézának a *Láthatatlan embere* és Jókainak *A mi lengyelünkje*. Az 1911-es esztendő kapcsán az irodalomtörténeti recepció válogathat, Kaffka Margit *Színek és évek* című regénye mellé Móricz Sáraranyát vagy *Az Isten háta mögött* című regényét teszi-e. Az 1912-es esztendő pedig a magyar regénytörténet nagy dátumai közé sorolható Kaffka Margit (*Mária évei*), Krúdy Gyula (*Palotai álmok, Francia kastély*), Török Gyula (*A porban*) és Kassák Lajos művei miatt. Az 1913-as esztendő Babits Gólyakalifájáé és Krúdy *De Ronch kapitány csodálatos kalandjaié*, 1914-ben jön Kaffka Margit *Állomásokja*, Krúdy *A vörös postakocsi* és Móricz Jó szerencsét című regénye, az 1917-es év pedig a magyar kisregények esztendeje: Kaffka Hangyabolya, Krúdy *Őszi utazások a vörös postakocsinja*, Déry Tibor *Liája*, Krúdy *Bukfence*, Móricz *Szegény emberekje* jól illusztrálja ezt a tényt. 1922-ben jelenik meg Kosztolányi Nero-regénye, Déry *Kéthangú kiáltása*, Krúdy *Őszi versenyek* és *A hét bagoly*, valamint Móricz *Tündérvkert* című regénye. Három évvel később (1925-ben) jön Bródy *Rembrandtja*, Kosztolányi *Arany-sárkánya*, Móricz *Pillangója*, Tersánszky Józsi Jenő *A céda és a szűz*, Kodolányi János *Börtön* című regénye. Fölöttébb érdekes az 1934-es esztendő termése: Kassák Lajos *A telep*, Krúdy *A purgatórium*, Márai Sándor *Egy polgár valomásai*, Szentkuthy Miklós *Prae*, Szerb Antal *A Pendragon legenda*, Kodolányi János *Sötétség* című regénye jelenik meg, míg 1937-ben Komor András *A varázsló*, Németh László *Kocsik szeptemberben*, Remenyik Zsigmond *Büntudat*, Veres Péter *Számadás* című műve kerül az olvasók elé, s nyilván nincs mit csodálkoznunk, ha 1939-ben Móricz *Életem regénye* és Sötér István *Fellegjárása* van együtt.

Kitetszhet ebből a felsorolásból, amely valójában akkor érdekes, ha mindent magába foglaló és minden évet felölelő, hogy egy-egy esztendő pántja több alakulástörténeti szálát fog össze, miközben bizonyos általános, korra jellemző, egy adott időpontban konstansnak tartható jegyeket is tükröz. Móriczot 1939-ben Sötértől ég és föld választja el, de nehéz nem észrevenni az azonosságot bennük: az önéletrajzi indíttatást, a tárgyilagosságra való törekvést a stílvilág különbözőségei ellenére. Bármelyik esztendőt nézzük, akár az üresjáratok éveit is, a regényírói polifóniát kell érzékelnünk, s amikor ezt mondjuk, nem a tematikára gondolunk elsősorban, hanem a regényalakok, az előadásmód, a stílus változataira és változatosságára, az író és az életanyag viszonyának karakterére, a szerkesztés vívmányainak felhasználási módjára és fokára. Regényekben való és csak másodsorban regényírókról való gondolkodás kérdése mindez. Nem „Móricz“ és nem „Krúdy“, hanem *Az őszi versenyek* és a *Pillangó*, főképpen hogy a nagyobb regényírói opusok is fölöttébb érdekes változások görbéjét rajzolják a szem elé. Meggyőződésem, hogy a XX. századi magyar regény története nem regényírók galériája kell hogy legyen, hanem regények történetileg igazolt rendje, egy olyan rend, amelynek belső lényegét, rend-voltát az egymással korrespondáló és egymást

kizáró jegyek biztosítják. S mindez legalább egy európai kontextusban, hiszen a magyar regény benne élt a regénytörténet világáramában (benne éli ma is), tehát e történet alapvető tendenciái kétségtelenül kifejeződtek, megfogalmazódtak magyar nyelven is, ami esetünkben formanyelvet jelent első-sorban. A „formanyelv“ pedig a századunkra jellemző irodalmi irányok-mozgalmak „nyelvjárásaiban“ materializálódik.

ETO: 894.511—4

CONFERENCE PAPER

**A MAGYAR REGÉNY MEGÚJULÁSI LEHETŐSÉGE:
AZ IMPRESSZIONIZMUS**

BODNÁR GYÖRGY

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a *Nyugat* irodalmi forradalma új minőséget teremtett a költészetben, azaz nemcsak új mondanivalók kifejezését, hanem új költőiséget is. Azonnal jelzem, hogy ez számomra nem csupán feltételezés, hanem meggyőződés, de a másképp vélekedők iránti tiszteletből megelégszem a kiinduló gondolat hipotetikus kezelésével is. Annál is inkább, mert választott témakörünkben az a kérdés, hogy a *Nyugat* mozgalmának sikerült-e a maga forradalmát kiterjesztenie, teremtett-e új poétikai minőséget a próza és a dráma műfajaiban is. Az irodalomtörténet régóta sejtí: nemcsak hogy megvan ez az új minőség, hanem meg is előzte Ady, Babits és más nyugatos költők fordulató. A századvég és a századforduló novellistái — Gozdu, Petelei, Lovik Károly, Bródy Sándor, Cholnoky Viktor és a fiatal Krúdy — nemcsak az új életjelenségeket és életérzéseket írja le, hanem a hangulatonovella vagy a naturalista ábrázolás útján át is lépi a korábban elismert műfaji határokat, és a novella belső részecskéit is átalakítja. A változásokat vagy azok szükségességét a kortársak is észlelték. Mikszáth Kálmán például egyik utolsó almanachjának előszavában a széppróza és a publicisztika integrálásáról beszél, Szini Gyula pedig a *Nyugat* első számában már a mese halálát hirdeti. Különböző célokhoz igazodtak ezek az észlelések, de a más-más célzatú kritikák abban megegyeztek, hogy az eszményi realizmus fikciójának fellazításában vélték a prózai műfajok megújításának feltételeit. Nyilván azért, mert a fikciót létrehozó eszményt tartották hiteltelennek, vagy prekoncepciónak, mely eleve meghatározza az anyag formálását, lekerekítését, azaz fikcióvá való transzponálását. Ezért lehetett egyszerre ösztönzője az új prózai törekvéseknek a naturalizmus, az impresszionizmus és az új lélektan. Hiszen valamennyi a racionálisnak vélt oksági viszonyt, a világ hierarchikus elrendezését és az öntelt rációra, valamint az öröklött hierarchiára épülő objektivitást kérdőjelezte meg. A lazítás gesztusa vagy vágya akkor is figyelemre méltó, hogyha kifejezője nem is vitte végig felismerésének következtetéseit. Ezért sorolhatta az utókorból visszatekintve, századunk negyvenes éveiben Rónay György Mikszáthot is az eszményi realizmus fikciójának fellazítói közé. Ismeretes, hogy az irodalomtörténészek és kritikusok legtöbbje az anekdotában látta a múlt konzerválásának eszközét, azt a csattanót, amely lekerekíti és le is egyszerűsíti az ábrázolt világot. Rónay viszont Mikszáth

anekdotázó modorában olyan személyességet feltételez, mely eleve megakadályozza az eszményien zárt fikció totális érvényének kialakulását. Ha a fikciót úgy fogjuk fel, mint az egyszeri életjelenségek általánosítását, akkor nyilvánvaló, hogy a fikció lazítása egy szkeptikusabb világkép kifejezése, melyben benne lehet egy új világképi és műfaji koncepció csírája is. Mellékesen jegyzem meg, hogy én nem hiszek a pusztá rombolásban, mert az öröklött eszmények és eszközök áttörése csak akkor tekinthető rombolásnak, ha a múlt felől nézzük — egy még meg nem rendült poétika tudatában. Következésképpen a lazítás egyben egy új elrendezés formája is lehet. Itt és most olyan világkép művészi megfogalmazása, melyben helyet követel magának az önfelzabardító egyéniség és a feltáruló lélek is. Más szóval: a fikció lazítása új fikcióteremtés, s egy integrált emberkép transzpozíciója, melyben az individuális és lelki élet, valamint a létbe helyezetségek ugyanolyan dimenzióként jelennek meg, mint a társadalmi és történelmi meghatározottság. S ha nem feledkezünk meg a metafora eredetéről, tudjuk, hogy ezek a dimenziók nemcsak hogy megférnek egymás mellett, hanem feltételezik is egymást.

Ez a folyamat persze sehol sem volt egyenes vonalú és laboratóriumi tisztaságú. Amikor tehát a századvég és századforduló kisprózáját a *Nyugat* költői forradalmával rokonítjuk, akkor olyan átmeneti irodalomban keressük az értékeket, amelynek önmagában is le kellett küzdenie az öröklött „elvárásokat“. Bori Imre és munkatársai már számos Krúdy- és Csáth-elemzéssel bizonyították a fordulat lehetőségeit, ezért talán megengedhető, hogy én e helyen csupán néhány példát használjak fel gondolatmenetem irányának jelzésére. Az egyik példa Gozdsu Eleké. Feltűnő, hogy ez a korproblémákra oly érzékeny író milyen pontosan látja a századvég felesleges emberének, züllő arisztokratáinak és deviánsainak egyre uralkodóbb szerepét. S következetesen jár el, amikor hőseinek életanyagából már nem a történetet rögzíti, hanem a hangulatot, a lelki motivációt, s a valóság és a vágyak egymásba játszását. De ez a premodern prózaíró legtöbbször a próza ősi formáját, a keretes elbeszélést használja fel. A konvenció uralma alatt állna? Bizonyára, de mint Mikszáth az anekdotát, ő a keretes elbeszélést a fikcióból való kilépés lehetőségének tekinti, s így szabadságát némiképpen kiküzdve olyan homogén közeget teremt, melyben természetes szimbiózisba kerül leírás és álom, ábrázolás és esszészerű kommentár. Tudjuk, hogy Gozdsu Elek izgalmas indulás után a vidéki magányba temetkezett. Valószínű, hogy sorsát nemcsak a magyar irodalmi élet korabeli szociológiája határozta meg, hanem az ő autonómia-vágya is. Képtelen autonómia-vágy volt ez, mert nemcsak a megalkuvó irodalmi intézményekkel fordította szembe az író, hanem az irodalmi formákkal is. Ezt látszik bizonyítani szerelmi magánlevelezése, az Anna-levelek is. Kissé szvenvelgő és sznobisztikus ez az évtizedes levélgyűjtemény, de jól dokumentálja, hova juthat el az író az irodalmi konvenciók nyűgétől megszabadulva. Az Anna-levelek egyszerre dokumentum és regény, leírás és vizionálás, valamint fikció és esszé, s együttvéve az egyszeri életjelenségek olyan általánosítása, melyben világkép- és formateremtővé válik a rezignáció és a részletekhez való visszahúzódság. De még az Anna-levelek után is titok marad, miért nem vette tudomásul Gozdsu Elek a nyugatosokat, miközben nemcsak Baudelaire-t és Verlaine-t értette jól, hanem pontosan látta Rilke jövőt formáló szerepét is.

Másik példám Cholnoky Viktor. Novelláit újraolvasva a mai olvasóban egyre mélyül a meggyőződés, hogy megannyi örökölt irodalmi konvenció kényszere alatt élt, s egyidejűleg újra és újra kísérletet tett a társadalomban és történelemben élő emberkép kiegészítésére és átminősítésére. Kortársai és utódai, akik már az elkezdett úton haladhattak a modern próza céljai felé, az új lélekábrázolásban, vagy az emberi létet kifejező elvont tárgyiaságban találták meg azt a közeget, amelyet egyszerre alakítottak ki az új mondanivalók és az új műfaji koncepciók. Cholnoky Viktor — minden bizonnyal ösztönösen — mindkét irányban tájékozódott, de új lélektaniségát még mindig a klasszikus epikai hitellel igazolta, elvont tárgyiasághoz pedig képtelen volt megteremteni a szükséges homogén közeget. Az ember belvilágát és titkait keresi, de a különösséget, a távoliséget és a kísértetiességet találja meg. Címei, nevei és helyszínei a világ távoli részeire vezetnek el, s még gazdag ismeretanyaga is novelláinak fantasztikumát szolgálja. Ez a különös és borzongató világ azonban az epikai hitel törvényei szerint mozog, s e törvények az írókat arra készítetik, hogy misztikumának és fantasztikumának titkát egy-egy reális motívum kulcsával nyissa fel. Ezért például az ő *Szürke embere* szükségképpen kétlaki lény: amíg roppant erejével és gyilkosságaival emberfeletti világot reprezentál, valóban titkok hordozója; amikor azonban kiderül róla, hogy közönséges gorilla, nemcsak magát fosztja meg titokzatosától, hanem történetét is. A *Bertalan Lajos lelkében* pedig a rémlátás ábrázolásának távlatai szűkülnek le, amikor az író szükségesnek tartja olvasójával közölni, hogy a rémlátomány forrása nem az éjszakában bolyongó halott, hanem egy óriási, szélben lebegő színházi plakát. S még leghíresebb novellája, a *Trivulzió szeme* is bizonyítja az epikai hitel keresésének kényszerét. Trivulzió szeme ugyanis üveg szem, amely a babonás benszülötteket egy ideig félelemben képes tartani. De mennyivel többet mond eme okfejtő motívumnál Trivulzió kalandos élete, amely nemcsak földrajzi határainkat töri át, hanem az emberi élet dimenzióit is. Cholnoky Viktor ezért tehetette ezt a dalmát kalandort vissza-visszatérő hőségévé, a maga Szinbádjátvá.

Harmadik példám nemcsak az előbb vázolt elemékből való kitérés lehetőségeit hivatott bizonyítani, hanem azt a próbatételt is, amellyel előbb-utóbb szembe kellett néznie a *Nyugat* irodalmi forradalmának: a próza nagyműfajának, a regény új formáinak felkutatása. Ismeretes, hogy 1908-ban, amikor a *Nyugat* megindult, a magyar regényújdonosság *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Az irodalomtörténet közhelye, hogy az Ady szellemét tükröző fordulatot ebben a műfajban és a *Nyugat* szűkebb körében Móricz Zsigmond teremtette meg, de az már újra és újra kihull az emlékezetből, hogy az új út felfedezésében egyidejű társa volt Kaffka Margit. Eleve szeretném eloszlatni a méricskélés gyanúját, s ebben maga Móricz Zsigmond a tanúm, aki Kaffka Margit első teljes művét, a *Színéket és éveket* testvéri lelkesedéssel fogadta. Így ítélni tudjuk meg reálisan azt a tényt, hogy a *Színéket és éveket* csak a *Sárány* előzte meg, (1910), amelyet viszont mint kiforrotlan művet örökölt meg az emlékezet. Móricz első teljes értékű regénye, *Az Isten háta mögött* 1911-ben jelent meg, amikor Kaffka — folytatásokban — ugyancsak közzétette nagy regényét. A nagyszerű kezdetek után az új magyar regény felívelése egy ideig várat magára: majd a háborús évek próbája váltja ki az újabb kísérleteket (*A fátyla*, 1917), s később a következő korszak távlatos

szemlélete (Kosztolányi Dezső regényei, Babits Mihály: *Halálfiái* stb.). Persze a *Színek és évek* értékeit nem az előkelő időrendi hely szabja meg, hiszen ez esetben csupán úttörő kordokumentumként tarthatnánk számon. Ezt a regényt az az olvasó is műegésznek érzi, aki semmit sem tud az irodalomtörténeti környezetről. Kaffka Margit legnagyobb regénye azért válhatott korok fölötti értéké, mert az úttörés, az átmeneti kor jegye esztétikumá, poétikai elvé érelődött benne.

Ismeretes, hogy Kaffka Margit egyszerre fejezte ki osztálya bírálatát és nosztalgiáját. Hogy ez a dilemma nem zilálta szét művét, az mindenekelőtt impresszionizmusának köszönhető, mely sajátos rendbe szervezi az szeretet és ítélet, a harag és kétségbeesés érzelmi és értelmi káoszát. S ez az irányzat közös mederbe vezette az író korábbi törekvéseit is. Agnoszticizmusa gondolatot adott az induló évek dezillúziójának, a művészi módszereinek egységes rendszere lehetővé tette, hogy az az újravágyás, mely a szecesszió bizonytalan útjain tétovázott, célratörővé váljon. A látványra épülő mű, melyből hiányzik az összefüggések eleve megfogalmazott váza, lehetővé teszi, hogy tüköröződjék benne a történelem káoszában tévelygő lélek, s csupán annyi törvényszerűséget fejezzen ki, amennyit az intuíció megközelíthet. Mutatis mutandis: ha Ady Endre művészi felszabadítója a szimbolizmus, akkor Kaffka Margit az impresszionizmus.

A *Színek és évek* impresszionista természete mindenekelőtt a kompozícióban nyilatkozik meg. A preconcepcióktól idegenkedő író szükségképpen szembefordul a klasszikus kompozícióval: úgy érzi, hogy létünk mérhetetlenül gazdagabb, mint amilyenek a logikus, kauzális, lépésről lépésre haladó ábrázolás mutatja, hiszen ez folytonosan kiválaszt, szegényít, rendszerez, kiragadja az embert viszonyainak bonyolult szövevényéből, s nem veszi tudomásul a folytonosan belénk áradó, bennünk hullámozó világot. Kaffka dilemmája az egész modern prózáé, s forrása az idő problémája. Mennyit tépelődik a titokzatos időn! Tehetetlennek érzi magát a folytonos változás áramában, s mégis a teljességet akarja: egybefogni valahogy a roppant gazdagságot, tömpítés nélkül műbe foglalni a folyton újratermő, múltjában, jelenében, lehetőségében egyszerre élő valóságot. Így jut el az emlékezéshez, mely lehetővé teszi a rétegekben őrzött idő megközelítését, szabaddá teszi asszociációit, melyek már ki-kitörve a cselekmény rabságából, egyik rétegből a másikba vezetnek. És így a regényszerkesztés elve már nem a mese, nem is a jellem kifejtése valamilyen akcióban, hanem az emlékezés hullámozása. Az író illúzióknak érzi a valóság tárgyias értékelését, s arról igyekszik beszámolni, miként helyezkednek el az események az ő tudatában. Az impresszionista tehát a *Színek és évek*ben, miközben a számára oly idegen szubsztanciát hordozó kompozíció szétrombolására vállalkozik, az emlékezés logikájának követésével maga is kompozíciót teremt. Ebbe a kompozícióba természetesen illeszkedik bele a nagy mennyiségű dokumentum. Ezekben éppúgy a részletek vonzzák, mint a benyomásokban. Szinte hozzátapad a valóságdarabokhoz, alakítás nélkül viszi művébe őket, hiszen hiányzik belőle az eleve elrendező szándék. De ha a múlt idővel küzdve esetlegességek láncolatának látja az ember életét, s csak a pillanatok villódzásait tudja felfogni, akkor a kifejezés minden erejével rögzítenie kell az impressziók minél teljesebb tartalmát. Ez a kifejezésvágy és szórautaltság roppant terheket rak a nyelv

eszközeire. A felgyülemlett benyomástömeg nem tud felszínre jutni a gondolati asszociációk útján, nem fér el a logikai szerkezetre épített mondatban, s így a jelzők, hasonlatok és képek lehetőségeit feszegeti. Innen ered szó-halmazó szenvedélye, különösen pedig jelző-halmazása, képzetkomplikációs technikája és a hátravetett jelzők gyakori alkalmazása. Ezekkel a stílus-eszközökkel Kaffka arra törekszik, hogy élményeiben a szétválaszthatatlannak érzett külső- és belső tartalmakat tagolatlanul reprodukálja. A regénynek e mikrorészecskéi voltaképpen meghatározóbb erejűek a hatás kialakításában, mint a kompozíció. Véleményem szerint ennek az az oka, hogy a szubjektív időképzet és az emlékező magatartás nem hatja át elég mélyen a szerkezetet, s maga az emlékező kompozíció voltaképpen keretté válik, s csak ritkán bukkan fel az emlékek, gondolatok és érzelmek kronologikus előadásában. Tehát végül is a *Színék és évek* is átmeneti kor termékének tekinthető, de az író dicséretére jegyezhető fel, hogy új kompozíció-felismerését nem doktriner módon kezeli, s a megsejtett új úton csak addig merészkedik, míg világ-és életelemzése engedi.

ETO: 894.511—4

CONFERENCE PAPER

SZEMPONTOK ÉS REFLEXIÓK A REGÉNYVONULAT PROBLÉMAKÖRÉHEZ

GEROLD LÁSZLÓ

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

(*Bevezetőként magyarázkodás a címről*). Még egyszer a bejelentett cím: Szempontok és reflexiók a regényvonulat problémaköréhez. Mélyen önkritikus megítélés szerint: nagyképű cím. Ami viszont mentségemre szolgálhat, hogy a nagyképűségre utaló kifejezések — szempontok, reflexiók — könnyen felcserélhetők szerényebb jelentésű szavakkal: töprengés, adalékok, töredékes észrevételek, egészé össze nem álló mozaikkockák vagy effélékkel. A lefokozó behelyettesítés igénye mindenekelőtt azt hivatott jelezni, hogy a felvetett „szempontok“, s a melléjük társított „reflexiók“ *semmiképpen* sem illethetők teljességgel, alaposan végigvezetett, minden oldalról megvilágított következetességgel és alaposítással. Csak felvillantott észrevételek, gondolat-töredékek, amiket itt elmondok.

Előbb azonban még valamit a címről, s az iménti magyarázkodásról. Hogy átfogó, áttekintő teljesség helyett alább csak a téma fölötti töprengés mozaikkockái közül választok ki néhányat, azt egyfelől az az idegenkedés indokolja, amely mindenféle címkézést, skatulyázást — még amilyen a gyűjtő jellegű fő irányzat, fő vonulat, fő áramlat is — eleve gyanakodva fogad, szemlél, nyilván nem függetlenül a tapasztalattól, amelyet az irodalomban az efféle rubrikázás kínál. Másfelől viszont ez az idegenkedés nem függetleníthető attól a felismeréstől sem, amely konkrétan a regény, még konkrétan a huszadik századi magyar regény vonatkozásában merül fel: igazi, sok, jelentős műből kialakított vonulatról vagy vonulatokról beszélni lehetetlen, legföljebb egy-egy vagy néhány regényünk alkot — nagyon is feltételesen — vonulatot.

(*Rendszerek, amelyek nem is azok*). Mivel témánk a huszadik századi magyar regény fő irányai, legcélszerűbbnek látszik, ha először a legújabb és legteljesebben összefoglaló jellegű irodalomtörténetet, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent hat kötetes *Magyar irodalomtörténet* (a „sponót“) megfelelő, hatodik kötetét vesszük kézbe. Célunkhoz a tartalom két fejezete kínál támpontokat, eligazítást: a *Korszak irodalmának fő áramlatai* című fejezet, valamint a *Műfajok és műfaji törekvések* című fejezet *Próza* megjelölésű része. Az előbbi a következő részfejezetekből áll: Konzervatív irodalom (Herczeg Ferenc, szórakoztató irodalom, Tormay Cecil, Harsányi Kálmán, Sik Sándor, Csathó Kálmán, Surányi Miklós, Ko-

máromi János, Nyíró József, Zilahy Lajos, Földi Mihály, . . . Gulácsy Irén, Harsányi Zsolt, Zsigray Julianna); A jobboldali radikalizmus írója: Szabó Dezső; A polgári ellenzéki irodalom csoportjai (a Nyugattól az Ezüstkorig); Avantgard és szocializmus: Kassák Lajos; Szocialista törekvések; Út a magánytól a közösségig: Balázs Béla; A polgári bírálattól a szocialista szatíráig: Gábor Andor; A kommunista költészet úttörője: Komját Aladár; A „népi“ írók mozgalma és A magyar irodalom a faszizmus ellen.

Nem nehéz észrevenni a tagadhatatlan tényt, hogy a fejezet alcímei *nem egyenműek*, hogy politikai pártállás, világ- és művészi szemlélet, alakulásrajz alapján találták ki őket. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezen a vegyes képen az *Összefoglalók és útkeresők* című következő fejezet, melyben József Artilla, Nagy Lajos, Illés Béla (!), Déry Tibor, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László és Radnóti Miklós munkássága tárgyalatik, sem módosít lényegesen.) Visszatérve a fő áramlatokként jelölt fejezethez, világos, hogy a nem egyenmű fogalmak alapján nem értelmezhető a bennünket ebben a pillanatban érdeklő problémakör.

Marad a *Műfajok és műfaji törekvések* című rész *Próza* alfejezete. Ennek a felosztása: Kései anekdotizmus: Móra Ferenc; A „népi“ írók prózája; Népiesség és mítosz: Tamási Áron; A Nyugat második és harmadik nemzedéke; Valóság és látomás: Gelléri Andor Endre; Szocialista prózaírók — ezen belül: realista epika, naturalista tendenciák és — terminológiai kakukkfiókaként —: „munkás írók“; Küzdelem a szocialista humanizmusért: Lengyel József.

Ismét nem nehéz felismerni, hogy a tagolás itt is különféle elvek, szempontok *összemosásával* történt. Írói módszer, alkotói hovatartozás, nemzedéki megoszlás, stílusirány stb. egy-egy alfejezet vagy ennél kisebb rész meghatá rozója.

A pusztá felsorolás bárkit meggyőzhet arról, hogy a XX. századi magyar irodalom — s ezen belül a regényirodalom — fő áramlatainak rendszerét, logikáját a jelzett, a legreprezentatívabb irodalmi kézikönyvből lehetetlen kikövetkeztetni. Létezik ugyan a rendszerezés igénye, de hiányzik a biztos, a szervező-eligazító vezérelv.

Próbálkozzunk máshol. Rónay György izgalmasan szép könyvében, *A regény és az életben* (Budapest, 1947) romantikus, realista és modern regényre osztja a Keménytől Kassáig feszített ívet. Vezérelve, melyre a kiválasztott regényeket felfűzte, logikus, elfogadható: a romantikus regény ábrázol, de ezt kinagyításokkal és kommentárokkal teszi, a realista regény is ábrázol, de kinagyítások és kommentárok nélkül, a modern regényen viszont a „műfaj bizonyos bomlásstünetei“ észlelhetők, az „epikai lélegzet kihagyása“, s „az objektív regénytől a szubjektív vallomás vagy az esszé felé fordulás“. Csakhogy Rónay alakulástörténeti — inkább így mondanám, mint fejlődéstörténeti, mivel nem biztos, hogy fejlődésről van szó — elvet követ. A fő irányokat — ha vannak — ezen belül kell keresni. Rónay azonban erre nem vállalkozott, egyszerűen azért, mert nem ez volt a célja, nem ez a szándék vezérelte.

Lépjünk tovább. Alkalmam volt nemrég hallani egy, a regényirodalmat tárgyaló előadássorozat bevezetőjét, melyben az előadó, Németh G. Béla aszerint emelt ki műveket a regényfolyamból, lehet-e rájuk regényelméletet alapozni. Szerény, de remekül válogatott listáján a *Zord időktől az Iskola*

a határonig terjed az ív, amelyen a *Rajongók*, *Az arany ember*, az *Isten háta mögött*, a *Légy jó mindhalálig*, az *Arany sarcány*, az *Édes Anna*, az *Iszony*, a *Feleségem története* s az *Egy polgár vallomásai* kaptak helyet, ismeretelméleti és ontológiai — ezek nélkül, monta az előadó, nincsen elmélet — tulajdonságok alapján. A rendszer kialakításának ez a módja elfogadható, bár meg kell jegyezni, hogy a meghatározó szempont kizárólagos: regénypoétikai ismérvekre szűkül.

Végezetül említem azt a tanulmányt, (Helyzetkép. Jegyzetek a mai magyar szépprózáról.), amelynek szerzője, Béládi Miklós, — noha egy korszak áttekintésére vállalkozott, ezt elsődlegesen nem a fő irányok kijelölésének szándékával tette — óhatatlanul is jelzett bizonyos dominánsnak tartott tendenciákat. Tanulmánya ezúttal azért is érdekes számunkra, mert a magyar regényirodalom legújabb szakaszára alkalmazza a nem egynemű fogalmakat, mint az említett hatodik kötetben történt. Ha szerinte létezik fő irány, akkor az egy eszme melletti elkötelezettség; akinél ez nyilvánvaló, azok a körön belül vannak, akinél ez kérdéses, azok a szökevények. A tanulmányban felmerülő elvek, melyek közül egyik-másik, mint például a „folytonosság megőrzése“, a realizmus, a történelemábrázoló igény, a modernizálás, a tényfeltáró, szociográfikus törekvések, a magánemberi problémák és velük szemben a közösség, a társadalom gondjai (múltban és jelenben) *esetleg* fő irányzatot, irányzatokat meghatározó elvként is felfoghatók, de sem a dolgozatba építve, sem belőle kiemelve ilyen értelemben nem alkalmazhatók, mert különböző eredetűek, jellegük szerint különböznek, mások. Azt azonban — így is — jelzik, jelezhetik, hogy ha irodalommal, regényirodalommal foglalkozunk, miféle szempontok szerint szokás ezt a magyar irodalomkritikában és -történetben tenni, legalábbis az utóbbi harminc-egyven esztendőben, zömmel.

A fő irány kijelölése esetleg elképzelhető lehetne a regénybeli jelrendszerek, illetve ezek változásai szerint. Netán a regényírás technikája szerint, bár ez — ahogy az imént említett tanulmányból látszik (, amely éppen formai jegyek alapján említ együtt egy Cseres- és egy Esterházy-regényt) — ugyancsak nem a legmegbízhatóbb vezérelv. Ahogy a pusztán tartalmi jegyek kiemelése sem lehet megbízható. Az is, ez is mellőzi a *regények immanens értékeit*.

De hát ha a felemlített változatok, lehetőségek közül meghatározó elvként mindössze egyik fogadható el, akkor talán nem joggal merül fel a kérdés: léteznek-e a XX. századi magyar regényirodalomban fő irányok? Vagy — ha az említett változatok mindegyikét elfogadhatjuk egy-egy fő irány szervező elvként, akkor — számos vonulat létezik-e? Vagyis afféle pluralizmust kell elfogadni? Ahány vizsgáló, annyi fő fonulat? Lehet. Ám ez sincs rendjén. Ugyanis túl nagy esetlegességhez, már-már káoszhoz vezetne. Persze ennyi dilemma után az is felmerül: egyáltalán szükség van-e az ún. „fő irányokra“?

Szerintem igen. S ezt mindenekelőtt az *irodalomról* való gondolkodás teszi szükségessé. Ugyanakkor nem tagadom, hogy szívesebben beszélnek csak a *jó regények* láncolatáról, egy *gerincről*, amely a magyar irodalomban egészen másként áll egybe — ha egyáltalán egybeáll —, mint például az angol, francia, orosz vagy német regényirodalomban. Ezekben valóban vonulatok vannak (vagy voltak), a magyar regényirodalomban viszont egy néhány csigolyából álló — ezek az összefüggő, valamiképp összetartozó regények — gerinc

alakítható ki. Természetesen akkor, ha sikerül meghatározni a jó, *regényként* értékes regény kritériumait.

Mondhatnánk esetleg, hogy jó regény az, *amely önmagát írja*, regényöntudata van, amely nem terhelt a különféle ballasztoktól, tehát nem azért jó, vagy egyáltalán azért regény, mert társadalmi igazságokat mond ki, leplez le, mert osztályszemlélete van. Vagyis: jó regény megállapítása érdekében nem irodalomszociológiai vizsgáldást kell végezni. Éppen ezért egyszerűen és könnyű szívvel le lehet és le kell mondani egy sor könyvről, amelyek dokumentumként talán érdekesekek, de sikerüket művészetten kívüli eszközökkel és szempontok szerint érik el. Tökéletesen érthető Szerb Antal kizárólagossága, amikor a *Hétköznapi és csodák* utószavában leszögezi: „... elrettentő példák... azok az irodalomtörténeti összefoglalások, amelyekben a teljesség kedvéért mindenkit felsorolnak“. Nyilván már azért is, mert az efféle teljes leltár esetében az a regény és regényíró, amely és aki egy rövid bekezdést vagy még ennnyit sem érdemelne, ha az egyes műveket a regény kritériumai szerint ítélnék meg — így könnyen vonulatakként lép elő.

Ezek után, ha csak röviden is, szükséges a regénnyel mint olyannal is foglalkozni. Előbb azonban, a későbbi magyarázkodást megkönnyítendő, a teljesség igénye nélkül felsorolnék néhány regényt, hogy kitessék, melyek szerintem — többek között — a XX. századi magyar irodalom ún. jó regényei, bár mondhatnám így is: regényei.

Íme: *Ádvent, A feleségem története, Aranysárkány, Néró, a véres költő, Esti Kornél, Édes Anna, Szindbád, Boldogult úrfikoromban, Az Isten háta mögött, A fecskék fészket raknak, Iszony, Gyász, Iskola a határon, G. A. úr X-ben, A kiközösítő, Saulus, Film, néhány Mándy-szöveg a Franciakulcs-tól a Tájakig, A látogató, A biblia, Egy családregény vége, Termelési-regény, Legendárium, Az ikszek...*

Ez scmmiképpen sem vonulat, sőt még vonulatok sem. Egyszerűen regények, amelyek kiállják a regény ismérveinek kritériumát

(*A regény mint olyan — idézetek alapján*) Arany János jegyezte le, aki regényt sohasem írt: „A költőnek azért, hogy nemzete előmenetelét eszközölje, nem éppen szükséges a politikától kölcsönöznie eszméket; ő énekeljen, költson úgy, mintha végcélja nem volna egyéb magánál a költészetnél...“ Bölcs, máig igaz észrevétel és tanács, amelyről azonban gyakorta megfélekedtek és megfélekednek azok, akik az irodalmi művekkel foglalkoznak. Alig van talán még egy irodalom, irodalomkritika és -történet, amelyben az irodalom kívüli szempontok annyira fontosakká válnának az irodalom vizsgálata esetében, mint a magyar. Rónay György említett könyvében olvashatjuk: „A magyar regényirodalom voltaképpen akkor kezdődik, amikor a regényíró-szándék találkozik kora magyar valóságával“. Csakhogy ez a különben pontos megállapítás nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mindenkori regényirodalom azonosítható a mindenkori valósággal. Akkor sem, ha a regények felismerhetően korukat fejezik ki. A valóság ugyanis — fejt ki a regényről írt esszéjében Ottlik Géza — csak modell, az irodalom számára éppúgy, mint például a fizika számára. Ahogy a regény mibenlétével foglalkozó Lovass Gyula jegyezte le *A regény válsága* című esszéjében: „Közösségi célokat, szociális kérdéseket is lehet regénybe építeni... de a közösségi regény csak akkor

lesz jó regény, még szociális szándéka is csak akkor lesz értékes, ha az újszerű kérdések megfelelő regénytechnikával, újszerű, fejlett ábrázolókézséggel és művészi tudással fejeződnek ki". Vagyis: „... a regény inkább élményközlés, mint programbeszéd". Ahogy Ottliknál olvasható: „A regény maga mondja el, hogy miről szól. És körülbelül ezt mondja, hogy ő *nem mondani akar valamit, hanem lenni akkar valamit*". Azaz: „... nincsen az előadása hogyan-jától, mikéntjétől elválasztható, a különböző kifejezési módokkal szembeni invariáns közölnivalója, éppúgy, ahogy mivolta, mibenléte sem határozható meg saját definiáló berendezésén kívüli, független eszközökkel".

Valahogy így kell talán értelmezni azt az elvet, hogy a jó regény az, amelyik önmagát írja, ilyen értelemben felel meg önnön — a regény — mércéinek és ismérveinek; így lesz elsődlegesen regény. Nem lenyomat és nem tükör, hanem öntörvényű valóság. Erre utal az az apparátus, amellyel a modern irodalomtudomány végzi a regények elemzését, a vizsgált szinteként a szöveg stilizáltságát, az idő- és térbeliség kérdését, az elbeszélő, a szereplők és a történetbefogadó viszonyát, valamint a elbeszélte történet értékszerkezetét, világgképét jelölve meg.

(*A lehetséges központ: Kosztolányi*) Az előbb felsorolt regények között, amint megfigyelhették, legtöbb a Kosztolányi-mű. Semmiképpen sem véletlenül. Egyrészt azért nem, mert a XX. századi magyar regény Kosztolányival — akinél a „nyelv, a szó nem a közlés eszköze, hanem a tudat létezési formája" — jut el a „szövegszerű megalkotottság"-ig, ahogy az *Esti Kornél* jelentésrétégeit felfejtő Szegedy-Maszák írja, másrészt viszont a legújabb magyar regény művelői — Ottliktól Esterházyig — a Kosztolányi-regénynek éppen azon sajátosságaihoz kapcsolódva írnak, amelyek az öntörvényű regény igazi hagyományát jelentik, átlépve így a nem regényszerű regények Kosztolányitól errefelé teremtett végeláthatatlan sorát. Márai írta egykoron: „Kosztolányi után nem lehet úgy magyar prózát írni, mint előtte". Ezt a felismerést erősíti meg az a tény, hogy az irodalom, a magyar regény, visszatért Kosztolányihoz. Az új regényekben például éppen úgy a szó kap olyan esztétikai tartalmat, jelentőséget, amely azonos önmagával és túl is mutat önmagán, mint Kosztolányi regényeiben.

A XX. századi magyar regény kritériumainak letéteményesei a Kosztolányi-regények. Ha fő vonulatról talán nem is beszélhetünk századunk magyar regényének kapcsán, egy jelentős fókuszról azonban mindenképpen beszélni kell. Talán a más nyelveken írt regényirodalomokkal szemben ez lehetne a modern magyar regény legfőbb sajátossága, jellemzője.

(*Befejezésként: egy felismerésről*) Remek esszéjében, *Az élő Kosztolányiban* írja Devecseri Gábor az *Aranysárkány* kapcsán, hogy Kosztolányi számára a beszéd, a szó az élet igazi főszereplője, s a szóhoz való viszony a világgképükre. „Kosztolányi regényeinek varázsa, hogy a szavak a nagy bőségben nem vesztik el jelentőségüket. Tartják a terhet. Minden szó nemcsak önmagát jelenti. Minden szó önmagánál magasabb árnyékot vet a lélek falára". Amire Devecseri Gábor magasfokú irodalmi érzékenységgel rátapintott, amit megérezett, ugyanazt fedezi fel a modern művizsgálat teljes apparátusát felvonultató irodalomtudós az *Esti Kornél* elemzésekor.

A felismerés: Kosztolányi regényei nemcsak a magyar regényt ébresztették fel Csipkerózsika-álmából, visszavezetve a műfaj lényegéhez, hanem jelentős szerepük van, illetve lehet abban is, hogy a hagyományos és korszerű irodalomelmzés sokkal közelebb juthat egymáshoz, mint ezt a látszat alapján egyáltalán gondolni lehetne. Azt jelenti-e ez, hogy a magyar irodalomkritika is visszatál ahhoz a tiszta irodalomeszményhez, amely a *Nyugat* irodalmát jellemezte egykor? Jósolni valóban nem a mi dolgunk. Esetleg remélni szabad.

ETO: 894.511(439)(091)—311.6

CONFERENCE PAPER

AZ ERDÉLYI TÖRTÉNELMI REGÉNY

— Kós Károly: Varju nemzetség —

POMOGÁTS BÉLA

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Erdélynek hagyományosan inkább elbeszélői és krónikásai voltak, mint költői, mintha a történelem ismétlődő kihívásai állítottak volna mindig új feladatot az elbeszélő tehetség elé. Az erdélyi emlékirat-irodalom a magyar regény egyik fontos forrását és mintáját jelenti, s kétségtelen, hogy az erdélyi magyarság önismerete és történelmi tudata többnyire ezekben az emlékiratokban kapott máig érvényes kifejezést. Tótfalusi Kis Miklós, Kemény János, Apor Péter, Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata, Retzegi György, Újfalvy Sándor, Bölöni Farkas Sándor, Wesselényi Miklós, Deák Farkas, Mikó Imre önéletírásai a viharos fordulatokban bővelkedő erdélyi történelemnek tartottak tükröt. Egyszersmind sajátos elbeszélő hagyományt kezdeményeztek, amely eszmei és poétikai tekintetben egyaránt erősen hatott a klasszikus erdélyi magyar regényirodalomra, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Petelei István, illetve ennek az irodalomnak a kényszerű önállósodását követően Bánffy Miklós, Tabéry Géza, Kuncz Aladár és Kós Károly munkásságára.

Ennek az elbeszélő hagyománynak a révén fejlődött ki a huszadik századi erdélyi magyar elbeszélő irodalom mély valóság- és emberismerete, biztos történelmi tudata, romantikus motívumokkal színezett realista ábrázolókézsége és tragikus jellegű írói mentalitása. Ez az elbeszélő hagyomány formálta a romániai magyar próza arculatát a húszas években, a transzilvánista irodalom kifejlődése idején. A transzilvánista irodalom a kisebbségi sorsba került erdélyi magyarság nemzetiségi tudatának és közösségi önérzetének megalapozására törekedett. A romániai magyarságnak olyan politikai és történelmi ideológiára volt ugyanis szüksége, amely nemzeti fennmaradásának és fejlődésének biztos támaszát jelenti, egyszersmind megalapozza az egyetemes magyarsággal és az államalkotó román néppel kilakítandó kapcsolatát.

A húszas évek politikai és történelmi gondolkodása, valamint irodalmi élete az „erdélyi gondolatban” találta meg azt az ideológiát, amely ki tudja alakítani a nemzetiségi népcsoport szellemi önvédelmét és közösségi öntudatát. Ez a gondolat az erdélyi fejlődés autonomista hagyományaira épült, az erdélyi népek — magyarok, románok és szászok — kölcsönös egymásra utaltságát, együttműködésének történelmi szükségszerűségét hangoztatta, az erdélyi politikai és kulturális berendezkedés hagyományos liberalizmusára támaszko-

dott, s egyaránt elutasította a nagymagyar és a nagyromán megoldást, minthogy ezek nem voltak képesek figyelembe venni a különleges erdélyi fejlődés következményeit, az erdélyi népek sajátos érdekeit. A transzilvánista ideológia az erdélyi magyarság progresszív törekvéseit fejezte ki, a nemzeti fennmaradás valóságos érdekét szolgálta, eközben azonban romantikus illúziókat is táplált: az erdélyi népek egymásra utaltságának eszméjét hangoztatva nem számolt kellőképpen az erdélyi fejlődésnek azokkal a tényezőivel, amelyek a történelem során többször is éles politikai, sőt fegyveres küzdelemben állították szembe ezeket a népeket, s nem vette igazán tekintetbe a román nemzeti egység fegyveres létrehozásának politikai következményeit sem, nevezetesen azt, hogy az erdélyi román értelmiség jelentős része nem az erdélyi szolidaritás, hanem a nagyromán nacionalizmus eszmei vonzásában tevékenykedett, és törekvései nem a kisebbségek megbékítésére, hanem asszimilációjára irányultak. A transzilvánista ideológia közvetlen politikai hatása ezért csak erősen korlátozott lehetett.

Az „erdélyi gondolat“ képviselői mélyeséges érdeklődéssel fordultak az erdélyi történelemhez, az erdélyi fejlődés sajátos hagyományainak feltárása és tudatosítása révén akarták megalapozni a transzilvánista ideológiát. Az erdélyi öntudat kialakulásának folyamatát és megnyilvánulási formáit írták le, elfelejtett dokumentumokat kutattak fel, az erdélyi történelem nagy eseményeiről és egyéniségeiről festettek képet. Gyárfás Elemér Bethlen Miklós, Tavaszy Sándor Apáczai Csere János élettörténetét dolgozta fel, Makkai Sándor Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta, Jancsó Benedek 1923-ban megjelent *Erdély története* című munkája közérdekű tudományos összefoglalással szolgált, Kós Károly 1929-ben közreadott *Erdély* című „kultúr-történeti vázlat“ pedig éppen az erdélyi művelődés autonóm fejlődésének vonalát rajzolta meg.

A történetírás mellett az elbeszélő irodalom is mind többször vállalkozott az erdélyi múlt felidezésére: a transzilvánista szépirodalom jellegzetes műfaja lett a történelmi regény és elbeszélés, különösen az önálló fejedelemség, a hanyatló Erdély, illetve a reformkorszak mozgalmas élete vonzotta az írók érdeklődését. A nemzetiségi lét jelen állapota mögé oda kellett rajzolni a történelmi sorsot, az erdélyi magyar élet hagyományait és kontinuitását, a román és szász néppel közösen végzett országépítő munkát vagy éppen a közösen vállalt küzdelmeket. A történelmi regény is a „nemzetiségi önkeresés“ eszköze volt, a transzilvánista ideológia a múlt ábrázolásában öltött alakot. Az erdélyi magyar történelmi regény kifejlődéséhez természetesen a húszas évek magyar történelmi regényirodalma — Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Laczkó Géza magyar történelmi tárgyú művei — is hozzájárultak: a hazai és az erdélyi történelmi regények egyaránt a nemzeti élet kereteinek átalakulásával vetettek számot, a kegyetlen tapasztalatok történelmi okait és tanulságait keresték, és a nemzeti történelem folytonosságának teremtő helyreállítására tettek kísérletet. A transzilvánista eszmék képviselőitén túl a nagy történelmi változások tanulságainak megfogalmazására törekedett az erdélyi magyar történelmi tárgyú elbeszélő irodalom is, a többi között Tabéry Géza *Szarvasbika*, Makkai Sándor *Ördögsekér*, Nyíró József *A sibói bölény*, Gyallay Domokos *Vaskenyéren*, Bánffy Miklós *Fortélyos Deák Boldizsár memoriáléja* című regényei, Sípos Domokos, Berde Mária és Kacsó Sándor történelmi elbeszé-

lései. Ebbe a sorba tartozik Kós Károly történelmi epikája is, amelynek két kiemelkedő írói teljesítménye van: a *Varju nemzetség* és *Az országépítő* című regény. Közülük az elsőt vizsgálónk meg közelebbről, azzal a céllal, hogy leírassuk az erdélyi történelmi regény ideológiai és poétikai jellegzetességeit.

A *Varju nemzetség*nek irodalomtörténeti szerep jutott: 1925-ben jelent meg mint az erdélyi magyar irodalomnak biztosságot adó Erdélyi Szépművészek Céh nevű kiadói vállalkozás egyik első (pontosabban harmadik) kötete s mint az erdélyi történelmi regényirodalom egyik korai kezdeményezője. Ugyanakkor kiemelkedő szerepe van Kós Károly életművében, írói sorsának alakulásában: egy hosszantartó művészeti érlelődési folyamat első nagy eredménye, egyszersmind újabb folyamatok kezdeményezője. Kós Károlyt mint Kalotaszeg krónikását tartja számon az irodalmi közvélemény, holott jól tudjuk, hogy a szépeességi német eredetű családból, Temesváron született író csak tizenhét éves korában ismerkedett meg azzal a tájjal, amelynek aztán oly hűséges ábrázolója lett. Kós voltaképpen az angol preraffaelita mozgalom hatására vált az erdélyi népi építőművészet, s ezen belül a kalotaszegi falvak építő és díszítőművészetének lelkes hívévé. Mint Lechner Ödön és Körösfői-Kriesch Aladár követője, Zrumeczky Dezső és Jánuszky Béla barátja kereste a nemzeti művészet mintáit Erdély hegyei között, s első, 1907-ben megjelent *Erdély népének építőművészetéről* című művében a preraffaeliták — Ruskin és Morris — eszméit kamatoztatva fedezte fel az erdélyi művészeti hagyományok értékeit. Ezt követően talált valóságos és szellemi értelemben egyaránt otthonra Kalotaszegen, építette fel Sztánán a nevezetes Varjuvárat, írta meg első szépirodalmi műveit: 1909-ben az *Avila királról ének* című verses regét, 1911-ben a *Régi Kalotaszeg* című művészettörténeti krónikát, majd 1912-ben *Emberék a havas alatt* című első elbeszélését, amely az általa szerkesztett *Kalotaszeg* című folyóiratban látott napvilágot. 1918 karácsonyán telepedik le véglegesen Erdélyben, bekapcsolódik a szerveződő erdélyi magyar irodalmi és közéletbe, 1921-ben Paál Árpáddal és Zágonyi Istvánnal közösen kiadja a *Kiadító Szó* című röpiratot, amely a kisebbségi élet intézményeinek megszervezésére szólítja fel az erdélyi magyarságot, 1922-ben sztánai könyvműhelyében állítja elő *Erdély kövei* című képes albumát, közben újságcikkek és tanulmányok egész sorában fejti ki a transzilvánista ideológia elveit. Munkásságának középpontjába lassanként az írói tevékenység kerül: 1925-ben adja ki a *Varju nemzetséget*, 1929-ben *Erdély* című művelődéstörténetét, 1930-ban *A Gálok* című kötetét, amely a címadó kisregény mellett három elbeszélését foglalja magába. 1932-ben megjelenik *Kalotaszeg* című, kultúrtörténeti összefoglalást és elbeszéléseket tartalmazó kötete, 1934-ben adja közre *Az országépítő* című, Szent István király korát idéző történelmi regényét, 1936-ban pedig *Budai Nagy Antal* című drámai művét, amely a kalotaszegi magyar és román nép közös küzdelmének állít emléket. Ezzel voltaképpen le is zárul Kós Károly írói pályája: a hátralevő évtizedekben — több művészettörténeti és építészeti szakmunka mellett — csak néhány fejezet készül el tervezett *Nagyurak* című regényéből.

A *Varju nemzetség* cselekménye Kalotaszegen játszódik: Valkón, Monostoron és fent a havasban, a Pojánán, a Talharu szikláin alatt fekvő hegyi legelőn. Kós Károly maga is ehhez a tájhoz ragaszkodott, nemcsak a falvakat

járta, a havason is gyakran megfordult, s valami különös nosztalgiát táplált a havasi táj, a havasi élet iránt. „Csudálatos dolog — írja regényének elején —, de igaz, hogy az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket. Talán mert félnek tőlük; lehet. Hogy itt fenn erdőt látnak, meg követ, meg felleget, aki az ormok körül tekereg. Hogy itt fenn erősebben zeng a zivatar. Pedig itt korábban kél a nap és későbbben nyugszik, és — közelébb az Isten. De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket. Egyenesen vannak fenn a házak, messze-távol egymástól az udvarok, és nagy a magánosság itt. Akik itt fenn élünk, emberrel ritkábban beszélünk. De sok mindent látunk mi. A völgyi ember minket nem láthat, de mi belelátunk a faluba, az udvarokba, a földekre és a kertekbe, belelátunk a völgyi ember életébe. Mindent látunk és sokat tudunk. De ők nem láthatnak minket. Ők csak a nagy hegyet látják, a köveket és a gomolygó fellegeket, aki minket beborít, és hallják zúgni a szelet. De minket nem látnak. A mi dolgainkat nem tudhatják, a mi életünk nekik titok örökké. Talán azért nem is szeretnek minket a völgyi emberek; mert az ember nem szereti, ha feje felett valami ösmeretlenséget tud.“ A havasi élet köré valósággal romantikus mítoszt rajzol az írói képzelet: ennek a mítizáló szándékának, mint látni fogjuk, a regény ideológiájában és poétikájában egyaránt lesznek következményei.

A cselekmény tere tehát a kalotaszegi falu és a havas, ideje viszont az a történelmi korszak, amely Bethlen Gábor fejedelemségének utolsó éveitől II. Rákóczi György végső bukásáig és haláláig húzódott, vagyis az 1629 és 1660 közé eső három évtized. Kós Károly ezeket az évtizedeket úgy mutatja be, mint folytonos hanyatlást és pusztulást, amely Bethlen Gábor „aranykorától“ a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát követő tatár pusztításig és Várad török által való elfoglalásáig vezetett, előidézve a fejedelemség végső romlását, az erdélyi függetlenség teljes felszámolását. (Csak megjegyzem, hogy ez a nézet nem egészen egyezik meg a korabeli krónikaírók és a későbbi történészek véleményével, amely általában II. Rákóczi György uralkodásától, pontosabban a fiatal fejedelem hiábavaló külföldi hadjáraitól számítja az önálló erdélyi állam hanyatlásának kezdetét.) Erdély romlása, Kós Károly felfogása szerint, nagy történelmi vívmányokat sodort veszélybe, minthogy a fejedelmi hatalom a magyar nemzeti függetlenség és kultúra letéteményese, a nyugati civilizáció terjedésének támasza volt.

A Kalotaszeg múltját idéző regény az erdélyi hanyatlás legfőbb okát is megjelöli, mégpedig abban, hogy a Rákócziak politikája eltávolodott attól a politikai stratégiától, amelyet annak idején Bethlen Gábor az erdélyi kormányzat számára megjelölt. A bethleni politikai hagyomány, amelyet a fejedelem nevezetes *Végrendelete* öntött formába, Erdély külső biztonságának és belső békéjének megőrzésében jelölte meg a kormánypolitika legfőbb célját, ezért követelt egyetértést a török portával, s lehetőleg békességet a Habsburg-hatalommal. Ezzel a politikai stratégiával szakított a kalandor külpolitikát folytató II. Rákóczi György, midőn Erdély egész haderejét eltékozolta a szerencsétlen lengyel hadjáratban, s országára vonva a szultán haragját, kockára tette az addigi fejlődés eredményeit. A *Varju nemzetség* e két politikai stratégia küzdelmét a Bethlenek és a Rákócziak hatalmi vetélkedése révén mutatja be: már I. Rákóczi Györgyöt is élesen szembeállítva a Bethlen Gábor által képviselt önelvű erdélyi politikával. Ebben a szembeállításban kétségtelenül a magyaror-

szági politikai erők iránt érzett hagyományos erdélyi bizalmatlanságnak is szerepe van, annak a bizalmatlanságnak, amelyet Apor Péter és Cserei Mihály emlékiratai fejeztek ki a magyarországi hatalmi törekvésekkel szemben. Ennek a bizalmatlanságnak adott hangot Kós Károly 1912-ben kiadott *Kalotaszeg* című folyóirata is, amely a sajátos erdélyi érdekek elhanyagolása következtében támadta a központosításra törekvő szabadelvű kormányzatot. A Bethlenek és a Rákócziak szembeállítására ilyen módon nemcsak két politikai stratégia, hanem két történelmi hagyomány — az erdélyi és a magyarországi tradíció — szembeállítását is jelzi, s éppen ez a felfogás magyarázza azt, hogy Kós Károly regénye a Bethlen Gábor-i örökséget megtartó idősebb Rákóczira is kiterjeszti a fiatal Rákóczi politikáját mindenképpen jogosan érintő kritikai ítéletet.

A hanyatló Erdély ábrázolása veszélyérzetet sugall, s a transzilvánista történelmi regényirodalmat valóban átszövi ez a veszélyérzet. A húszas évek elején gyorsan kiderült, hogy a román kormányok nem a Gyulafehérvári Határozatokra és az antant hatalmakkal megkötött Kisebbségi Szerződésre kívánják alapozni nemzetiségi politikájukat — ezek a dokumentumok ugyanis a kisebbségi népek önkormányzatát irányozták elő —, hanem éppenhogy e népek kultúrájának visszaszorítására törekcsenek, egy nemzetileg homogén Nagy-Románia eszméjét tűzve ki stratégiai célként maguk elé. A nemzetiségi közélet korlátozása, az erdélyi magyar kultúra és az erdélyi liberális hagyományok veszélyeztetettsége okozta az erdélyi történelmi regények sötétebb hangulatát. Ezek a regények ugyanakkor belső küzdelmek szinterei is: az erdélyi magyarságot önvédelemre és közös cselekvésre biztató transzilvánista eszmények küzdenek azokkal a komor árnyékokkal, amelyeket az általános veszélyeztetettség érzése okoz. Ezek a transzilvánista ideálok és történelmi értékek kapnak szerepet a *Varju nemzetség* által képviselt ideológiában is.

Kós Károly művének — mondhatnók, egész életművének — legfőbb eszmei „üzenete“ az, hogy az erdélyi magyarság maradjon hűséges szülőföldjéhez, kultúrájához és hagyományaihoz. Ezt az eszmei „üzenetet“ fejezi ki kalotaszegi történelmi regénye is, midőn a szülőföldhöz, a havasban fekvő Pojánához töretlenül hűséges Varju család négy generációjának történelmi és emberi sorsát mutatja be. A Varju nemzetség tagjai mindig kitarítottak a szülőföld mellett, kényszerű bujdosásukból mindig visszatértek a Pojánára, romjaiból mindig felépítették havasi házukat. A szülőföldhöz való ragaszkodás okozza, hogy Kós Károly, mint már utaltunk rá, valósággal költői mítoszt rajzol a havasi táj és a havasi élet köré. A hűség erkölcsi erejét tanúsítja Varju Gáspár és a székely Maksai László összeütközése is, amely szerelemi vetélkedéssel kezdődik és politikai küzdelemmé erősödik: Gáspár szabad ember, kismemes, akinek kicsiny birtoka és saját otthona van, László zsoldos katona, akinek mindig a felsőség parancsa szerint kell élnie és eljárnia. Gáspár független lelkiismerete szerint cselekszik, egy győztes összeütközés után megkegyelmezhet a székely katonának, ennek viszont a fejedelm védelmében le kell őt lőnie. Így lesz Maksaiból megtört és csalódott ember, akinek megigazulását végül az teszi lehetővé, hogy az 1658-as tatár betörés alkalmával Kalotaszeg védelmében áldozza fel életét. A vérvádból származó gyűlölködés ekkor szűnik meg a két család között, a regény záró-

képe szerint Varju Gáspár fia és Maksai László lánya egymásra találnak, és együtt fogják megtartani a Pojánán a Varju nemzetség otthonát.

A szülőföld és a hagyomány iránt érzett hűség mellett az erdélyi népek összefogásának gondolatát is kifejezi a regény. A transzilvánista ideológia alapvető tétele volt ez a gondolat: az erdélyi társadalom belső békéjét csak a magyar-román együttműködésre alapozva lehetett létrehozni és megerősíteni. Ezt az együttműködést a *Varju nemzetség* a Bethlen Gábor-féle politikai stratégia lényeges követelményeként tartja számon: a korszak történetéből is jól ismert, hogy a nagy fejedelem milyen sokat tett az elesett román nép felemelése érdekében, s hogy ez a törekvése, sajnos, nem talált méltó folytatásra a Rákócziak kormányzása alatt. Kós Károly regényében igen nagy szerepet kapnak a havas románjai: gornyikok, vadászok, pásztorok s közöttük is Ilia, a vén „nézőember“, akinek bölcs élettapasztalata, gyógyító tudománya egyaránt szolgálja a kalotaszegi magyart és a havasi románt. Románok és magyarok hagyományos békességben élnek együtt a hegyek között, s közös erővel védik meg szülőföldjüket a külső ellenségtől: ebben a történelmi hagyományban keresték az „erdélyi gondolat“ hívei a magyar-román megértés és együttműködés zálogát.

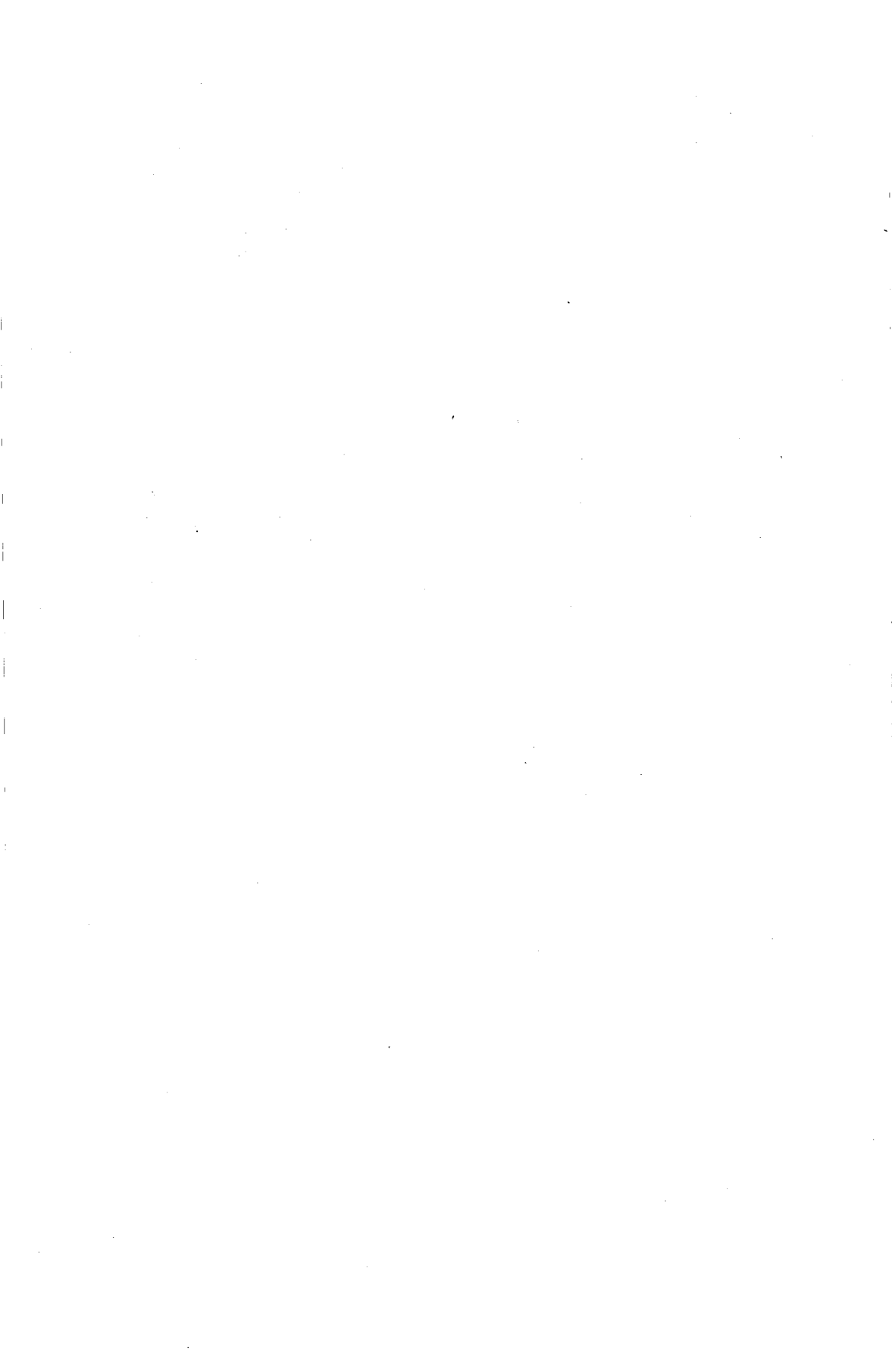
A *Varju nemzetség* a történelmi Erdély hanyatlását ábrázolja, egyszerűsített rámutat azokra a biztos értékekre is, amelyek egy új felemelkedés támaszai lehetnek. A regény eszmei szerkezetének ez a kettőssége szabja meg az epikus alakítás belső rendjét, azt a sajátos regénypoétikát is, amelyet Kós Károly, illetve tágabb értelemben az erdélyi magyar történelmi regény kialakított. Kós Károly műve, mint alcíme is mondja, *krónika*, azaz valóságos történelmi eseményeket beszél el, ezekre a valóságos eseményekre építi fel a regényfikciót: a Varjuk négy generációjának történetét, illetve a Varju nemzetség és Maksai László mindinkább kibontakozó, végül katartikus módon megoldáshoz érkező konfliktusát. A krónika ilyen módon a regény epikai struktúrájának mintegy alapja, amelynek irodalomtörténeti mintája az erdélyi magyar krónikairódalom, elsősorban Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* volt. A krónikás előadásmód a történelmi eseményekhez ragaszkodik, s a regény történelmi hitelességét támasztják alá a szövegbe ágyazott dokumentumok, például az a verses krónika, amely Zólyomi Dávid fogságra vetésének történetét mondja el, vagy Barcsai Ákos és az erdélyi rendek levelei II. Rákóczi Györgyhez, amelyek a fejedelem végleges lemondását és visszavonulását sürgetik. Erre a krónikás-dokumentarista alapra épülnek a regény másfajta narratív eljárásai: az a népies-kisrealista előadásmód, amely a kalotaszegi falvak köznapi életét, a családi élet bensőséges világát mutatja be, azok a romantikus színekkel festett jelenetek, amelyek az idősebb Rákóczi György életére törő havasi összeesküvést vagy a Zólyomi-féle kincsek megmenekítésének kalandos történetét ábrázolják.

A különféle narratív technikák segítségével kialakított epikai anyagnak Kós Károly biztos szerkezetet adott. Ez a szerkezet a Varju nemzetség és a Rákóczi-dinasztia hívei között fokozatosan kibontakozó politikai konfliktus alakulása szerint jön létre, a cselekmény fordulatait rendre Varju Gáspár és Maksai László mind végzetesebbé váló küzdelmének eseményei szabják meg. A regény szerkezete ilyen módon a drámai művek szerkezetére emlékeztet, a történetnek sajátos dramaturgiája van. (Talán nem lehet véletlen,

hogy Kós Károly sikeres történelmi népdramáját, a *Budai Nagy Antal* krónikaszerű elbeszélés, a *Budai Nagy Antal históriája* előzte meg, s hogy *Az országépítő* című regényből is készült színpadi változat.)

A *Varju nemzetség*nek van azonban egy másik, regénypoétikai szerkezete is. A történet alapszövetét a krónikák nyugodt tempójú előadása alakítja ki, szinte állóképszerű jelenetek váltják egymást, ezeknek a jeleneteknek jóformán grafikai belső szerkezete van. Nem véletlenül; mint Kovács Lászlótól megtudjuk, maga Kós Károly beszélt arról, hogy a regény epikus jeleneteit először grafikus módjára képzelte el, sőt le is rajzolta ezeket a jeleneteket, s a látvány nyomán dolgozta ki az elbeszélés szövegét. Ez a jelenetező előadásmód azonban időről-időre, szinte váratlanul felgyorsul, részben a történelmi események — Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György halála, az erdélyi seregek tatár rabságba kerülése, a tatár betörés — szűkszavú rögzítése, részben a regényhősök — Varju Gáspár, Varju János, Maksai László — végzetes pusztulásának ugyancsak tömör ábrázolása következtében. A regény tempósabb krónikás előadásmódjára ilyenkor az erdélyi balladák drámaisága vetül rá, s ez a drámai elv hozza gyors mozgásba a jelenetszerűen, sőt grafikus módon rögzített epikus anyagot. A krónika és a ballada már műfajilag is a művészi kifejezés archaizálásával jár együtt, ezt az archaizálást teszi még erőteljesebbé a szöveg nemes veretű nyelvezete, amely a tizenhetedik század krónika- és memoárirövidelmének szavait, valamint fordulatait használja fel. Krónika és ballada: a régi Erdély e két igen jellegzetes irodalmi kifejezőmódjának mesteri egybeolvasztása alakítja ki a *Varju nemzetség* sajátos regénypoétikai karakterét.

ETO: 894.511—4

CONFERENCE PAPER

TITOKFEJTŐK

HORNYIK MIKLÓS

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

BÉLÁDI MIKLÓS EMLÉKÉNEK

(*A vegytiszta regényről*) Ha a magyar szürrealista regény jellegét vagy lehetőségeit vizsgáljuk, a szürrealista epika jellegét, lehetőségeit kell szemügyre vennünk. A húszas évektől napjainkig sokféle szürrealista szöveget ismerünk, de csak elvétve akad közöttük igazi regény, a „regényszerű“ szövegek vizsgálatakor pedig a tételes besorolást törvényszerűen az óvatosabb leírás váltja fel. Aragontól Márquezig, Déry Tibortól Mándy Ivánig a modern prózában világosan felismerhetők a szürrealizmus indításai, e stílusirány esetében tehát legkevésbé sem következett be „az avantgarde estéje“, mégis, néhány kivételtől eltekintve, Breton jóslata beteljesedettnek látszik: a regényformában, ebben az „alantas műfajban“ nem tetőzött a szürrealizmus. Máig sem született meg a vegytiszta szürrealista regény.

De van-e egyáltalán „vegytiszta“ regény? A kérdést Bori Imre vetette fel, válaszolva az ellenvetésekre. Valóban: a klasszikus realista művekben se szeri, se száma a romantikus elemeknek; Jókai olykor Móriczot is megelőzi realizmusban; Victor Hugo tárgyleírásai a francia új regény prózakonceptióját előlegezik; Krúdy sok tekintetben modernebb a mai modernéknél. A regény sokkal kevertebb bármely más műfajnál, stílusjellegét csupán összhangzata alapján határozhatjuk meg. „Vegytiszta“ regényt jószerint csak a ponyva, a lektúr és a bestseller alagsori műhelyeiben találunk.

Ha nem az avantgardista kiáltványok napiparancsaira ügyelünk, inkább arra, ami irodalmilag hasznosítható felismerés volt bennük, a „gyökértelen“ avantgarde gyökérelágazásai és gyökérhajtásai is felismerhetőkké válnak. Bori Imre szavaival: a szürrealizmus irodalma nem egyszerű illusztrációja a kiáltványok meghirdetett elveinek, az elveknek a gyakorlatban bekövetkezett módosulásai a fontosak — ennek tényeiből kell kiindulni.

Anélkül persze, hogy e stílustörténeti fogalom „parttalanítására“ tennénk kísérletet (ennek veszélyére Bányai János hívta fel a figyelmet), s anélkül, hogy — másik végletként — csökkentenénk e stílusirány valóságos hatóerejét.

Kis magyar stilisztikájában, *A magyar szó költészete* c. kézikönyvében Szilágyi Ferenc a szürrealizmust „az emberiség ősi formanyelvéhez“ tartozónak tekinti, mivel „a népi beszéd és gondolkodás át meg át van szöve vele“. Ez igaz; csak éppen Breton *Nadja* vagy Crevel *Babylone* c. műve olyan alko-

tás, amelynek nincs köze a népi beszédhez és gondolkozáshoz, így tehát az emberiség ősi formanyelvéhez sem; az időtlen-öntudatlan-népi szürrealizmus fogalmával nem juthatunk el messzire. Bajomi Lázár Endre kellő nyomatékkal hangsúlyozta, hogy nép- és műköltészeti előzményeit sem tagadva meg, a szürrealizmus a mi századunk stílusiránya: művészetbölcseleti vonatkozásban a világértelmezést is magában foglaló freudi lélekelemzés, az einsteini relativitáselmélet és a bergsoni filozófia felismerései, művészi szempontból pedig az expresszionizmus, a dadaizmus és (Bori Imre figyelmeztetett rá:) a szecesszió vívmányai készítették elő.

(*Az azonosítás veszélye*) A szürrealizmus a francia írók tudatos fellépésével veszi kezdetét a húszas évek elején, s hatása máig tart. Félrevezető tehát a szürrealizmusról mint történetileg lezáródott irányról beszélni. A *neoavantgarde* c. tanulmányában, többrendbeli önhelyesbítései ellenében is, Szabolcsi Miklós azt írja, hogy a klasszikus avantgarde mozgalmak „indításai, eredményei, kifejezőeszközei, új műformái »klasszicizálódtak«, azaz részévé váltak a modern realizmusnak“, a szürrealizmus pedig csendesen kimúlt, első nagy hulláma után „újdonságot már nem hozott — s legfontosabb eredményei felszívódtak az irodalom egészébe“. Mivel minden fontos irodalmi eredmény felszívódik az irodalom egészébe (máshova nem is igen szívódhat fel), ezzel a meghatározással sem jutunk el sehova. Megvizsgálandó azonban, hogy az izmusok „indításai, eredményei, kifejezőeszközei, új műformái“ a modern realizmus részévé váltak-e, vagy sem.

A tündéri realizmustól kezdve egészen a szocialista realizmusig a „realizmus“ százféle jelzős szerkezetét ismerjük, s ez arról tanúskodik, hogy stílustörténeti fogalomból fokozatosan mindenés—ahistorikus fogalommmá vált s nem is mellékesen: az ideológiai minősítés eszközévé is.

Ezt bizonyította be Szeli István *A kritikai realizmus kérdései* c. tanulmányában. A kritikai realizmus fogalmát — írja — „csak az elméletírók találták ki, hogy legyen mihez viszonyítani a szocialista realizmus minőségileg értékesebbnek tartott elméletét és gyakorlatát... Lehet-e... a realizmus külön fajtájáról beszélnünk? Miért nincs akkor ennek alapján kritikai romantika vagy kritikai naturalizmus, hisz egy Hugo vagy egy Hauptmann is »bírálja a társadalmi viszonyokat« anélkül, hogy kulcsot adna az olvasó kezébe a társadalmi problémák nyitjához?“

A Lukács György által képviselt időtlen realizmus elvének lényege az — olvashatjuk a Szeli-tanulmányban —, hogy „a realizmus nem egy adott korhoz kötött, s arra a korszakra jellemző művészi stílus, amely a múlt század harmincas éveitől a hetvenes évekig hozza létre a maga nagy alkotásait, hanem éppúgy, mint ahogy a filozófiában alapvetően két irányzat áll szemben egymással, a materializmus és az idealizmus, az irodalom történetét is a realizmus és az antirealizmus küzdelme tölti ki, tehát a realizmus öröktől fogva létező stílus... a művészeti stílusok és a filozófiai irányok efféle azonosítása nyilvánvalóan nem esztétikai érvelésnek szolgál támasztékul... ez az identifikálás eleve a nem realista irányok világnézetileg is problematikus voltát sugalmazza, holott még az ortodoxianak olyan tekintélye, mint Hans Koch is kénytelen elismerni, hogy »a filozófiai materializmus egyáltalán nem látszik a realista módszer feltétlen világnézeti alapjának, a realizmus

és nem realizmus nem látszik a filozófia alapkérdésére adandó materialista vagy idealista művészi válasz kényszerű módszerbeli ellenpárjának.

(*Lólábak és tákolmányok*) Az idézett gondolatsort Szeli István a szellem-történész Thienemann Tivadar marxista logikájú megállapításával zárja: „Időben egymás alá rendelt jelenségek nem állíthatók egymás mellé, mint egyenrangú végletei egy poláris ellentétnek“. Fölösleges ennél több szót vesztegetni a metafizikai gyökerű realizmusfelfogásra; Szabolcsi Miklós szótévesztései itt válnak nyilvánvalóakká. Az izmusok eredményei felszívódtak az irodalom egészébe, kétségtelenül; részévé váltak a modern realizmusnak is, tagadhatatlanul; de el nem parttalanítható tény, hogy az avantgarde mozgalmak mindenekelőtt mint avantgarde mozgalmak jelentenek új korszakot a művészetek s az irodalom történetében. Nehezen hihető el Szerb Antalnak, hogy Joyce *Ulyssese* blöff volt csupán, s ha az lett volna is, legkevésbé sem volt „realista“ blöff. Indításai, kifejezésformái stb. részévé váltak a modern realizmusnak — az *Ulysses* azonban tárgyyszerűen is megmaradt annak, ami: avantgarde regénynek, s indításai az új avantgarde regényben is felismerhetők, talán világosabban is, mint a modern realista regényben. Kafka és Woolf prózája, Cendrars és Kassák poémája, Tzara és Michaux költészete, a *Finnegans Wake* s a *Prae* szövegfolyama sokféle módon skatulyázható, de sem a hagyományos, sem a modern realizmus skatulyájába nem fér bele. (Az időtlen realizmus kilátójáról szemlélve a mi századunk irodalma véget nem érő „polgári“ válságban fuldoklik, a szocialista országok jelentékenyebb írói is nyakig ülnek a dekadenciában, s ezt az ellentmondást a marxizáló elméletírók kinyilatkoztatásai nem oldhatják fel.)

Az igazi kérdés persze az, hogy nem a hagyományos realizmus múlt századi vilásképe és eszköztára mondott-e csődöt századunkban; nem a múlt századi nagyrealizmus teherbíró képessége rogyant-e meg a századfordulóra — amúgy istenigazából.

Éberségünket a mindenkori közönségirodalom s a teoretikus színezetű propagandairódalom atlatgatja el. *A modern fejlődés jellemzői és ami hozzájárul* c. előadásában André Breton már 1922-ben pontos diagnózist állapított meg: Rimbaud műve riadó volt csupán, „mert a szakadék azonnal bezárul, és a világ ismét visszatér egy századévre gyermekét tákolmányaihoz és kilógó lólábaihoz“.

Válság és regény c. tanulmányában Széll Zsuzsa a tükrözéseméletre utalóan higgadt iróniával jegyzi meg: „... amennyiben a regény válságáról egyáltalán beszélhetünk, annak oka a valóság válságában keresendő“. Rimbaud és Lautréamont riadója óta a modern szellem úttörői a valóság be nem záruló óriásszakadékait térképezik fel. Ez jobb tankönyvekben közhelynek számít. Az irodalomnak s a művészeteknek általában egyetlenegy mélyen válságos állapota ismert: az epigonizmus.

S ezzel egyúttal azt is jelezni szerettem volna, hogy a „szürrealista“ minősítés legkevésbé sem lehet értékmeghatározás. Egy-egy szöveg hatás-elemeinek vagy gondolati anyagának a minősítése csupán. A konfekcióüzletekben árult szürrealizmus (Szentkuthy szavai) semmivel sem jobb vagy különb más készruhaipari terméknél.

Érintőleg még csak a következőket. Ha fanyalogva fogadjuk a merőben szociológiai és ideológiai besorolásokat („polgári“, „harmadikutas“, „szegényparaszti“), s hasonlóképpen kedvetlenül a pusztai biológiai ténymegállapításokat („az amerikai irodalom nagy öregjei“, „a negyedik írónemzedék tagja“), nem elégedhetünk meg az egyenes vonalú stílustörténeti besorolásokkal sem. Az irodalom nem politikai eszmék s nem egyedi lelkifinomságok összessége, és nem csupán stilisztikai példatár. Esszenciálisabb valami, segédfogalmainkkal csak egy-egy aspektusa írható le. A stílusvizsgálat és a kifejezésformák leírása ahhoz mégis hozzásegíthet bennünket, hogy egy-egy művet vagy jelenséget tágabb irodalomtörténeti összefüggéseiben ismerjünk meg.

(*Nagykompozíció és grammatizáltság*) Hogy az avantgarde prózában az epikusan leíró, extenzív kifejezésmódot a líraian kifejező, intenzív írásmód váltja fel, a valóság korábban szilárdnak hitt értékrendjét pedig az író vagy a regényhős szubjektív, gyakran nem is hierarchizált belső világa, csak látszatra tűnik fel egyszerű váltásnak. Látszatra, hiszen az elbeszélés, különösen pedig a regény sohasem volt és sohasem is lehetett olyannyira gyökeresen megújítható kifejezésforma, mint a líra, egyszerűen azért nem, mert hasonlíthatatlanul tárgyiasabb, nyelvileg is zártabb, „grammatizáltabb“ műfaj.

Laurence Sterne-től James Joyce-ig, Joyce-tól Faulknerig a regény megújításának számos kísérletét ismerjük, ám a nagyepika már jelzett nehézkedési ereje folytán még a legelszántabb újítók is kénytelenek voltak sok romaneszk elemet alkalmazni műveikben. Sterne nyitotta meg az egyik utat a kísérleti próza előtt: kigúnyolta a regényírást, de regényírói eszközökkel tette ezt. A regényszíntér belsővé változásai, az elbeszélői nézőpont elmozdulásai a *Tristram Shandy* szerzőjénél az ironia eszközei. Az egyik út tehát a paródiáé, a regénygroteszké. A másik példát Joyce regénye szolgáltatja. Érdekes egyezés, hogy Joyce is parodizál (egy-egy szövegegységen belül s a regény egészén belül is), az ő szemlélete is alapvetően szatirikus, Joyce azonban a regénynek szinte minden elemét végletesen „szubjektivizálja“. A regényforma objektív jellegét ez a pusztai tény is igazolhatja: megújítói törvényszerűen paródiát (is) írnak. A lírában nem tapasztaljuk ugyanezt, legföljebb egyes lírai kifejezésformák elejtésére van példa.

Joyce újítása lényegbe hatolóbb volt, mint bárkié előtte, ám hogy regényt írt mégis, nem pedig lírai-groteszk-automatikus stb. szövegfolyamot, főleges bizonygatni: az *Ulysses* aprólékosan kidolgozott formarendjéről, gyötrelmes műgonddal megalkotott óriáskompozíciójáról terjedelmes tanulmányokat olvashattunk.

A regény meghatározó sajátossága a nagykompozíció. A leírás, az ábrázolás, a jelenetezés, a párbeszéd, az eseménysorok elmondása stb. százféleképpen variálható, visszájára fordítható vagy teljesen ki is iktatható a szövegből, de ha a közlésegyeségek komponálásáról és a részkompozíciók egységbe foglalásáról lemond az író, műve szöveg lesz csupán, nem regény.

A regény objektív műfaj annyiban is, hogy rejtett vagy világosan tagolt formában sok pólusú és szólamú — a hagyományos regény éppúgy, mint a modern. Belső lényege szerint tehát sohasem „lineáris“, még ha kifejezőeszközei látszatra ilyenek is. Nincs egyszólamú, egypólusú regény; amit

annak tekintünk, vallomás csupán. (Az egyes szám első személyben előadott regények a regény romaneszk jellegét oldják fel: ha az író sok szólamú, több szólamú regényt ír, az első személyű előadásba akaratlanul is be kell csempésznie olyan hangsúlyokat, olyan jelentésbeli árnyalatokat és képzet-tartalmakat, amelyek máskülönben nem kaphatnának helyet a szövegben. A következetesen alkalmazott monológ-forma a regény tárgyi hitelét és műfaji alapjellegzetességét: jelentéstani polifóniáját kezdi ki.)

Hogy az igazi regény mindig sok szólamú és sok pólusú, nem vadonatúj megállapítás, de csak hosszadalmas magyarázattal igazolható. Ehelyett elég talán Cervantes *Don Quijotéjára*, Dickens *Örökösök* és Tolsztoj *Anna Karenina* c. művére, Proust regényfolyamára, Musil befejezetlen munkájára, vagy „monstre“-szövegek helyett prózairodalmunk kimagasló alkotására, Ottlik Géza *Iskola a határon* c. regényére utalnom.

Ellentétképpen profán példákkal is beérhetjük. *A detektívtörténet anatómiája* c. tanulmányában Keszthelyi Tibor argumentumok sorával bizonyította be, hogy nincs detektívregény; a fejezetek jelzése és a szövegterjedelem téveszt meg bennünket, ha mégis detektívregényről beszélünk; a detektívtörténet „az embert egyetlen aspektusában: cselekvésében bemutató, partikuláris ábrázolás“, olyan történet, amelynek a szerkezete betűhíven követi a varázsmese konstrukcióját: „A varázsmese és a detektívtörténet szerkezete egyaránt kétpólusú: feladatra és megoldásra tagolódik“.

Az elmondottakból következik, hogy igen sok regénynek minősített epikus művet egyszerűen ki kell rekesztenünk a regény műfajából, mégpedig nem műhelyfontoskodás céljából (ahogyan Komlós Aladár mondaná), hanem azért, hogy a regény metamorfózisát világosabban lássuk. Ennek részletezése azonban már nem ide tartozik. Vizsgáljuk meg ehelyett a regény képlekenyebb, nem meghatározóan romaneszk elemeinek szürrealista módosulásait.

(*A szürrealista regény alapformái*) Zemplényi Ferenc a korai szürrealista regényről írt tanulmányában a szürrealista narratíva sajátosságaként említi a regénynek a lírához való közelítését; az allegorikus ábrázolást; az előadás oneirikus jellegét; a regényszíntér intenzív belsővé válását; a zeneien motívikus szerkesztésmódot („A zeneiség itt nem szavak, mondatok zsongása, hanem szerkesztési elv, tehát nem fonetikai, hanem magasabb szinten, elsősorban motívikus szinten érvényesül.“); az analógiás módszert; az ún. „hallucinációs“ módszert („a szereplők tudattartalmainak valóságos cselekménnyé objektíválódása“-t); az ábrázolás metaforikus jellegét; a merész képek felbukkanását; a jelenidejűséget (megszűnik a distancia „elbeszélő és elbeszélte tartalom, az elbeszélés ideje és az elbeszélte események ideje között“) és a stílus retorizáltságát; s felsorolja a szürrealista gondolatrendszer kulcsfogalmait is (álom, vágy, szerelem, szabadság, csoda, véletlen). Utal ezenkívül az irónia és a fekete humor sajátos funkciójára, s hangsúlyozza, hogy a gyerekvilág „különösen fontossá válik... a szürrealizmus számára“. Zemplényi kifejti azt is, hogy „az egész narratíva avantgard jellegű megszervezése“ különösen súlyos problémaként jelentkezik a szürrealizmus számára, s hogy az automatikus írás elméletére nemigen lehetett poétikát építeni.

A szürrealista regénynek elvben két alapformáját különböztethetjük meg: az egyik a szürrealizmus filozófiáját tükröző (ez hagyományos vagy eklektikusan avantgard formaelemekből építkezik), a másik a szürrealista gondolatrendszert a szürrealista narratíva eszközeivel kifejező regény. Ha azonban nem tévesztjük szem elől Zemplényi Ferencnek azt a megállapítását sem, hogy Breton *Nadja* c. regénye „nem közvetlenül stílusában szürrealista... hanem *struktúrája* teszi azzá“, akkor az intellektualitást előtérbe helyező, de lényegében szürrealista formateremtési elvet követő Szentkuthy-mű, a *Prae* képviselhetné a harmadik változatot. (Erre az utóbbi lehetőségre Bori Imre hívta fel a figyelmet: „azt tartom, hogy egy nagy intellektus »automatikus szövege« ez a hatalmas terjedelmű »regény«...“)

A *Prae, avagy regény a regényről* c. tanulmányában Béládi Miklós elveti az „intellektuális szürrealizmus“ lehetőségét, s érveinek logikája kétségtelenné teszi, hogy korántsem könnyen megoldható elvi kérdésbe ütköztünk. A *La Révolution Surréaliste* c. folyóirat 1924-ben megjelent első számának előszava is arra intett, hogy „A megismerés folyamatával többé semmit sem tehetünk, az intelligencia többé nem jöhet számításba, egyedül az álom engedi át az embernek a szabadság minden jogát“. Miként azonban Kassák Lajos is jelezte, ez a cselekvésterv az új mozgalomnak csak első kirándulása volt — s ne feledjük azt sem, hogy programbeszéd volt csupán, nem műalkotás.

Az *izmusok története* c. könyvében, Ivan Goll mozgalmának bukását Kassák azzal indokolta meg, hogy Goll csoportja „a szürrealizmust a realizmus felé igyekezett kiépíteni, tehát legfőbb erőforrását gyengítette, mely éppen a szürrealisból ered“. Az intellektuális szürrealizmus elve, úgy tűnik fel, ugyanezt az utat szélesíti: a fogalom „parttalanításának“ veszélye itt a legszembeötlőbb. Ha viszont megmaradunk amellett, hogy az irodalmi művek világában az avantgarde kiáltványtétel alakváltozása, átkristályosodása, sőt gyökeres korrekciója következik be, Szentkuthy képzettársításos alkotásmódja és „egyetlen metafora“-eszménye szürrealista indítású alkotásmódnak és szürrealista poétikai eszménynek is felfogható.

A korai szürrealista regény lényegesen egyszerűbb kérdéseket vet fel, s élesebb elhatárolásokra ad lehetőséget. Egy szokványos formában megírt regény pusztán „kulcsfogalmainak“, toposzainak és motívumainak alapján aligha minősíthető szürrealistának, illetve csak részben és akkor, ha ezek az elemek összefüggő rendszert alkotnak a mű egészében, de még ilyen esetben is helyesebb szürrealista indítású regényről szólnunk. „A tartalmakkal korántsem intéztünk el mindent“, írta Hermann Broch gyakran idézett Joyce-esszéjében, s ugyanó fogalmazta meg a legfontosabb „műfaji“ követelményt is: *a témának a költőség funkciójává kell válnia*. Nincs vegyítiszta regény, de csak a narratíva síkján felismerhető szürrealista jegyek lehetnek a stílusjelleg meghatározói.

(*Egy elfeledett magyar álomregény*) Heltai Jenő *Álmokháza* c. regénye 1929-ben jelent meg, és megjelenésének pillanatában feledésbe is merült. Négy évtizeddel később, a második kiadás előszavában Gyergyai Albert méltatta érdeme szerint — ugyanez a tanulmánya *A Nyugat árnyékában* c. esszékötetében is megjelent —, az *Álmokháza* mégsem keltett érdeklődést az iro-

dalomtörténészek körében, Heltai többi művének sorsában osztozva, egyszerűen jó olvasmányként könyveltetett el.

1937-ben megjelent első könyvét Gyergyai Albert *A mai francia regényről* írta. E művében Breton *Nadja* c. regényét „az új nemzedék egyik leg-sajátosabb művé“-nek, „az egész szürrealista mozgalom egyik legvonzóbb alkotásá“-nak nevezi.

Gyergyai Albertnak tehát tisztában kellett lennie a Heltai-mű irodalomtörténeti jelentőségével, de hogy csupán az író „legmélyebb, legszebb, legkomolyabb“ munkájaként jellemezte, hogy csak „pesti“, „háborús“, „lélektani“ és „lényegében szimbolikus álomregény“-ként méltatta, francia előzményeire pedig célzást sem tett, kissé meglepő. A Heltai-regény 1969-es második kiadásának fűlszövege azonban tartalmaz egy fontos megállapítást: az *Álmokháza*ban elmondott történet „szinte szürrealisztikus koncepciójá“-ra hívja fel a figyelmünket. (Lehetséges persze, hogy ezt a kísérőszöveget is Gyergyai írta.)

Heltai Jenő két ízben is feledésbe merült regénye szürrealista indítású mű. Középponti alakjának, Karmel Péternek egyetlen törekvése az, hogy visszataláljon az Ismeretlen Birtokra, Álmokházába, gyermekkori álmainak, vágyainak és emlékeinek titkos múzeumába; útján csodák, „objektív véletlenek“ kísérik; életében a vágy és a szerelem kiemelt jelentőségű; „az elmondott történet“ az ő belső világának értékrendjét tükrözi, s ennek következtében a regényszíntér belsővé válásának vagyunk a tanúi. A regény egészében motivikus—analógiás szerkesztésű.

Az *Álmokháza* a szürrealista mozgalom első hulláma után jött létre, s francia előképeihez mérten szabályos, klasszicizált regény, mentes a korai szürrealista próza túlhajtásaitól, mesterkéltten poétizált nyelvének hordalékától.

Elbeszélőmódjának leírása választ adhat a további kérdésekre is. Heltai Jenő nem csupán a téma szintjén kapcsolódik az új irányhoz; témája bizonyos mértékig a költőség funkciójává vált. Karmel Péter látomásai és hallucinációi valóságos cselekménnyé alakulnak át a műben, a történet szürrealista felfogásmód szerint bontakozik ki (csodák, véletlenek, álomleírások), a kaotikus külvilág Karmel leplezetlenül feltáruló, belső, „szürrealis“ világába áramlik, s az ő álmainak és a valóságnak, az ő látomásainak s a tárgyi világnak az egygyólvadása következtében — formailag pedig: a motivikus megfelelések és a jelképek rendszert alkotó jellege folytán — megképződik a regény metaforikus síkja.

A Heltai-regény kiszámított tudatossággal megalkotott kompozíciója, geometrizáltan szabályos motívumrendszere ellenére sem hat mesterkéltnek. Az *Álmokháza*, Virginia Woolf *Orlandójához* hasonlóan „a személyiség önmegismerésének“ a regénye (Zemplényi Ferenc), s Breton *Nadja* c. művére emlékeztetőn az álom regénye is. Heltai művében is „egy ember álmodja életét és éli álmait“ (Marcel Raymond). Prousti detektívregénynek is nevezhetnénk, egy nagy nyomozás történetének, amelyben az események szálai nem egy rejtély, nem csupán egy feladat megoldása köré szövődnek; Karmel Péter egész élete, létének minden, belsőleg fontos mozzanata rejtély, titok és megoldatlanság. Ezt a léthelyzetet Heltai nem önelvű csodaként, hanem

Karmel Péter rokkant százados háborús sérülésének következményeként magyarázza, s a messzi gyermekkor megfejtetlen titkaival motiválja.

(*A valóság szürrealitása*) A regényben hangsúlyos szerepet kap a társadalmi valóság szürrealitása. Karmel Péter a galíciai táborig kórházban már csak „beteg. . . nem férfi; eset, nem ember“; a kórház törzsorvosa „itt egy kart amputált, ott egy lábat. . . napszámba, mintha fát vágna“. Rilke *Malte Laurids Brigge feljegyzései* című művében, amelyet a szürrealizáló próza előzményeként tarthatnánk számon, egy párizsi kórház *nagyüzemszerű* képe jelenik meg — Heltai egyik töredékes mondatában *sírközüemről* olvasunk —, s a Rilke-regényben Malte megfogalmazza a „saját, egyéni“ halál megszűnésének kínzó gondolatát is. (Ugyanez a motívum bukkan fel a Rilket az első világháború végén olvasó Márai Sándor *Idegen emberek* c. regényének párizsi képeiben is.)

A Heltai-regény háborús háterszágában kémekek, diplomaták, uzsorások, szállítók, csempészek és kerítők üzletelnek, „a háború csatornáinak gyorsan hízó, izgatott patkányai“. E rövid idézetből is kitetszik, hogy Heltai legjobb regényében sem idegenkedik a zsurnalizmustól. A most következő hasonlat még ennél is konvencionálisabb, jóllehet a háborús évek atmoszféráját kívánja kifejezni: „Rettenetes tömegek nyüzsögtek az enyhe augusztusi alkonyatban, éneklő és éljenző csoportok lelkesedtek a háborúért, és átkozták az ellenséget; az elaggott világ akkor élte mézesheteit a fiatal háborúval, nem sejtve, hogy ez az éhes és kielégíthetetlen nőtény már a nász mámorában vígan falatozik belőle, ahogy az imádkozó sáska is párzás közben rágja le boldog himjének a fejét“. — Viszonylag kevés ilyen közhelyet találunk Heltai regényében, közlései egyszerűbbek, salakmentesebbek: Karmel Péter „Iskolai dolgozatában hányszor írta le: a réten vadvirág virul! Ugyanolyan megcáfolatlan meggyőződéssel írhatná le ma azt is: a csatatéren holttestek hevernek. Egymás tőszomszédságában virágok és holttestek“.

A gyermekkori álmok háza Karmel számára a menekvés egyetlen esélye a valóság gyötrő képe elől. S itt utalnék arra, hogy Márai *A féltékenyek* c. regényének hőst Garren Péternek hívják: a két regényhős nevének egybecsengetése aligha véletlen csupán; Garren Péter is létének titkait kutatja, és ő maga is csak gyermekkori emlékeinek múzeumában, a Garren-házban érkezik vissza önmagához.

Heltai regényében az automatikus írás gondolata több alkalommal is fölbukkan (egy ízben orvosi tanács formájában), a freudi álomfejtés programszerűen megfogalmazódik, felfigyelhetünk a fekete humor s a szürrealista anekdota antologikus példaira is, „beszédese nevek“-et is találunk a könyvben („Kartács Ildikó, született Zsandár Mária“), s az álmok, a látomások, a csodák és véletlenek sorát ilyen monológ-részletek szakítják meg:

„Életünk egy napja fölmérhetetlenül nagy anyag, egy órája, egy perce ugyanakkora. Ami velünk történik, semmi. Ami bennünk történik, kifoghatatlan és végtelen, mint az örökkévalóság, amelyen átsuhanunk. Ezt az örökkévalóságot próbáljam elemeire fölbontani? Érzéseink, emlékeink, elképzeléseink mákszemnyi töredékében is több, furcsább és titokzatosabb élet nyüzsög, mint a vízcsepp félelmetes világában. . . Iparkodok leásni magamat a kezdet kezdetére, az emléktelenség legsötétebb tárnáiba. Ha odáig

eljuthatnék! Akkor talán mindent meg tudnék magyarázni, és megszabadulnék minden teheről.“ — „Meg sem tudom mondani, mikor vagyok. Amikor ébren vagyok? Amikor álmodom?“ — „Nem vagyok őrült... Még nem. Talán idővel, ha egy kis szerencsém lesz...“

(*Kettős motíváltság*) Heltai regénye szürrealista indítású s több-kevesebb hangsúllyal szürrealizáló jellegű alkotás. Mi fedte el ezt a jellegét, mi halványította el irodalomtörténeti (azaz: regénytörténeti) jelentőségét? Részben talán az, hogy irodalomtörténet-írásunk a Heltai-életművet a századelő „izmusok“ előtti, nyugalmasabb, kávéházi irodalmának világában szemlélte. Részben talán az is, hogy irodalomtörténészek csak félreértésből olvasnak kellemes és léha lektúrt (az *Álmokháza*, persze, sem egyik, sem másik). Nem kis részben viszont az, hogy Heltai ebben a regényében sem vett erőszakot írói alkatán. A nyelv s a kompozíció szintjén egyaránt racionalizálta a szürrealizmus kínálta lehetőségeket, mondhatnám úgy is: *zsurnálszürrealista* szöveget írt, hiszen képei és jelenetei sohasem igazán „szabad ötletek“. S az elbeszélést, a történetet minden esetben a háború ésszerű képtelenségeivel keretezi.

Az *Álmokháza* nem remekmű, de jó könyv; és korai szerkezeti előképe az új magyar regénynek. Utóélete arra figyelmeztet, hogy oly könnyen elejtett „társalgó prózánk“ művelőinek is akadhatnak értékesebb, sőt rendhagyó alkotásai, s hogy Béládi Miklós a dolgok lényegére irányította a figyelmünket, amikor az eszmeáramlatok, a mozgalmak stb. történetének megírása mellett a *művek* irodalomtörténetének megírását sürgette.

ETO: 894.511(091)—31.,19...“

CONFERENCE PAPER

**A REFLEKTÁLTSAÉG ÉS METAFORIKUSSÁG NÉHÁNY KÉRDÉSE
A XX. SZÁZADI MAGYAR REGÉNYBEN**

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Az alábbiakban nem azt fogjuk vizsgálni, miben is áll a magyar epika, közelebbről a huszadik századi regény „nyelvének“ sajátossága. Ebben a kérdésben a modern magyar irodalom fejlődéstörténetéről alkotott elképzelések ez idő szerint nemigen hozhatók közös nevezőre. Tény azonban, hogy irodalmunk létfeltételeinek alakulása nagymértékben közrejátszott abban, hogy a XX. századi magyar regény jellegét, sajátos „nyelvét“ a társadalomban gyakorlati hivatást is vállaló művek esztétikumszemléletéből lehessen magyarázni. Beállítódástól függően akár értéktulajdonító tartalommal is. De ha az esztétikumon kívüli igények tartósan fenntartatnak az elsőrendűen mégiscsak esztétikai produktumot „termelő“ irodalommal szemben, igen nagy a valószínűsége az olyan funkcióeltolódásnak, amely végül is a konkrét referenciák normáival fogja mérni az esztétikai értékességet. Az ilyen irodalom olvasói elsősorban „közleménynek“ tekintik a műveket, melynek elvileg a megformáltságtól független létet tulajdonítanak, s irodalomértésükben mindinkább elhalványodik az irodalom mint „nyelv“ iránti fogékonyság. Ha egy irodalom fő hagyományvonalába — a történelmi létfeltételek következtében akár — az irodalomértést is pragmatizáló esztétikai formák kerülnek, annak csak az egyik veszélye a nemzeti irodalmi kódok elszegényedése. A másik, az elszigetelődéssel is fenyegető mozzanat a művészetek sajátos jelszerűségének törvényeiből következik: a műalkotás csak úgy képes új világképek, új emberi szituáltság megnyilvánítására, ha azokat folytonosan megújuló, változó jelrendszer segítségével, új poétikai szemlélettel formálja meg. Ezért feltétlenül összefüggésnek kell lennie az irodalom általános jelszerűségének elismertsége, illetve az új eszmetartalmak, az új irodalmi-művészeti világmentelmezés iránti nyitottság között.

A magyar századvég Jókai, a századforduló pedig annak a Mikszáthnak az epikai csillagzatában áll, akinél lényegében hiányzik a korforduló individualizációs élménye. Ez a zsánerképes, anekdotikus alakítás határozta meg az epikaiságról alkotott elképzeléseket, s uralkodott a befogadói ízlésben is, mint a magyar próza „nyelve“. Az átformálásra történtek ugyan már ekkor is (igaz, főként kisépikai) kísérletek, ám a korforduló tartalmaira való inkább csak ösztönös ráérzés nem alakíthatta át mindazt, amit egy pragmatikusságában is rangosabb regényírás szavatolt. Pontosan úgy, ahogyan Halász Gábor

fogalmazta: „A zsáner volt hát a mosolyogva terjeszkedő ellenség, melyet az újítók hasztalan rohamoztak. Igazi tehetség sajnos nem akadt köztük; az elemző hajlamúnál megfakult az élet, akadozott a történet; hogyan jöhetett számba Jókai rohanása mellett? A temperamentumos keserű iróniája is marandóbban, hatásosabban tér vissza a ravaszdi Mikszáthnál“.

A huszadik századi magyar epika megkésetttségéről vallott nézetekhez jutnánk azonban közel, ha — a tényekkel ellentétben — olyasmit állítanánk, hogy a modern magyar regényt nem érintette volna meg az individualizáció, az újfajta tragikusság alapélménye, s nem tűnnék fel benne a korfordulós eszmei tartalom. Bizonyítékai Babbitstól Kosztolányiig, Szabó Dezsőtől Németh Lászlóig felsorakoztathatók. Bármennyire nyomon követhető is a modern magyar epikában a személyiség, az individuum új léthelyzetének felismerése, mégis folyton érzékeljük azt a feszültséget, amely e szituáltság epikai megjelenítése, illetve a magyar regény konvencionális jelvilága között létrejött. A magyar regény láthatóan úgy érkezett el a modernség küszöbéhez, hogy örökségként, úgyszólván tehertételként hozta magával a pragmatikus megközelíthetőséget. Huszadik századi irodalmunk recepciója azt mutatja, hogy ez a funkcióeltolódás továbbra is meghatározta az olvasói elváráshorizontokat. Az irodalmi mű politikai, szociológiai, nemzet-ideológiai közleményként való értelmezése úgyszólván állandósította a regény jelszerűségének, illetve közlésjellegének dilemmáját. Nehezebb volt így felismerni a huszadik századiságnak azokat a jegyeit is, amelyek mindazonáltal éreztették, nemegyszer hagyományképző erővel jelezték: a magyar regény nem elsősorban abban haladt együtt a modern műfajfejlődéssel, amit a hagyományosan pragmatikus értelmezés — s e tekintetben az elmúlt évtizedek marxista irodalomtörténetírása egyáltalán nem képezett kivételt — a legfőbb értéként hangsúlyozott.

A továbbiakban két olyan regény jelenség viselkedését idézzük fel vázlatosan, amelyeket rendszerint a huszadik századi epika legsajátabb ismertetőjegyének tekint a prózapoétikai megközelítés. A huszadik századi regénynek a világkép epikai megalkotása szempontjából fokozott mértékben vált jellegadó sajátosságává a műbeli világ reflektáltsága. A regénybeli tények, jelenségek tudatos gondolati-strukturális megvilágítása, értelmezettsége nem egyszerűen az elbeszélő regénytechnikai „beállításának“ következménye, noha természetesen ez a minőség is kifejeződik benne. Sokkal inkább az alkotói világmegközelítés bölcséleti pozíciói figyelhetők meg a poétikai megvalósulás ilyen módozataiban. A XIX. század regényéhez viszonyítva talán a legszembetűnőbb mozzanat az elbeszélő törekvése magának a közlésnek, az elbeszélés és a történekt viszonyának ellenőrzésére. „Gyakran hangsúlyozták — írja Adorno —, hogy az új regényben, nemcsak Proustnál, de éppúgy a *Pénzhamisítók* Gide-jénél, a kései Thomas Mann-nál s Musil *A tulajdonságok nélküli emberében* is, a reflexió áttör a tiszta formai immanencián. De az ilyen reflexiónak a nevénél aligha van több köze a Flaubert előttihez. Az morális jellegű volt: regényhősök mellett, vagy velük szemben való állásfoglalás. Az új az ábrázolás hazugságával szembeni állásfoglalás, tulajdonképp szembehelyezkedés magával az elbeszélővel, aki mint a folyamatok figyelmes kommentátora, a maga elkerülhetetlen támpontjainak helyesbítésére törekszik“. Ez a típusú reflektáltság, amely a századfordulón nyilvánvaló tünete, jelzése

volt a regénytárgy egyértelmű elbeszélhetőségébe vetett hit megingásának — nagy mértékben hiányzott az uralkodó magyar epikai hagyományból Jókai spontán elbeszélői világteremtése hosszan ragyogtatta fel a teremtő epikum csodáját, a mese varázslatos illúzióját, amely ugyan átsajátítani már nem tudta a korforduló világkép-váltásának tartalmait, de epikai nyelvének erejével hosszú időre meghatározta a magyar regény befogadásának szemléletformáit (Németh G. Béla). A század első harmada regényirodalmának legmarkánsabb jegyei viszont Móricz „lávaszerű“ epikájának — eleinte jellegzetesen naturalista — formáiban bontakoztak ki. Az ilyen látásmód programszerűen nyers, kevésbé stilizált életszeleteket emel át a regénybe. Hősalkotása olyannyira determinisztikus, hogy a figurák cselekedeteit csaknem kizárólag a környezeti hatások, lélektanát pedig jórészt az ezektől formált ösztönbiológiai szféra működése szabályozza. Ez a mechanikus epikai motiváció lényege szerint nagyon is különbözik Jókai „teremtő“ fikciójától. Annyiban mégis a hagyományos befogadói szemléletformák kezére játszott, hogy alig nyitott teret a modern reflektáltság következtében kialakuló aktívabb értelmezésmódoknak. Míg Jókainál a teremtett valóság fiktív *elbeszélhetősége*, Móricznál a tényleges realitás éltszerű, hiteles epikai *tűkrözhetősége* erősítette azt az illúziót, hogy a befogadónak továbbra is a történetmondó kompetenciájára kell hagyatkoznia, s az értelmezés művelete gyakorlatilag a tárgyat szemlélő, passzív befogadásban merülhet ki. Móricz a parasztábrázolás forradalmian új epikai fordulatát a regényi nyelv konvencionális alakzataival hajtotta végre. Sikerét alighanem az is magyarázza, hogy műveinek rendszere eléggé beilleszkedett az uralkodó olvasói elváráshorizont formái közé. Vele — s ezt nyilván a tehetség mértéke magyarázza — a naturalista konvenció nem epizódszerűen lépett be a magyar regény történetébe. Külön meggondolkoztató, hogy belépése csak az epikum spontán, autochton formáiban ment végbe, s nem a naturalizmus reflektált alakzatait gyökerezettette meg — közelítőleg sem alakult ki e prózáírás körül olyan tudatos szemléletipóetikai programosság, mint amilyen egy Holz, egy Schlaf, de akár egy Conradi alkotói gyakorlatát is segítette s kibontakoztatta. Ez az epika ugyan más előjelű, de a Jókai nyomán kialakulthoz hasonlítható olvasói beállítódást hívott életre, illetve erősített meg a maga pozícióiban. Az elbeszélői autonómiához kötött befogadás szemléletformáját sugallta, s ezzel összefüggésben az értelmezés pragmatikus hajlandóságát is továbbhagyományozta. Babits jó szemmel, még bontakozása idején figyelt fel erre a jelenségre. Azért is hitelesen, mert nem Móricz alkotásmódját bírálta, hanem a magyar regény fejlődéstörténeti lehetőségeit tartotta szem előtt, amikor így ítélte: „Móricz Zsigmond például maga volt az, aki a magyar regény valóságkonvencióját kialakította a saját zsenijének parancsai szerint, s így ezt a konvenciót ő sohasem érezhette a lángész nyűgének. Egészen másként van utódaival és követőivel. Nálunk ez a naturalizmus már valóban örökölt konvenció, valami obligát szemléleti mód, mely az írók megtöri, s a műfajt elszegényíti. Lehet-e szegényebb, klisészerűbb, konvenciósbab alkotás, mint egy átlagos magyar naturalista, mondjuk parasztregegy? Nem is az írók tehetnek erről: a műfajban van a hiba, melytől csak a műfaj széttörésével tudnánk szabadulni“. A regényvilágot mint „depoetizált“ életmetszetet bemutató epika továbbhagyományozódása ilyen módon azt is meghatározta, hogyan tekintett az olvasó a prózai

műalkotásra, miféle várakozásokkal fordult általában a regény felé. Csak a recepciós helyzetre való tudatos rálátást nem igénylő olvasói magatartás egyeduralmával magyarázható ugyanis, hogy a befogadói helyzet hagyományos rögzítettségét már oldani kezdő regényírás hosszú, évtizedekig nehezen lelt visszhangra a magyar recepcióban. Kosztolányi vagy Krúdy epikája — noha távolról sem lazította fel forradalmi módon a regényi jelrendszert —, érthetően nagyobb ellenállásba ütközve találhatott utat azokhoz a befogadói szemléletformákhoz, amelyeknek a mórliczi epika határozta meg a kódértelmező eljárásait. A századelő világirodalmának epikája ugyanakkor éppenséggel a befogadói aktivitásra apellálva „engedte el” végérvényesen az olvasó kezét. Mintegy maga is Nietzsche híres szólásának engedelmessé: „Folge nicht mir, sondern Dir selbst“. És valóban, a tárgyat szemlélő-értelmező helyzet a modern epikai fordulat óta nem ugyanaz többé, mint amelynek a XIX. századi regény olvasója részese lehetett. „Az olvasók — írja a hagyományos beállítódásról Musil — azt várják, hogy az elbeszélés megszokott módon az életről szóljon, ne pedig az életnek az irodalmi és emberi főben létrejött visszfényéről“. Hogy a század eleji magyar epikai konvenciót a naturalizmusnak is egy reflektálatlan formája határozta meg, láthatóan az olyan későbbi — és egyáltalán nem problémamentes — kísérletek reális értelmezhetőségének is gátat vetett, mint Szentkuthy *Prae*-je. Utóbb a hetvenes évek regényírása mutat nagyfokú érzékenységet az ilyen típusú epikai hagyomány iránt, nem is annyira Krúdy, mint inkább Kosztolányi, s bizonyos értelemben a máig nem, vagy gyakorta önkényesen recipiált Szentkuthy felé fordulva. Ha a mai régenyben az élettelenség esztétikai úton való megragadhatósága tematizált, reflektált élménnyé válik, az annak a jele, hogy a Krúdyval, Kosztolányival megindult műfaj történeti folyamat a kedvezőtlen recepciós feltételek között sem szakadt meg: nincsenek tehát változhatatlan, kodifikálható történeti konstrukciók, az irodalmi jelenség mindig újratertemti a hagyományt, újraértelmezi és újrendezi önmaga előzményeit, s, mint Jausz írja, feltételként áll az irodalmi evolúció új folyamatai elé“. Némileg sarkítva úgy is fogalmazhatunk: nem az irodalomtörténeti önkény, hanem az új művek írják meg minden elkövetkező korszak érvényes irodalomtörténetét.

Hogy a huszadik századi magyar regénynek nemcsak automatizálható hagyománya, de kisugárzásra képes tradíciói is vannak, azt hasonlóképp szemléltetheti az epikai metaforikusság újraéledése. A regénytörténet Joyce utáni szakaszában nyilvánvalóvá lett, hogy az epikai értelmezésformák sikere az olvasói kódoknak a regénykódhoz való újszerű hozzáigazításán múlik. Manifeszt módon ekkor biztosítja önmagáról a művészi próza szövege, hogy mennyire más törvények uralma alatt áll, mint a köznapi elbeszélés nyelve. Az epika mibenlétének korszakos változása rámutatott arra, hogy ha a XIX. században uralkodó regényformák befogadása — az autochton elbeszélés, a linearitás és a konvergencia következtében — lényegében egy szubjektum-objektum viszonyban írható le, a regényfejlődés e szakaszában szöveg és olvasó újszerű kapcsolatba lép egymással. A kódok folytonos átrendeződése, az elbeszélés státusának változásai a mű klasszikus értelemben vett újraalkotása felé mutatnak: az olvasó maga is aktív interpretációs tényezővé válik. Viselkedését, magatartását, a szöveggel végrehajtott műveleteit nem elsősorban centrális elbeszélői irányítottság jellemzi, hanem a szövegben való bennlét, — mint

Iser írja — a folyamatos „Mittendrin-Sein“, amely már nem emlékeztet a hagyományos mű-olvasó viszony jó artikulálható képletére. A fikció világának kelles közepén lenni, ugyanakkor a kódok helyesbítését elvégezve újra felülemelkedni a szöveg immanenciáján — nos, ez az az implikált értelmezési forma, amely jelentős mértékben a metaforikus struktúra-és szövegalakítás nyomán vált a huszadik századi regény nyelv új ismertető jegyév. Az epikai metaforikusságot itt eredetileg a Jakobsontól adott értelemben használjuk (a nyelv két aspektusa, mint a hasonlóságra épülő metaforikusság — líra —, illetve az érintkezésen alapuló metonímikusság — próza). Hamármost hátravonalat kellene húznunk a metonímikus és a metaforikus szerveződésű epikai alakzatok között, elvileg ez ott történnék, ahol a mű metaforikus szintjén létrejött összefüggések felismerése nélkül kielégítően már nem tudjuk értelmezni a szöveget.

A huszadik századi magyar regény maga is több alakban használta fel ezt a jelentésszervező eljárást, de egy-egy mű egész szervezetét áthatóan alig tudta érvényesíteni. Ahol viszont programosan vállalkozott erre, ott többnyire a magyar epikai hagyomány újratemtésének feladatával nem tudott megbirkózni. A *Nyugat* íróinak epikájában már természetszerűleg ott van a metaforikus elem, de legnagyobbbrészt — az *Esti Kornélt* leszámítva — a közvetlen nyelvi megformálás szintjén túl ritkán válik meghatározóvá. A metaforikus elemek itt nem kerülnek kitétetett értelmezési pozícióba, csupán a jelenet látható mozzanatait kapcsolják hozzá egy általánosabb érvényű ítélethez. Babits regényeinek reflexív metaforái ezért leggyakrabban tárgyias látványok függvényei; a *Halálfi* nyitányán Rácz Józsi halálos szürete szimbolikus érvényű jelenet ugyan, de nem nyit a metaforikus értelmezés felé vezető dimenziókat. Szabó Dezsónél ugyancsak a nyelvi megformálás szintjéről indulnak ki hasonló impulzusok: az expresszionista retorika stilizálja ugyan a hős helyzetét (Farkas Miklós alakjának konnotatív jelentésköre jóval összetettebb, többértelmű, mint akár Bőjthéé, akár Schönberger-Sarkadié), de a sors metaforikus korrelációi csak a folyamatszerű regényalakzaton belül érvényesülnek. Azaz: a mű kielégítő értelmezéséhez nem kell feladnunk a történetszerű befogadás elveit. A metaforizálódás során bizonyos jelenetek, epizódok nemcsak a felbontott folyamatok hangsúlyos egységeivé léphetnek elő, hanem olykor a megformált világ egynemű teréből is kiléphetnek. Egyes történések az álom, a látomás, a dimenzió nélküli tér közegében is olyan funkciót nyerhetnek, amelyek a reális mozzanatokkal legalábbis egyenértékű alakítói lesznek a mű jelentésének. Huszadik századi epikánkban elsősorban Krúdy regényei élnek ilyen eljárásokkal. Ez a különös epikolirai elem azonban — mivel főként a történet metaforizáltságából származik, csak ritkábban az elbeszéléséből — a reflektáltság elégtelensége folytán inkább hangulatiságot jelent, mintsem bevilágítást a léthelyzetek tragikumába, különösen e tragikum új jelentésébe. Feltehetőleg ez lehet az oka, hogy Krúdynál általában nem tartjuk olyan jellegadóknak az elbeszélői szituáltság újszerűségét, amint az a metaforikusság és a reflektáltság együttes megjelenéséből másutt genetikusan következik. Nála inkább a metaforizálódásnak az a típusa a meghatározó, ahol a motivikusan kötött képzetek a regénystruktúra más-más övezeteiből utalnak kölcsönösen egymásra, így teremtve meg bizonyos ismétlődést, koherenciát az akció nélküli folyamatban. Ilyen a *Hét Bagoly* jégzajlás-jele-

nete: a szituációs analógia (a hullaházi jegelt halottak és a jégen járó élők) megerősíti szerilem és halál végzetes összekapcsoltságát e századvégi élménykörben: Józsiás számára az új értékdimenziók felkutatása már csak olyan cél lehet, amely legfeljebb illúzióként hordja magában az élet megváltoztatásának lehetőségét. Az elbeszélés a kombinációs összefüggések teréből kilépve ezt a tágabb érvényű jelentést a szelekciós összefüggések tengelyén értelmezve nyeri el, de az elbeszélő szituáció önmagára már nem utal vissza: a reflektáltság csak az elbeszélte történet közegében észlelhető, az elbeszélő nincs abban a helyzetben, hogy értékképzeteket vetítsen a történermondásra. Szentkuthy *Prae*-je talán az egyetlen olyan magyar regény, amelyben a szöveg teljes metaforikus struktúrát akar létrehozni: ábrázoló, kifejező és reflexív egységei egy totális viszonyítási rendet vesznek célba, a létező világ elemi és teljes leképezésének lehetetlenségét kísérlik meg szemléltetni. Ez a fenomenologikus-ismeretelméleti kiindulású kísérlet a regény lehetőségeivel néz szembe, s belső szerkezeti felépítése azoknak a formáknak a függvényében alakul ki, amelyek különböző szempontokból világítanak rá a valóság megragadhatóságának művészi-bölcseleti problémáira. Ebben az esetben a szöveg folyamatos önreflexiója a metaforikus esztétikai hatás alapja. A társítások — a szöveg elemi epikai eljárásainak — rendszerében kétségtelenül a modern epikai divergencia elve a meghatározó: a regény hagyományteremtő képességének kiszámíthatatlansága (kérdésessége!) mégis abból eredhet, hogy nézetünk szerint ez a divergencia kevésbé tudja megérzéskíteni önnön ellenpólusait. A társítások széttartó rendszere ugyanis csak az odaértett, a képzeletben megformált, fiktív epikai világ transzformációjával valósítható meg, úgy, hogy az epizáltság és a reflektáltság egyaránt emlékeztet — mint az *Ulysses*ben is — a regény tárgyiasságainak kettős dimenziójára. A *Prae* gyakorta kelti azt az élményt, mintha a transzformációnak alávetett epikai világ helyett inkább a közvetlen tapasztalatból, a realitásból venné a reflexiók tárgyát — s így inkább a közvetlen behelyettesítés elvei szerint, s nem az epikai fikció áttételein keresztül építi fel önmaga szerkezetét. Azt mondhatjuk tehát, hogy a metaforizáltság Szentkuthynál sem hatja át a műegész minden övezetét. A metaforikusság részleges megjelenése önmagában persze nem lehet bizonyítéka a magyar regény halványabb affinitáskészségének. Arról van csupán szó, hogy ezek az epikai alakzatok a kevésbé tagolt század eleji prózahagyomány következtében kevésbé tudtak beépülni az elbeszélői „köznyelv” valamely rétegébe. Hisz végeredményben a prózai műalkotások metaforizálódása nem csupán, illetve nem is elsősorban a közvetlen nyelvi alakítás képiessé válását, s nem az epika „lírizálódását” jelenti. Sokkal inkább egy — az írói szemléletforma lényeges módosulására visszavezethető — új epikai struktúra megjelenését, amelynek jelentésszervező összefüggéseit csak a hagyományos befogadói beállítódás megváltozása árán tudjuk megragadni.

A mai magyar regény e hagyományokra visszatekintő új törekvéseinek jelentősége nem abban van tehát, hogy a befogadást megnehezítő formákat, technikákat hoznak létre. Csak a mai epikai elváráshorizont erős pragmatizmusával szemben észlelhető igazán korszerűségének az a mozzanata, amellyel következetesen tagadja és elveti a megformálástól független jelentést tételező értelmezésmódot. Az irodalomértés immanenciáját elmélyítő hatását ezéért nem a pusztán technikának köszönheti, hanem az azt épp így érdekfeszítővé

avató gondolatnak, a világlátás új szerkezetének. Poétikája szerint a mű megalkotottsága ebben az értelemben állandó és elsődleges cselekvési formája a művésznek. Ha az irodalom — a változni és kisugározni képes hagyomány jegyében — maga figyelmeztet a magyar epikai tradíció tagoltságára, úgy látjuk, az irodalomtörténetnek sincs oka ragaszkodnia a szociológiai pragmatizmus diktálta történeti modellekhez. Előbb-utóbb felül kell vizsgálnia tehát azt az epikai értékrendet, amelyet az objektivizmus mezében fellépő tudományosság a maga teljes történeti és ideológiai szubjektivizmusával ránk hagyományozott.

ETO: 894.511—4

CONFERENCE PAPER

A REGÉNY ÖNTUDATA

(Tézisek az új magyar regényről)

THOMKA BEÁTA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

Hagyományválasztás. „... a jelenbeli konstituálja a múltbelit“, írja Adorno a modern művészet és a hagyomány viszonyáról. Az irodalomtörténeti gondolkodástól sem idegen az észrevétel, hogy hagyományukat maguk a művek választják, a művek „írják történetüket“, jelölik ki kötődéseiket a korábbi alkotásokhoz. Az új magyar regény sajátos vonása, hogy előzményeit a közvetlenül előtte járó művekben, már-már a jelenkorban, a kortárs irodalomban ismeri fel. A régebbi regényhagyományból keveset vállal fel, irányában radikális és kritikai viszonyt épített ki. Arculatát, irányultságát szemlélve meghatározónak tűnik saját szellemi és irodalmi alapjainak problematizálása.

Megtapasztalás. A műnek a korról s önmagáról való tudása formálja a mű öntudatát. A magyar regény tudatállapotának alakulását döntően befolyásolták az ötvenes évek történelmi-közösségi tapasztalatai s ennek a korszaknak a felgyorsult értékbomlása. Az értékbomlás értelmezi azokat a szellemi-morális sérüléseket és gátlásokat, melyeknek nyomai nemcsak a hatvanas évek regényeiben, hanem a legújabbakban is megtalálhatók. A regény nem kerülhetett ki sértetlenül abból a folyamatból, melynek során az értékvesztést értékteremtéssel, a „nem reflektált kontinuitást“ (Adorno) reflektált diszkontinuitással, a látszatrealizmust egy összetettebb, kritikai szemléletű valóságértelmezéssel, a korábrázolást „konstitutív viszonyok“ (Musil) ábrázolásával kísérte meg felváltani. A modern regény aszociális karaktere érzékeny, de igen kemény válasz az előírt és érvényét veszített közösségi szellem kihívására.

Úgy tűnik, s ezt nemcsak a jelenkor magyar irodalma példázhatja, hogy kultúránk fokozottabban valóságközeli és valóságelvű, mint az európai. Eszmélkedésének talaja a megtapasztalás, az empiria, az elszenvedett történelem és nem az anticipáló érvényű, a tényeket előre megsejtő s veszélyeikre figyelmeztető szellemiség. Különös, hogy mindezt olyan alkotásokkal kapcsolatban írom le, melyeket az irodalmi köztudat éppen a befeléfordulás, az elvonatkoztatás, a szubjektivizmus túlértékelése mintáiként fogadott el vagy bírált meg. Az eltérés e vélemény s a saját észrevételeim között abban áll, hogy a felsorolt, s általam pozitívan értékelt elemeket én a személyes megta-

pasztalásokhoz szorosan kötődőeknek látom, s a művészi absztrakció mind hibátlanabban működő rendszere mögött is érzékelem.

A regény mint kritika. Két gondolatot idéznék, melyek egy lépéssel közelebb vihetik e fontolgatásokat az új magyar regény alkatának, karakterének öntudatának körülírásához. Thomas Mann az eposz és a regény közötti különbségek megfogalmazása során jegyezte fel: „A regény mint modern műalkotás a »kritika« fokát képviseli a »költészet« foka után. Viszonya az eposzhoz az »alkotói tudat«-nak az »öntudatlan alkotás«-hoz való viszonya“. A másik gondolat Robert Musilé, aki egy látszólag egyszerű regényosztályozást javasolt: „Elbeszélni az elbeszélés kedvéért, a történet jelentősége miatt, a jelentés okán: három fokozat“.

Tömör és gyarló vázlatossággal fogalmazva, mintegy előlegezve következtéseimet: a korábbi, a „régí“ és az „új“ magyar regény közötti választóvonalat a musili harmadik, illetve a Thomas Mann-i második grádics képezi. A közvetlenség, szervesség, „pozitív“ esztétika, elbeszélés az elbeszélésért és a történet jelentőségéért — után, az alkotói-kritikai tudat működése, távlat, distancia, reflexió, elbeszélés a jelentés okán, szerkesztettség, „negatív esztétika“ a regény ismérvei. Ezen elvi jelentőségű jegyek implikációiként jelentkeznek az olyan evidenciák felszámolásai, mint a téma, a regény és az extenzív ábrázolás egymásrautaltsága, megismerhetőség és elbeszélhetőség a világ vonatkozásában.

Az átmenet, a váltás formai-esztétikai-poétikai hozadéka az összetett regénykonstrukció, továbbá a példázatosság és szimbolikusság, illetőleg a közvetlenség és áttételesség. A viszonylagossá tett elbeszélői szerep és a központi formaeszmének alárendelt szövegszervezés fontos elemei az új magyar regény műfaji újraértékelődésének.

Az elbeszélő magánya. A Thomas Mann-i második lépcsővel jellemezhető fordulat eposz nélküli regénytörténetünkben akkor következett be, amikor a regény úgy távolította el önmagától a világot, hogy kevésbé látványosan, észrevétlenebbül, de fragmentumszerűségében is bonyolultabban és zavaróbban kisajátította. A birtokbavétel paradox módon akkor is bekövetkezik, ha az a párbeszéd, melyet a világgal kezdeményez, visszhangtalan marad, s csak egy szólam hallatszik ki a regényből: a kérdező vagy monológot mondó elbeszélő. Regényeink beszéde gyakran mind fenyegetőbbben egyszólamú s nem polifonikus; a regények mindinkább egy érzékenyen működő megfigyelőre, szemre hasonlítanak, mely pillantását élesen szegezi tárgyára. E monológ s e tekintet már nem a mesemondóé, kinek státusát megszüntette a regény, hanem az elbeszélőé mint gondolkodó/megfigyelő szubjektumé. Magánya és csenddel körülvelt megszólalása a gondolkodók magányához hasonlatos. Mint a hallucináló Saulus, „saját üres jelenlétének legalján“ van ez az elbeszélő, ebből a helyzetből emeli fel hangját. Saját tapasztalat-vízióját igyekszik megfogalmazni, hisz, mint Beckett mondja, az egzisztenciáról már nem beszélhet, csak a zűrzavarról. A tapasztalatok pedig, melyekről beszél, szerinte olyasvalakiéi „aki nem tud, aki nem bír...“

Ha ennek a gondolatnak nem pragmatikai, hanem egzisztenciális vagy akár ontológiai értelmezést adunk, megérthetjük, miért uralkodik el a művek-

ben a vissza-hajlás, a „lét közvetlenségének helyére lépő“ re-flexió. A tárgy a maga „tárgyszerűségében“ mind kiismerhetetlenebb, maga a gnoszéológiai alapállás nemcsak védtelenebb, hanem mind tarthatatlanabb. Az irodalom, a regény mind kevésbé tud eleget tenni alapvető „kötelesség vállalásának“, „a tökéletes megismerésnek“ (Broch). Ennek tudatosodása váltja ki kételyeit saját jogosultságát, feltáró, „világfeltáró“ (Hartmann) jellegét illetően. A gnoszéológiai alapállást hermeneutikaira változtatja. Pillantását igyekszik önmagába mélyesztetni, s a szilánkokra pattant s a megismerhetetlenségig összekuszálódott világot önmagából felhozni, miközben e felmutatást is figyeli. A tárgy megismerhetőségében való elbizonytalanodását a tárgy ábrázolhatóságára is kivetíti. Megszegve a mimetikus tabut, melyet immár nem tarthat önmagára érvényesnek, nem örökíti át, hanem konstruálja tárgyát, melyet alakulásban és körvonalazódásban formál. A formálást és a konstruálást elvek vezérik, s az elveke: nem a mimészsiztől, hanem a poiészsiztől kölcsönzi. A közvetlen ábrázolást egy kételyekkel és gondolatisággal elidegenített, közvetetté és viszonylagossá tett, utalásszerű felmutatás váltja fel. A felmutatás önfelmutatás, a reflexió önreflexió egyben.

A regény öntudata saját tudatzavarait is ijesztő józansággal nyilvántartja. S ha felmerülne a kérdés, vajon ez az öntudat a szerzőnek, illetve az elbeszélőnek a tudatával azonosítható-e, tagadó választ kellene adnom. A tagadást nem az elbeszélő megszűnésének adornói eszméjével s nem is olyan művekkel támaszthatnám alá, mint például a *Film*, mely az elbeszélő személyre való utalásokat is kiküszöbölí úgy, hogy magát a regény-elbeszélést is elbeszélte, vagy olyan látszatot kelt, hogy a regény in continuo elbeszélődik. Az egységesítő narratív tudat (Todorov) művek soránál nem tartozik sem az elbeszélő, sem a szerző illetékességébe. E feladatot maga a regény, pontosabban az a gondolati-érzelmi, értelmi-pszichikai mag, centrum, fókusz látja el, mely elvontabb szinten a regény karakterét és alkotását is meghatározza, s melyet a regény öntudatának nevezek.

Világvizíó. Az európai modern regény kritikájának, a Dosztojevskijit értelmező Bahtyinnak, a Joyce-ot értelmező Brochnak, az értekező Musilnak egyik leghangsúlyosabb kérdése, hogyan válik egység-elvvé a regényben a — világnézeti elvből kinövő — művészi világvizíó és a művészi konstrukció verbális világa. A kérdés első felének nagy irodalma van, tekintettel arra, hogy a regényt mindenkoron mint a társadalmi létezésre reflektáló tudatformát tartotta nyilván az irodalomtudomány. A tétel második része attól fogva vált vizsgálendő problémává, amikor kérdéssé vált a tárgynak, a tárgyról alkotott képnek és kifejezésének organikus volta. Az individuum válsága, az összefüggő világkép válsága a regény válságaként vetült a formára. E válságok nem újkeletűek, az elmúlt egy évszázadot figyelve, már-már a műfaj lényegéhez tartozóknak tűnnek. A válság fogalma — a kísérllet fogalmához hasonlóan — nem megfelelő a regényjelenségek megnevezésére. Annál égetőbb azonban annak felülvizsgálása — tárgyunkat szem előtt tartva —, hogy regényeink világmodelljének milyen értékek vagy értékvesztések a mozgatói, s milyen látásmód jegyében emelik be tárgyukat a művészi elvonatkoztatás rendszerébe. Elemzést igényelne az a kérdés is, hogy milyen formaszeme járja át e regényeket, hogyan minősül át bennük az idea szigorúan

vett epikává, vagy milyen utat jár be a story, hogy eszmeként szublimálódjon formává.

A művek világvíziójának egyik megközelítési lehetőségét a regények közérzete kínálja fel. E kategória felemlítése nem a regényalakokra, hanem a művekre kíván utalni. A *Saulus*, az *Egy családregény vége*, a *Cseréptörés*, a *Film*, *A parancs* vagy a *Függő* lehet, hogy más ponton nem érintkeznek közvetlenül, a közérzet, a negatív létérzékelés, a szorongás terén azonban együtt állnak. Nem kívánom felidézni e jól ismert alkotások világát és témaköreit, csupán néhány regénymotívumot említenék fel, melyek par excellence példázák a művek atmoszféráját, az elemek utalásosságát, s a motivikus-ismétlődés előfordulást. Példáim nem a sokat emlegetettek, mint a *Családregény* művelődéstörténeti és bibliai jelképei, vagy a *Saulus* bibliai példázatai. A *Saulus* napsütött pusztájára, vakító fénysávjaira, világító fehér csikjaira mézsféher útjaira, fémes derengéseire, erős fényeire emlékeztetnék. Továbbá a *Családregény* fekete-fehér kökockáira, a *Film* zárásának lárvakék neonjára, *A parancs* fenyreklámokkal felhasogatott, megbonthatatlan sötétségére, a *Cseréptörés* esőtől áztatott városképeire. A szerkezet által is kiemelt jelentéselemek ezek, melyeknek szemantikáját nemcsak a jelentéviszonyok alkotják, hanem a szenzuálissá tett világerzékelés, az érzékivé tett magány, félelem, idegenség, a létélmény perzselő hidegsége. A legkülönbélebb regényösszefüggések emelik ki ívesen, metszetten e képszerűségeket, s táji-tárgyi valóságukba foglalják azt — az értelmezőnek csak sok szó árán körülírható — egzisztenciális tartalmat, melyről Beckett szerint már beszélni sem igen adatott meg, s melyet fentebb a rossz közérzet fogalmára egyszerűsítettem. E nagyon személyes élmény- és élettartalom azonban a regények köztéren túlmutat az egyén, szerző, elbeszélő, hős körein, elválik közvetlen személyre utaló jegyeitől, absztrahálódik, *regényközérrzetté* alakul. A közérzet feltétlenül azok közé a csak *közvetetten* kifejezhető tartalmak közé tartozik, melyekről Tolsztoj beszél egy helyen. E tartalmak közül az említett regények a közöség-hiány, a kivetettség, az ellenőrzöttség, a perspektíva-vesztés, a kisajátított múlt visszaserzése, továbbá a vállalkozásnak értelmet adó vagy magát a cselekvést motiváló erők, ingerek, célok kiveszése, az általános értékbomlásból származó székszis, a távlattalanság kérdéseit érzik sajátjuknak. Az egyéni lét és a társadalmi lét kapcsolatzavarainak tünetei ezek. Fenntartható-e tehát a regények aszociális vonására vonatkozó tézis? Egy kiegészítéssel módosítva, igen. Vitathatatlanak tűnik a szubjektivitás felerősödésének mozzanata e művekben. A szubjektivitás a tudatosan vállalt és műveit világmodelláláson kívül a tárgyilagos elbeszélésmodort is erőteljesen áthatja. A szubjektív elem előtérbe kerülésének egyik előhívója az említett „kommunikációs nehézség“ egyén és közösség között. Az aszociális vonás és a szubjektivizmus azonban egy nemcsak egyéni, hanem közösségi identitászavar jele is lehet. Közvetetten tehát, nem a tematikából, hanem a világvízióból és közérzetből, regényalkatból következően társadalomkritikai jelleget és funkciót nyernek e művek.

Szerkesztettség. Az új magyar regénynek a regényformához való viszonya a tárggyal, a megismeréssel és az ábrázolhatósággal szembeni álláspontjának következménye. E megváltozott viszony egyik tényezője mindazon illúzi-

óknak elvetése, melyek a létérzékelés megbonthatatlanságára s a műalkotás szervességére vonatkoznak. Az organikusságot a műalkotásban a konstrukció váltja fel, „a szervességnek mint az illúziók forrásának“ (Adorno) radikális tagadójaként. A konstrukciót Adorno a műalkotás egyetlen lehetséges racionális mozzanatának tekinti. A szerkezetszerűség tehát a kritika eleme, a megfelelő világmodellálás lehetősége regényeinkben. A forma önreflexiója a szerkezetben: a megújuló magyar regény egyik legtávlatosabb hozadéka.

Az epikai alapelemeknek új szerepet kellett felvállalniuk az új regénykonstrukcióban. A regény saját alapjainak átértelmezése során eszköztárát is átminősítette. A folyamatszerű elbeszélési gyakorlat elhagyásával, az elbeszélés hézagossá és töredezetté tevésével lehetőség nyílt arra, hogy a regény magára az elbeszélhetőségre is reflektáljon. A történet értelmezésében bekövetkezett alapvető változások egyike a történet modellszerű formálása. A történet áttetszővé és átmutató jellegűvé válik azon művekben is, melyek formájuk szerint nem példázatszerűek, nem szimbolikusak és nem metaforikusak. A történet jelentéskiterjedései közvetett úton bomlanak ki. E kibontás, az átutaló jelleg azonosítása a formaegész viszonylatában játszódik le. A történet nem önértékei révén válik közlés-tárggyá, hanem azon sugalmak révén, melyeket a szerkezetbe állítva felvállalhat. A jelentés okán...

A regényteret mind több látszólag regényidegen anyag, mind több látszólag összeférhetetlen szövegszál tölti ki. Egymással folytatott párbeszédükből magasabb szinten szövődik a jelentés. Az összeférhetetlenséget a regények formagondolata szünteti meg, a szeretlen felületi szövést a szerkezet egésze arányosítja.

A formálás, az építmény jelentéstani tényező is egyben.

Szerkezet és jelentés egymásrautaltsága rendkívül erős a mai regényben. A nyelvészeti alapozású szemantika felismeréseivel aligha tudunk e kérdésben előre lépni. A jelentés tan a szövegkoherenciát és a szövegjelentést az elemek összeférhetőségének szempontjából közelíti meg. Ilyen értelemben regényeink nem alakítanak ki koherens szövegfelületet. Poetizált szövegnél azonban eleve kérdésessé válik a sorszerű jelentéskiterjesztés. A jelentés tan eddigi meglátásai alapján egyelőre leképezhetetlen azon gazdag értelem tartalmaknak a mozgása, melyek a regényben sűrítődnek.

Az új magyar regény közérzetét és értelem tartalmait, szerkezetét és öntudatát vizsgálva a kritikának megkerülhetetlenül módosítania kell hagyományos epika-képén. Erre ösztönzi e mostani gondolatsornál hivatkozott művek csoportja, melyekben megnyilatkozni látszik az a brochi értelemben vett „korszerűség“, mely „a tudat egy bizonyos állapotából, a logika egy bizonyos állapotából, egyszerűen a gondolkodás egy bizonyos technikájából származik, olyan logikából, amely kötelező érvényű az illető kor számára, és így magához a kor témáihoz és sajátos tartalmaihoz vezet“.

ETO: 894.511—4

CONFERENCE PAPER

SZÖVEG ÉS ELBESZÉLÉSELMÉLET

BÁNYAI JÁNOS

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. okt. 15.

**I. A breviárium-novellák műfaja
(Szentkuthy)**

A *Szent Orpheus breviáriuma* eddig megjelent nyolc kötete egyre sürgetőbb kihívás az *elméleti* gondolkodás számára, mert a konvencionizált műfaj- és elbeszéléskategóriákat, az egyezményes irodalmi (költői) nyelvi, stilisztikai és retorikai fogalmakat átminősíti, átformálja és ezzel együtt problematizálja is. Aligha lehet a breviárium-kötetokről a *hagyományos* irodalmi és beszédmodellekre hivatkozó elmélet apparátusával és nyelvén valamennyire is megbízható — akár kritikai, akár irodalomtörténeti — állításokhoz jutni. Még annyira sem, amennyire ez a *Prae* esetében lehetséges.¹ A breviárium-kötetek (egyelőre) *ellenállnak* mind az elméleti, mind a kritikai megközelítésnek. Ez az ellenállás aligha küzdhető le az egyezményes fogalmak átértelmezésével, de nem számolható fel új, bármennyire is látványos elmélet (elméletek), kategóriák, modellek konstruálásával sem. Járható útnak ebben a pillanatban a *mikroanalízis* eszközeivel való megközelítés látszik, bármennyire is ijesztő az a tény, hogy a nyolc kötet közel 1800 nyomtatott (jó sűrű szedésű) oldalon jelent meg. Például a *műfaji* mikroanalízis. És itt mindjárt egy megkülönböztetést kell tenni. Egyik oldalon vizsgálható a *breviáriumnak álcázott regény műfaja*; a breviárium szónak itt a második jelentése jön számításba: „Írók, költők, zeneszerzők v. tudósok műveiből készült szemelvényes gyűjteményes kötet”.² Másik oldalon viszont a sajátos *breviárium-műfajok*: tragédiák, dal- és színjátékok, szentéletrajzok, naplók, levelek, emlékiratok és — ami a leggyakrabban fordul elő az Orpheus-kötetekben — a breviárium-novellák műfaja. Az első aspektus arra figyelmeztet, hogy a breviárium-regény valójában *szöveggyűjtemény*; felépítésének és kompozíciójának rendező elve az *idézés*. A nyolc kötetben nincs (vagy alig van) *valóságos* párbeszéd; a breviáriumhősök — színjátékosok, pópák, bíborosok, szentek, kegyencek, kéjnők, összeesküvők, királyok, árulók: végtelen a breviáriumhősök névsora — nem folytatnak dialógust, annál

¹ A *Prae* új kiadása után két nagyobb tanulmány foglalkozott a könyvvel, Bata Imre az *Új Írásban* és Béládi Miklós a *Jelenkorban*.

² *Idegen szavak szótára*, Budapest, 1960.

több azonban az *idézett szövegek közötti dialógus*. Az itt most mellékes kérdés, hogy *milyen* szövegek állnak dialogikus viszonyban, fiktívek vagy valóságosak. Mellékes ebben a pillanatban a kérdés, de nem tehető félre. Mert a fiktív és valóságos szövegek idézeteinek jellege dönthet a *Szent Orpheus breviárium*a természetéről, arról például, hogy az egész nagy vállalkozás besorolható-e a fantasztikus irodalomnak azon változatai közé, melyeket az argentin Borges nevével jelölnek leggyakrabban. A mikroanalízis szempontjából azonban fontosabb és lényegesebb a sajátosan breviáriumi *szövegdialogus* modelljének meghatározása, mert ez egyúttal — Uszpenskij szerint³ — *kompozicionális* kérdés is. Annál is inkább, mert *átmutat* a másik oldalra, arra az oldalra, ahol a breviárium-műfajok találhatók: A breviárium nem közöl *egyetlen* teljes irodalmi szöveget sem, egyetlen színjátékot, bűnügyi történetet, novellát sem, mindig csak *leírja* — *el-beszéli* — ezeket a műfajokat, sokszor csak néhány mondatban, nem egyszer azonban hosszú oldalakon át. Az *el-beszélt* műfajokkal egy olyan *másodlagos modellt* formál meg, amely csak emlékeztet a fiktív vagy valóságos *eredetire*, lényegében azonban nem áll az eredeti helyett, hiszen jelentésszámai sokkal erősebben kötik a breviárium más, ugyanilyen eljárás alapján létrejött másodlagos modelljeihez (szövegleírásaihoz), mint az eredetihez. A breviárium-műfaj mint másodlagos modell esetében az eredeti nemcsak elhomályosul, hanem virtuálissá is válik, csak mint lehetséges tételezhető, nem mint valóságos és a maga törvényei szerint működő háttér (előzmény).

Ez a két *műfaj*típus: a breviárium-regény mint a szövegek összefoglaló neve és a *breviárium-műfaj* mint a szövegbe ágyazott, a szövegbe iktatott és a szöveget a dialogikus kapcsolódások által kompozicionálisan elrendező „beszédműfajok“ közös neve két olyan *elméleti* nézőpont, amelynek távlatából viszonylag jól láthatók és talán fel is ismerhetők a Szentkuthy-szövegek meghatározó vonásai.

Ezúttal a breviárium-műfaj egyik — említettük már: leggyakrabban előforduló — változatát: a *breviárium-novellát* kíséreljük meg megközeleltetni.

Kezdjük mindjárt egy példával:

(I)

Elmondták váltogatva, hogy kolostoruk templomában, a kripta mélyén őrizték egy üres koporsót a kereszténység őskorából, erről a pápa tudomást szerzett, régészek hadát zúdította a csendes rendházra, azok megállapították, hogy a domborműveken az evangélisták tehén, sas, oroszlán, angyal jelképei láthatók — Keresztelő János az ő szőrével, M_gdolna a magáéval, a sírkereső Máriák hármashat, a szerelem három virága: ez a koporsó tehát *csak* Krisztus koporsója lehet. A két apáca fel- és kihasználásával lopta el a pápa titokban, arab kalózok közvetítésével — az apácákat utóbb Báthory Erzsébetként véresre verette, a két nő a csonttörő ütlegek emlékeit mutogatta szemérmes bordáin, mintha azok rossz orgonaklavíatúrából kiálló, sárga billentyűk

³ B. A. Uspenski: *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Nolit, Beograd, 1979.

volnának — szuvas oldalbordák ugyan, amikből azonban a Teremtő, bolondos memoárjaiban lapozva, valami új Éva-varázslást fog bemutatni a feltámadáskor.

(*Szent Orpheus breviáriuma*, II. kötet, 525. old.)

Az idézett részletet a *II. Szilveszter második élete* című VII. kötet Tartalommutatója így jegyzi: „az *Elrabolt Koporsó* című hitoktató detektívregény“.

Idézzünk egy második példát is:

(II)

Az énekes és dramalizált processzió központi szövegét az *Énekek Éneke* harmadik részéből vette az öreg hittudós karmester és rendező: „Az én ágyasházamban /minden szentek/ éjjeleken /lelki szárazság/ keresém azt /a kételkedő zsoldára hitét/, akit szeret az én lelkem /a tagadás negatívjából pozitívan előhívandó Krisztus-portré/ — immár felkelek /áldozás napján a reggeli gyónásra való felkészülés/, és eljárom a várost, a tereket, az utcákat /a Hiszekegy, a Miatyánk, az Üdvözlégy égbe vezető meditatív labirintusai/ keresem azt, akit szeret az én lelkem, keresém őt és nem találom.“

Egyszerű a teológiai rendezési trükk: egy sereg apáca-grófnő volt az ágyasház, egy kis princessz az égi szeretőjét kereső menyasszony, felvirágozva, mint egy hisztériás Ophélie, az utcákat két szoros sorban álló novíciák képezték, közöttük futkosott a kereső (mindig mindenki énekelt) — és akit *nem* talált egyelőre: az szintén egy apáca volt, jól elbújtatva fák és bokrok között, lehetőleg igen messzire — az udvari életben gyerekkoruk óta megszokott bujócskajáték. Jó messzire (mondtam): vagyis — éppen az arab egymás-hetéráinak pompeji freskókkal díszített ágyasházának ablaka alá!

(*Szent Orpheus breviáriuma*, II. kötet, 521. old.)

Ezt a részletet a fenti Tartalommutató ezekkel a szavakkal jegyzi: „az *Énekek Énekét* hittani futó-értelmezésben is halljuk és dramalizálva is látjuk: a német udvari apácák színelőadásában.“ (Második idézetünk nem teljes: még néhány bekezdésben folytatódik a „színelőadás“ *leírása*.)

A két példához a Tartalommutató műfaji megjelölést is ad: az első *detektívregény*, az utóbbi *színelőadás*. A két példa közötti különbség, hogy az első egy *fiktív* bűnügyi regény *kivonata*, amelynek csak a címét ismerjük (*Elrabolt Koporsó*), az eredetit nem; a második példa eredetijét (az *Énekek Éneke* harmadik részének kezdősorait) viszont igen, ami azt jelenti, hogy a színelőadás *szövegét* ismerjük, ehhez járul először „az öreg hittudó karmester és rendező“ *futó-értelmezése*, majd pedig az értelmezést előadó színjáték *leírása*. Az első példa tehát egy fiktív regény kivonata, a második pedig egy színjáték *el-beszélése*. Mindkettő — a kivonatolás és a leírás (*el-beszélés*) is — az *elhagyás* retorikai eszközeinek alkalmazásával készült. Az első példában az eredeti elhagyása után az eredeti szöveg is kimarad. A templomrablással vádolt János pápa bűnlajstromának egyik szakasza ez a „detektívregény“. A koporsó elrablásában segédkező két apáca terhelő vallomása a regényki-

vonat. Más szóval, a detektívregény itt *funkcióváltáson* esik át, a virtuális eredeti feltehetően fiktív története az elhagyások során és a *funkcióváltáson* át új *műfaji* meghatározókat vesz fel; lerövidülve és átalakulva a *novella*: „breviárium-novella“ műfajává változik. Egy olyan „szekundér beszédmodellként“ lép elő, amely csak nagyon halványan és elsősorban a Tartalommutató *útmutatásának* köszönve tart fenn kapcsolatot a priméri modellel, a „detektívregénnyel“.

A színjáték *leírása* hasonló, de összetettebb formában hozza létre a breviárium-novella egy másik változatát. Itt lényegében két *szöveg* dialógusából, mégpedig két „szekundér (összetett) beszédműfaj“⁴ párbeszédéből jön létre egy harmadik szekundér beszédműfaj, a breviárium-novella. A novella megszületésének, természetesen, az a feltétele, hogy a dialógusban résztvevő szövegek primérek legyenek.

Figyeljük meg ezt a folyamatot közelebbről. Az *Énekek Éneke* szó szerinti idézéséhez önkényes (hittani) értelmezést rendel a „karmester és rendező“, de olyan értelmezést, ami egyúttal az előadandó darab *menete* is, majd ennek a — fiktíven — előadott színelőadásnak a *leírása* (el-beszélése) lesz a breviárium-novella. Miért oly fontos mozzanata ennek a novellának az önkényes (hittani) értelmezés? Ahhoz, hogy valamely szöveg (kijelentés vagy közlés) dialógusba lépjen, alapvető feltétel, hogy határai „legyöngüljenek“, a megtört keret résén (résein) át hatol be a szövegbe a válasz, itt kapcsolódik rá a kijelentésre, a közlésre a válaszoló beszédaktus. (A beszédaktus fogalmát Bahtyin [Volosinov] nyelvfilozófiájának értelmében használjuk.) Az *Énekek éneke* nagyon is zárt struktúrát alkotó sorait gyöngíti le az önkényes kommentár, és ezáltal válik lehetővé a színelőadás, és annak — novellaszerű — leírása is, természetesen. De meg kell állni egy pillanatra az önkényesnek mondott kommentároknál is. Ezek a kommentárok valójában csak az *Énekek éneke* viszonylatában önkényesek. Önmagukban, e viszonylatokon kívül, teljes értékű szövegek, minthogy sorra a keresztény ikonográfia és liturgia részei. Ami azt jelenti, itt valóban két szekundáris beszédmodell szembesül. Mégcsak nem is ellentétes beszédmodellek ezek, hiszen mindkét „szöveg“ a keresztény hitvilág produktuma. De dialogikus viszonybaállításuk egy *másik* beszédmodellt — beszédműfajt — eredményez: a színelőadás leírását tartalmazó breviárium-novellát.

Ha a breviárium szó már idézett *második* jelentését tartjuk szem előtt, azt voltaképpen, hogy a breviárium nem más, mint eltérő — fiktív vagy valóságos — *források idézése*: az idézésnek két lehetséges változata a fenti két példa, akkor az Orpheus-kötetek egész kompozíciójára nézve azt a megállapítást tehetjük, hogy a kötetek szövege szekundér beszédmodellekre (vagy műfajokra) épülő, azokból következő összetett beszédműfajok (például a breviárium-novella) rendszeréből épül fel. Ha rendszert mondunk, akkor azt is meg kell mondanunk, mi kapcsolja egybe, mi teszi kompozíciává ezeket a „kis beszédműfajokat“? Lényegében ugyanazzal a kérdéssel állunk szemben, amit Bahtyin (Volosinov) nyelvfilozófiája a bekezdések kapcsol-

⁴ Mihail Bahtin: Problem govornih žanrova, in: *Treći program*, Beograd, 47. szám 1980/IV. (A Tanulmányt M. M. Bahtyin: *Esztetyika szlovesznogo tvorcsesztva*, Moszkva, 1978. c. könyvből fordították szerbhorvára.)

lásának problémájaként vet fel. Bahtyin (Volosinov) a bekezdést „monologikus közlésbe lépett legyöngült dialógusként“ definiálja.⁵ Ez a meghatározás azért látszik a breviárium-kérdés esetében is használhatónak, mert a monologikus közlés nem tekinti mindentől függetlennek, magában állónak, hanem a dialógus függvényeként tételezi. Ami arra hívja fel a figyelmet, hogy az Orpheus-füzetek módján való *szövegidézés*: a monologikus közlés (például a *detektívregény* esetében) eleve feltételezi a dialógust, mégpedig nem is mindig „legyöngült“ formában, miként azt az első példán láthattuk, hanem „felerősített“ formában is, miként arra a második példa utal, amelyben a két ismertett szöveg *párbeszéde* felerősödve produkálja a színelőadás leírásának novellaműfaját. Az ilyen változó erősségű dialogikus viszonylatokban, minthogy mindig adott (valóságos) vagy lehetséges (fiktív) szövegek idézésével állunk szemben, a Bahtyin (Volosinov) nyelvfilozófiájának Wölfflin *Művészettörténeti alapgondolatok* című művéből származó, a „szerzői beszéd“ és az „idegen beszéd“ egymásra utaló dinamikáját megkülönböztető *lineáris* és *festői* „stílusra“ (idézésformára) kell még rámutatnunk. A lineáris stílusú idézés esetében „az idegen beszéd maximálisan zárt, szoborszerűen kompakt“, a festői esetében viszont a „szerzői kontextus“ az idegen beszéd kompaktságát és zártságát felbontani igyekszik: „az a szándéka, hogy az idegen beszéd éles külső határvonalait eltörölje“.⁶ Az Orpheus-füzetek idézésformáira mindig a *festői* „stílus“ jellemző. Jól látható ez az első példán, ahol a detektívregény — a kihagyások sora és a funkcióváltás után — már csak egy ilyen elmosódott, megbontott határvonalú, „festői“ formában tételvezető fel. A második példa is ennek az „idézésstílusnak“ egyik (nagyon is összetett) változata, ahol éppen az teszi lehetővé a breviárium-novella kialakulását, hogy a két szöveg egymásba hatolva eltörli az őket elválasztó éles, külső határvonalakat. A festői idézés-stílusnak az a funkciója, hogy előtérbe hozza a „szerzői kontextust“, a szerzői beszédet, amely „az idegen beszédet saját hangvétellel, humorral, iróniával, szeretettel vagy gyűlölettel, lelkesedéssel vagy megvetéssel“⁷ hatja át. Az Orpheus-füzetek hőse tehát a „breviarista“, aki eltérő forrásokból származó szövegeket festői stílusban idéz, illetve, aki a maga egyáltalán nem ideologizált kontextusával hatja át, formálja meg, értékeli újra az idézett szövegeket.

Éppen ez a „szerzői kontextus“ fűzi egybe a bekezdések módjára kialakuló „kis beszédműfajokat“ is az Orpheus-füzetekben, más szóval éppen ez a *komentáló* „szerzői kontextus“ a „felelős“ a breviárium-regény, tehát a teljes szövegkompozíció értékéért. Ezt a kompozíciót a „breviarista“ így írja le: „Mivel az előttünk heverő könyv szigorúan skolasztikus szellemű könyv, *Szent Orpheus breviáriuma VII.*, a középkor »zárt világképét« tükrözi, ahol a történetben, természetben és hittudományban, a mesékben, mítoszokban, elbeszélésekben *minden* a maga szigorúan *kiszabott* helyén van, minden szimmetrikus, minden összefügg, minden egymásra utal, előképek és utóképek, Öszövetség és Újszövetség, földi civitás és égi civitás, Krisztus és Antikrisztus és még a legillanékonyabb metafora-pára is párhuzamos

⁵ Mihail Bahtin: *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd, 1980.

⁶ M. Bahtyin: i. m. (5)

⁷ M. Bahtyin: i. m. (5)

az élet valamely vaskos valóságával: mivel ilyen jelbeszélő létről és létszívű hieroglifákról van szó: a könyvek elsősorban a *kompozícióra* kell ügyelnie, hiszen *az juttatja legszembeszökőbben kifejezésre az alvó ásványokat és éberen csapongó sirályangyalokat összekötő világrendet.*“ (*Szent Orpheus breviáriuma*, II. kötet, 528. oldal) A breviarista által meghatározott kompozíció két egymással szorosan összefüggő elemet tartalmaz. Az egyik: a „zárt világkép“, amelyben mindennek szigorúan kiszabott helye van. A másik, hogy minden mindennel összefügg, tehát a szigorúan kiszabott helyen álló dolgok egymással párhuzamosak, de egymástól nem függetlenek. Összefüggésben vannak egymással, és ezt az összefüggést az egész regénykompozíciót meghatározó módon hangsúlyozza az idézett szövegek közötti *diológus* (amit az idézés *festői* stílusa nem elrejtteni igyekszik, ellenkezőleg) kommentárjaival, ha lehet még hangsúlyosabbá tenni.

Ám ez arra is utal, hogy itt a kompozíciónak mindig egy *vertikális*: a primér és a szekundér beszédmodellek (vagy beszédműfajok viszonylatában kialakuló, mindkét példánkon bemutatott elemével és egy *horizontális*: a kis beszédműfajokat, az itt leírt breviárium-novellákat egybekapcsoló, szerzői kontextusnak vagy festői idézésformának nevezett elemével kell számolni. A kompozíciónak ez a két eleme ugyanolyan „skolasztikusán“ függ össze egymással, ahogyan a középkorban — a breviarista szerint — „minden szimmetrikus, minden összefügg, minden egymásra utal“. A kompozíció e két eleme lényegében a dolgozatunk elején említett két műfajtypussal a breviárium-regénnyel és a breviárium-műfajokkal áll szoros összefüggésben, ugyanis ami ott műfajt meghatározó mozzanatként merült fel, itt kompozíciót jelző elemként veendő tekintetbe.

Az ún. „beszédműfajok“ többször említett fogalmához kell még néhány megjegyzést fűzni. Bahtyin (Volosinov) már többször említett nyelvfilozófája tesz említést az ún. „életműfajokkal“ párhuzamosan kialakuló „kis beszédműfajokról“, amelyek nem mások, mint valamely jelenség, állapot, érték „felváltása *verbális* formára“. ⁸ Ez viszont mindig egy „megtört forma“, ami azt jelenti, hogy *választás* és *kinagyítás* eredménye, vagyis minden esetben alakított forma, és ez már azt jelzi, hogy minden ilyen „verbális forma“ *műfaji* sajátosságokat vesz fel, illetve van egy bizonyos *önállósága* — autonómítása — az előképpel, az előzménnyel szemben; ez az autonómítás a vers esetében hangsúlyosabb, mint a regény esetében.

Bahtyin később újra visszatér a „beszédműfajok“ kérdéséhez. ⁹ Itt tesz különbséget a *primér* (egyszerű) és a *szekundér* (összetett) beszédműfajok között. Az utóbbiak sorába helyezi mindazokat a műfajokat — elsősorban a művészeteket —, amelyek a kultúra egy magasabb szintjén jelentkeznek. Lényeges, hogy egyúttal meghatározza a primér és szekundér műfajok egymás közötti viszonyát is. Arra mutat rá, hogy kialakulásuk folyamatában a szekundér beszédformák — pl. a regény — befogadják és átmunkálják a primér műfajokat, minek következtében ezek az utóbbiak új sajátosságokat vesznek fel: elvesztik *közvetlen* kapcsolatukat az őket létrehozó jelenségekkel, értékekkel stb. Így például a regényben közölt levél mint primér beszéd-

⁸ M. Bahtyin: i. m. (5)

⁹ M. Bahtyin: i. m. (4)

műfaj a regényben csak a regénytartalom szintjén őrzi meg mindennapi jelentését, minek következtében az irodalmi-művészi jelenség értékeként jelenik meg.

Az a mód, ahogyan a két idézett példa közel sem teljes „mikroanalízisből“ kiindulva megkíséreltük felvázolni a breviárium-műfajokat és kompozíciós elrendezésük elvét, lényegében megegyezik Bahtyin nyelvfilozófiai gondolatmenetével, ami — nyilván — arra hívja fel a figyelmet, hogy az itt jelzett:

1. *műfaji kérdések,*
2. *műfajtranszformációs vonatkozások,* és ezeknek
3. *kompozicionális összefüggései*

az elbeszélés általánosabb elméleti kérdésekként is kezelhetők.

II. A szövegek közötti dialógus mint a regény alakulástörténetének princípiuma

Egyúttal azonban arra is figyelmeztet ez a gondolatmenet, hogy a *szövegek közti dialógus* elve, különösképpen ennek horizontális eleme vagy dimenziója: az egymásutániség szempontjából, illetve szemiotikai műszóval élve: a beszédműfajok szintagmatikai aspektusából — a regények közti kapcsolásformák és egyben a regények időbeli, történeti összetevődésének szabályszerűségeit is magában foglalja. Ezzel a lehetőséggel Bahtyin (Volosinov) már többször idézett nyelvfilozófiai munkája is számol. Idézzük most — hevenyészett fordításban — Bahtyin (Volosinov) munkájának idevágó részletét:

„A dialógus szűkebb értelemben a beszédbeli interakciónak csak egyik, bár legfontosabb formája. Lehetséges azonban a dialógusnak egy szélesebb értelmezése is. Ebben az esetben nemcsak az embereknek »szemtől szemben« való kommunikációját tekintjük dialógusnak, hanem a beszédkommunikáció minden típusát. A könyv mint *nyomatott beszédaktus* szintén a beszédkommunikáció eleme. Beszélni lehet róla közvetlen dialógus formájában, azon kívül az aktív percepcióra és a szervezett visszhang különféle formáira (recenzió, kritika, utalás más művekre stb.) is ráirányul. Az ilyen beszédaktus természetesen ráirányul az előbbi hasonló beszédaktusokra egy írói életműben, de az életművön kívüli beszédaktusokra is. A nyomtatott beszédaktus így módon egy sajátos, nagy kiterjedésű ideológiai beszélgetésbe lép be: válaszol valamire, igazol vagy elvitat valamit, visszautasít vagy társat keres, egyetértést vált ki vagy felháborodást.“¹⁰

A két fentebb elcmzett Orpheus-részlet mint nyomtatott beszédaktus a dialógusnak ezt a szélesebb értelmezését, ezen értelmezés elméleti és módszertani lehetőségeit mutathatta fel; az Orpheus-füzetek alapvető írói eljárása a *kommentár*, a kommentár pedig ebben a viszonylatban nem más,

¹⁰ M. Bahtyin: i. m. (5)

mint akár valóságosan létező, akár csak fiktíven, virtuálisan felállított „nyomatott beszédaktusra“ adott „szervezett visszhang“.

Ám a dialógusnak ez a szélesebb értelmezése — amint az a fenti Bahtyin (Volosinov)-idézetből is kiderül — nemcsak az egyes szövegek belső, kompozicionális szervezettségét írja (írhatja) le, hanem a regény történetének egy sajátosan nyelv- (és egyben szöveg-)szempontú megközelítésére is lehetőséget ad, hiszen a szövegek közti dialógus, de most már mondhatjuk azt is, hogy a műfajok, vagy egészen konkrétan a regények közti dialógus, amit Bahtyin (Volosinov) „ideológiai beszélgetésnek“ mond, a regénytörténet jól alkalmazható elméleti és módszertani alapja. Elsősorban azért, mert elrendezi egy irodalmi irányzat, egy irodalmi korszak, vagy akár egy nemzeti irodalom regényei különböző szempontú kapcsolódása, összetartozása szabályszerűségeinek elemeit, mégpedig mind a csoporthoz tartozás, mind pedig az egymásutániség aspektusa szerint. Lehetőséget mutat továbbá arra is, hogy a dialógus típusainak (mondjuk a valóságos vagy a virtuális, az irodalmi vagy nem irodalmi, művészeti vagy álművészeti osztályok alapján való) megállapításával olyan vonulatokat és irányokat határozzunk meg a regény történetében, amelyek nem külső — irodalmon kívüli: szociológiai, társadalom- vagy politikatörténeti — kiindulópontokra épülnek, hanem a regény szövegszerveződésének, kompozicionális felépítésének sajátosságaira. Ily módon elkerülhetők azok a lényegében utilitarisztikus megközelítések, amelyek a regényt többé-kevésbé megformált kordokumentumnak veszik, és értékeiről annak alapján döntenek, hogy mennyire, milyen mértékben közli, fejezi ki azt a történelmi, társadalomtörténeti, lélektani tudást, amivel a regény megírása körülményeiről és koráról mi magunk rendelkezünk.

Itt még valamire fel kell hívni a figyelmet. A csoporthoz (vagy csoportba) tartozás (a paradigmátika) és az egymásutániség (a szintagmatika) kiindulópontjaként megjelölt szövegek közti dialógus princípiuma nem az előrejelzést, hanem a visszautalást tekinti módszertani eljárásának, mégpedig mind az egyes írói életművön belül felépülő regényvilág, mind pedig egy-egy korszak vagy irányzat (vonulat) regénysorának vizsgálatakor. A regénytörténetet tehát nem időrendi folyamatnak fogja fel, amely az egymásutáni kontinuitás és „fejlődés“ alapján mindig az evolucionizmus természettudományi gyakorlatával egybehangzóan állapít meg regényvonulatokat és irányokat, hanem egy fordított időrendet követ, tehát egészében elkerüli az evolucionizmus veszélyét, az olyan sematizmusokat, mint a regény hajnala és dele, és az olyanokat, mint az „érett Kosztolányi“, ami azt jelenti, hogy van, kell lennie egy éretlen, vagyis „zöld“ Kosztolányinak is, hiszen arra keres választ, hogy a csoportba (korszakhoz, irányzathoz) tartozás milyen szabályszerűségek alapján állapítható meg és eszerint, hogy milyen szabályszerűségek alapján követhető a regények fordított, a jelenből a múlt felé haladó egymásutániséga. A regénytörténet ily módon egy „fordított szórend“, amelyben a kiindulópont mindig a legújabb regény, pontosabban a későbbben született regény és a befejező rész, a sort lezáró mozzanat az a mű, ameddig (vagy amelyig) az új, vagy későbbi regény dialógust teremtő képessége elérhet.

Eközben aligha kell külön hangsúlyozni, hogy a dialogizálásra való képesség a regény alapvető érték kategóriája is: minél több „előzményt“ képes,

akár elvitatva, akár egyetértéssel, akár válaszolva vagy a választ megtagadva „felidézni“, minél több későbbi regénnyel tud ily módon kommunikációs kapcsolatot teremteni, annál értékesebb és teljesebb a vizsgált regény. Az új, vagy a későbbi regénynek ez többszörösen fontos funkciója. Egyrészt az új, illetve a későbbi regény hagyományba való beágyazottságát bizonyítja, másrészt pedig az elmúlt korok (időnek) regényeit idézi fel, hívja elő, mégpedig nem egyszerűen a rámutatás eszközeivel, hanem beillesztve azokat a maga kora egészen vagy részben új regénypoétikájának rendszerébe, megteremtve ezáltal a régi regény megújulásának, vagy egyszerűen aktualizálásának lehetőségét is, minthogy a dialógus eszközeivel kiemelte a korábbi regényt történeti determináltságából és kontextusából.

A szövegek közti dialógus ezen princípiumának alkalmazásával gyakorlatilag megszűnik a regénytörténetek és regénytörténészek azon alibije, miszerint az igazán nagy regények rendre társtalanok és csak mint társtalan művek értékelhetők. A szövegek közti dialógus elve szerint nincs társtalan mű, mert a dialógusra való képesség és készség nemcsak a meglévő művekre való válaszadás, nemcsak a meglévőkkel való párbeszéd, hanem — miként azt az Orpheus-füzetekből kiemelt első novella háttérében levő kitalált bűnügyi regény is bizonyítja — az elképzelt, a feltételezett művekre való válaszadás, az ilyenekkel való párbeszéd képessége is. A regény ily módon megteremti a maga (ha verbálisan nem is létező, de virtuálisan feltételezhető) beszélgetőtársát, valójában — a már említett Jorge Luis Borges metaforájára utalva — a maga „babiloni könyvtárát“. Ezért például a sokszor társtalannak jegyzett Szentkuthy-regény egyáltalán nem társtalan: egy sor beszélgetőtársa van mind a középkori és ókori hagyományban, mind az újabb szövegekben; leginkább persze e titokzatos „babiloni könyvtárnak“ megszámlálhatatlan polcain nyugvó könyvek között. Végül az az elméleti közhely is ide tartozik, miszerint az irodalomban valójában semmi sem születhet előzmények — hagyomány — vagy — Eliotot parafrázálva — szövegek (művek) közti vérokonság nélkül, ami egyáltalán nem mond ellent annak a Lukács Györgytől származó gondolatnak, hogy az író mindig mindent előlről kezd. Hisz a dialógusba lépő új regény nem ismétli meg a korábbi regényben feltett kérdést vagy választ, hanem magába fogadja és ezzel együtt át is alakítja. Más szóval, a szövegek közti dialógus nem a már elmondottak újrafelmondását jelenti, hanem egy állandóan meglévő, bár sokszor igen rejtett kontaktust az előzményekkel, a hagyománnyal, más regényekkel és szövegekkel.

Kíséreljük meg most ezt a gondolatmenetet néhány példával és a XX. századi magyar regény egyik vonulatának vázlatos megrajzolásával argumentálni, annál is inkább, mert — aligha kell hangsúlyozni — a gondolatmenetet éppen ezeknek a példáknak a megismerése előzte meg.

Kiindulópontunk eközben az, hogy paradigmatikai szinten egy csoportba azok a XX. századi magyar regények sorolhatók, amelyeknek kompozicionális struktúráját (ami azt jelenti, hogy tartalmi felépítését is) egészében a szövegdialogus: fiktív vagy valóságos szövegekkel való párbeszéd valamely típusa, változata határozza meg. Az itt következő regénysor természetesen nem zárja ki más és más szempontok alapján kidolgozott regényvonulatok,

regénysorok meglétét, még oly módon sem, hogy az itt említésre kerülő regények ne tartozhatnának egy másik vonulatba is.

A legújabb magyar prózában, legnyíltabban Esterházy Péter regényírása, elbeszélői eljárása épül a szövegek közötti dialógusra. Itt a dialógusforma több változata ismerhető fel: a *Függő* című regényben a Kosztolányi-és Csáth-idézetek jelzik ezt, de a csoportba tartozás szempontjából fontosabb a *Termelési-regény (kisregény)* és a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* című — bevezetés a szépirodalomba — alcímmel ellátott regény, amelyek Ottlik Gézának azon gondolatát valósítják meg, miszerint: „Talán úgy lehetne személytelen, objektív, Flaubert parancsa szerinti „impassibilis“ novellát írni, ha közölnénk hozzá, mintegy lábjegyzetben, az író teljes szubjektív világát, élete regényét.”¹¹ Esterházy Péter két kiemelt regényének kompozíciója ugyanis ezt a kettősséget mutatja: a *Termelési-regényben* a regényhez lábjegyzetek formájában kapcsolódik „az író teljes szubjektív világa, élete regénye“, a *Ki szavatol a lady biztonságáért?* címűben pedig a Daisy címet viselő fejezethez tartozik az Ágnes című fejezet, két regény valójában, amelyek már nem közvetlenül (lábjegyzetekkel való utalás) formájában kötődnek egymáshoz, hanem közvetetebben, a direkt párbeszédet némileg háttérbe szorítva, de el nem tüntetve. Hasonló, de rejtettebb dialógus-struktúrát mutatnak Tandori Dezső regényei, mindenekelőtt a *Meghívás fennáll* című, amely a leghatározottabb formában épít a dialógusra, lényegében nincs is ebben a regényben más, csak szövegek közti dialógus, ha lehetséges, még az Orpheus-füzeteknél is kimondottabban: az író korábbi műveitől, mások műveitől, régi jegyzetlapok mondataitól az írógép véletlenszerű elütéseivel való párbeszédig terjed itt a beszélgetőtársak — valójában az igazi regényhősök — sora. Éppen ezen a ponton — ezzel a nagyon is szabályszerű idézés-és dialógusrendszerrel — radikalizálja Tandori a maga regényvilágát, aligha kell kimondani: társadalmi szinten is.

Mészöly Miklós regénye, a *Film* is ilyen kompozíciós eljárást követ. A regény szövege és a film szövege közti dialógusra épül a kisregény, azzal a sajátossággal, hogy az aktuális film egyúttal dialogikus kapcsolatban van az irodalomból jól ismert 1912-es „véres csütörtököt“ megörökítő — fikatív! — dokumentumfilmmel. A szövegek közti dialógusok tehát többszörösen szövik át a *Film*et, felépítését és tartalmát is meghatározva. Itt helyezhető el a *Saulus* is, amely a jól ismert bibliai történettel áll dialogikus viszonyban. Ugyancsak a filmmel való dialógus határozza meg „a régi idők moziját“ író Mándy Iván néhány szövegét.

Paradigmatikai szinten ebbe a csoportba tartozik a vonulat központi műve: Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye, de a *Hajnali háztetők* is. Az *Iskola a határon* két szöveg dialógusa: Medve kéziratának és a kézirathoz fűzött első személyű, közelebbről láttató kommentároknak a dialógusa. Sajátos körülmény, hogy csak a regény első fejezeteiben válik, idézőjelekkel is jelezve, két részre a regényben dialogizáló két szöveg, a későbbi fejezetekben már rendre együtt, egymásba ékelve, építve, ágyazva jelennek meg. A közvetlen idézést ezekben a fejezetekben a függő beszéd helyettesíti. Ugyanígy módon dialogikus kompozíció a *Hajnali háztetők*, ahol az azonos című

¹¹ Ottlik Géza: *Próza*, Budapest, 1980. 234—235. old.

festmény és a regény szövege van megbonthatatlan kommunikációs szituációban. A két Ottlik-mű a fentebb említett „Flaubert-parancsnak” is eleget tesz, hiszen a mű szövege — ha nem is lapalji jegyzetben — tartalmazza „az író teljes szubjektív világát, élete regényét”. (Aligha kell hangsúlyozni, hogy az utóbbi — az író szubjektív világa, életének regénye — sem az Esterházy-művekben, sem az Ottlik-regényekben, de a Tandori-prózában sem keverhető össze a hagyományos értelemben vett írói életrajzzal, vagy — ha úgy tetszik — az önéletrajzzal.

Ennek a vonulatnak — amelyet természetesen teljesebbé lehetne még tenni, mégpedig nemcsak az új művekkel, hanem a korábbiakkal is, hiszen, például, nemcsak Hernádi Gyula idézetekkel teletűzdelt regényeinek, hanem Füst Milán *Feleségem története* című regényének is itt látjuk a helyét — az ősképe vagy ha úgy tetszik, egyféle *modellje*: az *Esti Kornél*. Azért tekinthető a szövegek közti dialógus modelljében ősképpnek ez a Kosztolányi-regény, mert itt a regényhős Esti Kornél az elbeszélő társszerzője, olyan értelemben, hogy Esti adja elő a történetet, de az elbeszélő írja le, minek következtében állandó dialógikus feszültség áll fenn a regény első fejezetében jelzett ellentét alapján. Dialógus formájában közölt monológ valójában az *Esti Kornél*, amelyben a dialógus határai legyöngültek ugyan, de nem tűntek el.

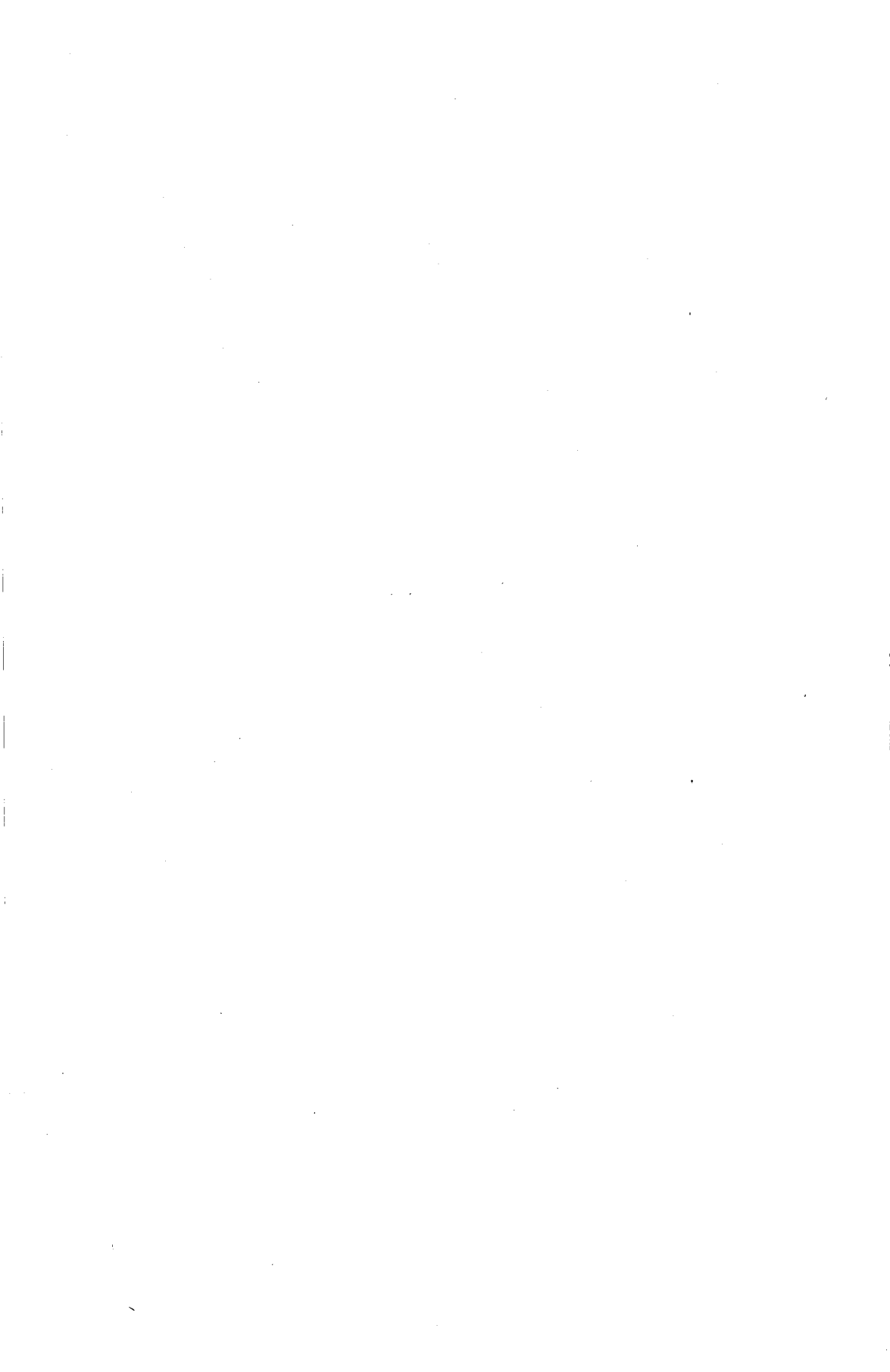
Valószínűleg folytatni lehetne a sort, de ebben az pillanatban a szövegek közti dialógus problémájának (princípiumának) sajátos regénycsoportot alkotó szabályszerűségét ezeknek a példáknak a jelzésével is argumentáltan mondhatjuk. Annál is inkább, hiszen — talán a *Saulus* kivételével — mindezen regények összetartozását az is meggyőzően bizonyítja, hogy közülük egyik sem akar hagyományos értelemben regény lenni: a hagyományos (szokványos) regénytől való távolodás eszköze is az idézésnek és a dialógusnak mint szövegszervező eljárásnak az alkalmazása. Esterházy regényének címében kétszer is megismétli a regény fogalmát, de egyértelműen ironikus kontextusban és ezt az iróniát a *Lady*-regényben a szépirodalom egészére is kiszélesíti; Tandori elkerül minden hagyományos regényformáló eljárást — regényeinek ily módon nincs kezdete és nincs vége, ami pedig történik bennük, aligha vehető történésnek vagy cselekménynek a szó megszokott értelmében. Mészöly a regény címében ad műfaji meghatározást, és igyekszik teljes egészében az *objektív* mint íráseszköz törvényeit követni. Ottlik mindkét regényében kimondja, hogy a műveket egy festő írja le, aki lényegében csak az elbeszélés nehézségeit ismeri, és aki tanácsot is kér egy „meglett”, „igazi” regényírótól. Szentkuthy breviáriumokat közöl, breviáriumnak álcázza a regényt, és breviaristának nevezi az elbeszélőt. Kosztolányi is egyértelműen kimondja (kimondatja) Esti Kornéllal, hogy a mű nem lesz, nem akar regény lenni: „Isten ments! Minden regény így kezdődik: »Egy fiatalamber ment a sötét utcán, feltúrt gallérral.« Aztán kiderül, hogy az a feltúrt gallérú fiatalamber a regényhős. Érdekcsgigázás. Borzalmas.” A hagyományos regénytől való menekülésnek — aligha kell még egyszer kiemelni — az eszköze itt a szövegek közti dialógus, ami — ezt viszont hangsúlyozni kell — ezt a regénycsoportot megkülönbözteti más, hasonlóan dialógikus szerkesztéselvet követő művektől, vagy azoktól, amelyek szintén bőven élnek az idézés, valóságos vagy fiktív idegen szövegek idézésének eszközével.

E regénycsoport egybetartozását a dialógus által meghatározott egymásutánosság — a szintagmatika — is argumentálja: az emlegetett regények legtöbbje „egymást“ idézi, miközben a legtöbbet idézett regény kétségtelenül az *Iskola a határon*, aminthogy ez a regény az, amelyik a legtöbb idézetszerű vagy dialogizáló kontaktust tart fenn nemcsak az *Esti Kornéllal*, hanem Kosztolányi más műveivel is. Ezek az idézetek és dialógusok sokszor nagyon rejtettek és csak hosszantartó szövegböngészés eredményeképpen tárhatók fel, különösképpen akkor, ha — ellentétben Esterházy Péter, Tandori Dezső, vagy az itt még nem említett Lengyel Péter eljárásával — nem történik közvetlen utalás az idézet forrására, sem grafikai jelzéssel, sem pedig forrásmegjelöléssel. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a csoportba tartozó művek egyúttal — a már jelzett fordított szörendben — az egymásutánosság szabályszerűségeit is meggyőzően felmutatják.

Ismételjük meg: a szövegek közti dialógus — Bahtyin szavával élve, az „ideológiai párbeszéd“ regényszövegek között — a regénytörténetnek olyan princípiuma, amelynek alkalmazásával és végiggondolásával jól ki-mutathatók és jól láthatók a regénytörténet vonulatai, és egyúttal az egy csoportba tartozó regények (korszakon vagy irányzaton belüli) tömbjei is.

Irodalmi idézeteink Szentkuthy Miklós *Szent Orpheus breviáriuma* második kötete (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1973) VII. füzetéből származnak, a szövegben jelölt oldalakról.

TANULMÁNYOK

ETO: 929 Marsigli

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

EGY OLASZ POLIHISZTOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Marsigli élete, munkássága és iratai

VÉKONY LÁSZLÓ

Egészségügyi Központ, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

Ha a vajdasági táj képének alakulását vizsgáljuk, korszakokra oszthatjuk fejlődését. A természeti táj képét véglegesen csak a múlt századi folyószabályozások tudták megváltoztatni. Az alföldi folyók holtágai, morotvái, mocsarai és lápjai a középkorban éppúgy megvoltak, mint a török idők alatt és után. A történeti földrajz, a helytörténet, a régészet és a településtörténet szempontjából rendkívül fontosak azok a térképek és leírások, amelyek a folyószabályozások előtt készültek. Ezeknek egymásra vetítésével és egybevetésével ugyanis rekonstruálható lenne a mai Vajdaság természeti és ember által alakított képe az egyes történeti korokban.

A történeti földrajz, pontosabban történeti helyrajz a török hódoltság előtti időkre vonatkozóan megalapozott (Csánki Dezső, Ortvy Tivadar és Györffy György munkái, hogy csak a legfontosabbakat említsük). Nem így áll a helyzet a török idők történeti földrajzával; erről az időről csak rész munkákat ismerünk.

Ez ad, többek között, rendkívüli jelentőséget Luigi Ferdinando Marsigli iratainak, és térképeinek. A név talán nem sokat mond a mai olvasó számára: egy méltatlanul elfelejtett tudósról van szó, aki tudományos életünkben nem kapta meg azt az elismerést, amelyet munkásságával kiérdemelt. Ezt a hiányosságot szeretnénk most részben pótolni; bemutatni életét, megismertetni az olvasót munkájával, útmutatót adni hatalmas gyűjteményéhez.

A bolognai származású gróf, vidékünk jó ismerője, Magyarország területére először 1682-ben lépett, mint 24 éves ifjú. Az osztrák császári seregben mint közkatoná szolgált, később hadimérnök, végül dandártábornok lett. Részt vett a török elleni hadjáratokban, Budavár visszavételében, a karlócai béke megkötésében, a határvonalak kijelölésében. A bejárt vidékekről térképeket készített, ő látta utoljára és rajzolta le a békeszerződés értelmében lerombolt várakat. Ahova a sorsa vetette, ott összegyűjtött mindent, ami csak a keze ügyébe került és amit meg tudott szerezni: ásványokat, feliratos köveket, okleveleket, könyveket, kéziratokat, növényeket és állatokat.

Polihisztor volt, korának univerzális tudósa. Volt térképész, csillagász, ichtyológus, régész, geológus, tengerkutató, etnográfus, festő és filológus. A maga idejében a legpontosabb térképeket készítette azokról a vidékekről, ahol megfordult; lejegyezte a székely rovásírás ábécéjét, néprajzi megfigyeléseket tett, régészeti lelőhelyekre hívta fel a figyelmet, felmérte a római sáncokat, megtalálta Constantinus és Traianus hídját a Dunán. A felsorolt tények közül már egy is elég ahhoz, hogy a nevét megjegyezzük.

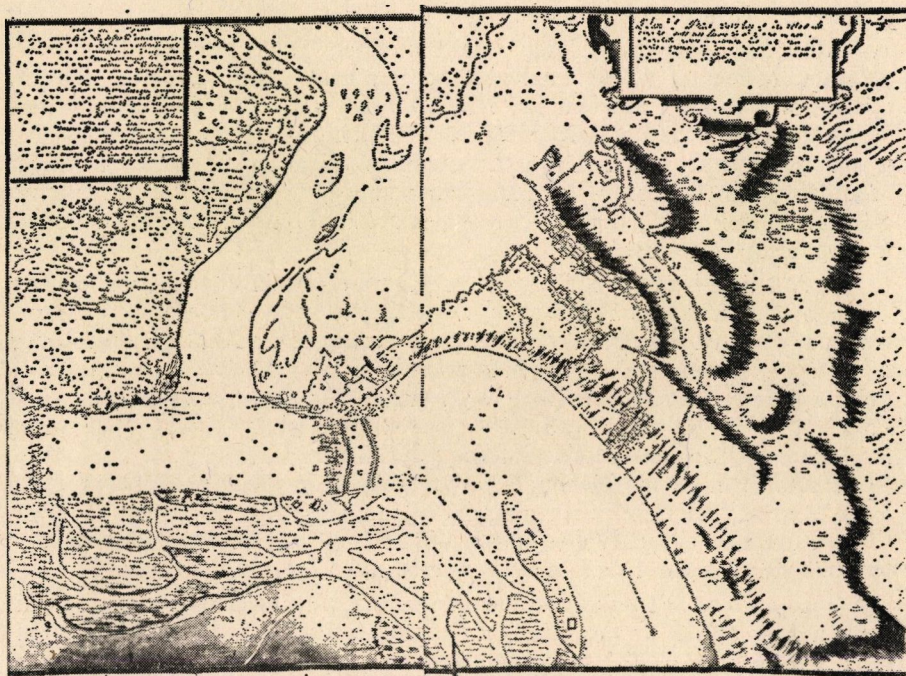
Marsigli egykorú arcképe

Az 1696-os hadjáratok összefoglaló térképe

Titkárai és megbízottai segítségével óriási mennyiségű anyagot halmozott fel, amelyet nem sokkal halála előtt a bolognai városi tanácsnak adományozott. Ebben az anyagban húsz év gyűjtése a korabeli Magyarország területére vonatkozik.

Pétervárad ostroma 1694-ben. A császári seregek hadmozdulatai

Katonai pályafutását a Habsburgok szolgálatában kezdte, életét azonban inkább a tudománynak szentelte, így a tudomány miatt katonai karrierje is kettőtört. Érdekes követnünk azt az utat, amelyet a császárhú Marsigli a francia szolgálatig megtett, követni, hogyan mondott le végül a katonai szolgálatról, gyűjteményeiről, amelyeket szülővárosának ajándékozott. Életelve ez volt: Nihil mihi! (Semmit nekem). Hogy mennyire tartotta magát ehhez az elvhez, eldönthetjük, ha megismertük életútját, munkásságát.

Azt hihetnénk, hogy halála után a „semmit nekem“ életelvet azok a vidékek, amelyeken Marsigli élt, dolgozott, gyűjtött, tehát a mi vidékünk is, úgy módosították, hogy semmit Marsiglieről és semmit kutatásairól... Hogy ez mennyire van így, az olvasó eldöntheti a kutatástörténetből.

Műveit idézgetik, hivatkoznak rá, pontosan azonban senki sem tudja, mi rejlik még irattárában. Pedig, mint említettem, húsz évig élt, gyűjtött, harcolt ezen a vidéken. Ez indított arra, hogy összeállítsam ezt a munkát.

A Marsigli-kutatás története

Kétségtelen, hogy Olaszországban, Marsigli szülőhazájában a legteljesebb és a legjelentősebb a Marsigli-kutatás. Ezzel azonban nem kívánunk foglalkozni, meghaladná e munka kereteit. A bennünket érdeklő két témakör a magyar és a jugoszláv kutatástörténet.

Marsigit Magyarországon tulajdonképpen soha nem felejtették el egészen. Művei a könyvtárakba főleg Széchenyi könyvtárából kerültek, mindig is hozzáférhetőek voltak. Mégis először csak 1849-ben hivatkoznak rá, s 1868-ban kerül a tudományos érdeklődés középpontjába. Ez érthető is, ha tudjuk, milyen volt a kiegyezés utáni politikai légkör, amely a magyar tudományos élet jellegét is meghatározta: feltárni, megmenteni és nimbusszal övezni mindent, ami nemzeti — s a legnemzetibb a magyar történelem, annak is a legdicsebb korszakai.

A Marsigli-kutatást Szilády Áron jelentése indítja el bolognai levéltári kutatásairól. Szilády küldetésének célja kettős volt. Egyrészt a Corvina-könyvtár maradványaira utaló jeleket kereste, másrészt a Marsigli által Budán talált török, perzsa, arab kódexek között esetlegesen fellelhető török defterek után kutatott. A jelentéshez, amely a Magyar Tudományos Akadémia *Értesítőjében* látott napvilágot, Szilády mellékelte Marsigli rövid önéletrajzát latin nyelven, valamint a latin kódexek jegyzékét.

Ezután 1881-ben Giovanni Fantuzzi nyomán Beliczay Jónás foglalta össze Marsigli életrajzát és tudományos munkásságát, munkáját az olasz tudós műveinek jegyzékével és bibliográfiával is ellátta. Ez eddig a legnagyobb terjedelmű Marsigli-ról szóló magyar nyelvű mű.

Thaly Kálmán a Rákóczi-kor kutatása révén jutott el Bolognába. Átnézhetette a Marsigli-levéltárat, amely a Bevilacqua család birtokában volt. Felhívta a figyelmet a kéziratok jelentőségére, megállapította, hogy a magyar történettudomány nem szentelt kellő figyelmet a Marsigli-kéziratoknak, amelyek átkutatásához több bizottság és testület közreműködésére lenne szükség. Két kéziratot azonnal lemásoltatott. Az egyik a XVIII. századi Erdély népeinek jellemzését, viseletét tartalmazta, a másik a budai mufti könyvtáráról ad felvilágosítást. Thaly mindkettőt elemezte és megjelentette, az elsőt még ugyanabban az évben, 1892-ben, az utóbbit 1896-ban.

Javaslatára az Akadémia Áldásy Antalt bízta meg a levéltár további vizsgálatával. Mint kiderült, a levéltár létezéséről az olasz tudományos körök sem tudtak, mivel az a Bevilacqua család birtokában volt. Áldásy ismertette a levéltár anyagát. Szerinte az három részre oszlik:

1. A Marsigli-féle bolognai intézetre vonatkozó iratok.
2. Családi jellegű okmányok az 1710-es évekből.
3. Marsigli levelezése.

Az első két rész magyar vonatkozásokat nem tartalmaz, a Bevilacqua család nem is engedélyezte átnézésüket. Marsigli levelezése négy részre oszlik:

1. Marsigli levelei testvéreire és barátaihoz.
2. Az utóbbiak levelei Marsiglihez.
3. Marsigli levelei Európában élő megbízottaihoz.
4. A korabeli európai tudósok levelei a címzetthez.

Magyar vonatkozású levelek az 1683—1726 közötti időszakból vannak. Ezek közül Áldásy 28-at lemásoltatott; ezek megtalálhatók a Magyar Tudományos Akadémián.

Már Thaly Kálmán felhívta a figyelmet Marsigli jelentéseire és irataira Budavár 1684—86 évi ostromairól és visszavételéről. Ismételt sürgetésére Budapest tanácsa 1901 elején Fraknoi Vilmost kérte fel a kutatásra, ő azonban más irányú elfoglaltsága miatt erre nem vállalkozhatott. Előterjesztésére Veress Endre végezte el a feladatot. Emellett munka közben, 1903, 1904 és 1905 nyarán kijegyzetelte a Bolognai Egyetemi Könyvtárban található 120 kötetnyi Marsigli-kézirat magyar vonatkozásait, okleveleit. E jegyzék alapján, amely 1906-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben jelent meg, az iratok magyar vonatkozásai ma is megtalálhatók.

1907-ben megjelent a Budavár 1684—86. évi ostromáról, visszafoglalásáról szóló jelentések gyűjteménye. A *Századokban* ugyanebben az évben Károlyi Árpád közöl recenziót, megjegyezvén, hogy Marsigli ebben a kérdésben nem sok újat nyújtott. (Ez azonban érthető is, hiszen Marsigli az ostrom alatt megsérült, de még így is a Corvinák megmentésén fáradozott, nem kis eredménnyel.)

Márki Sándor kutatásai Marsigli életének érdekes szakaszára derítenek fényt. Ez a mozzanat már csak azért is fontos, mivel ennek kapcsán jutott el Bolognába Thaly Kálmán, aminek következményeként talán mondhatjuk így, a Marsigli-kutatás újabb korszaka kezdődött Magyarországon. Ez a problémakör pedig: Marsigli kapcsolata a Rákóczi-szabadságharcral.

1930-ban a Bolognai Tudományos Akadémia Marsigli halálának kétszázadik évfordulójára ünnepséget rendezett. Azonban ezt megelőzően, még 1928-ban Veress Endre tájékoztatta az olasz közönséget a magyarországi Marsigli-kutatásról. Az évfordulói ünnepségeken a bolognai hivatalos és tudományos körök képviselői, Olaszország magyarországi nagykövete, magyar részről pedig a szegedi és a pécsi egyetem, valamint a Corvin Mátyás Társaság képviselői jelentek meg. Ez alkalommal díszkiadásban jelentették meg Marsigli több kiadatlan művét, köztük önéletrajzát is.

Ebben az időszakban tehát fellendülés figyelhető meg a magyarországi Marsigli-kutatásban. Csillagászati megfigyeléseiről, régészeti feljegyzéseiről, ásvány- és kőzettani munkájának jelentőségéről, rokon kapcsolatairól szóló cikkeket, az évfordulóra megjelent kötetek recenzióit olvashatjuk a korabeli folyóiratokban.

A későbbi években már csak kisebb lélegzetű, időszakonként felbukkanó, új eredményeket szinte egyáltalán nem nyújtó munkák jelennek meg Magyarországon Marsigli-ról.

Mint látjuk, a magyarországi Marsigli-kutatásban több korszakot különböztethetünk meg. Az elsőt a múlt század hetvenes évei jelentik; ekkor hangzott el a figyelmeztetés: Marsigli itt élt, itt dolgozott, súlyos mulasztás ezt elfeledni. A második szakasz az adatgyűjtés ideje, a kutatás feltételeinek megalapozását hozta; ez a múlt század kilencvenes éveitől, Thaly Kálmán felhívásától számítható. A harmadik korszak a centenáriumi ünnepségek lezajlása után kezdődött, ez a lassú felejtés korszaka. A széleskörű kutatás elmaradt, szintúgy a feltárt anyag kritikai elemzése, gyűjteményes magyar nyelvű kiadása, a kiadatlan, ismeretlen iratok, felvételek megjelentetése.

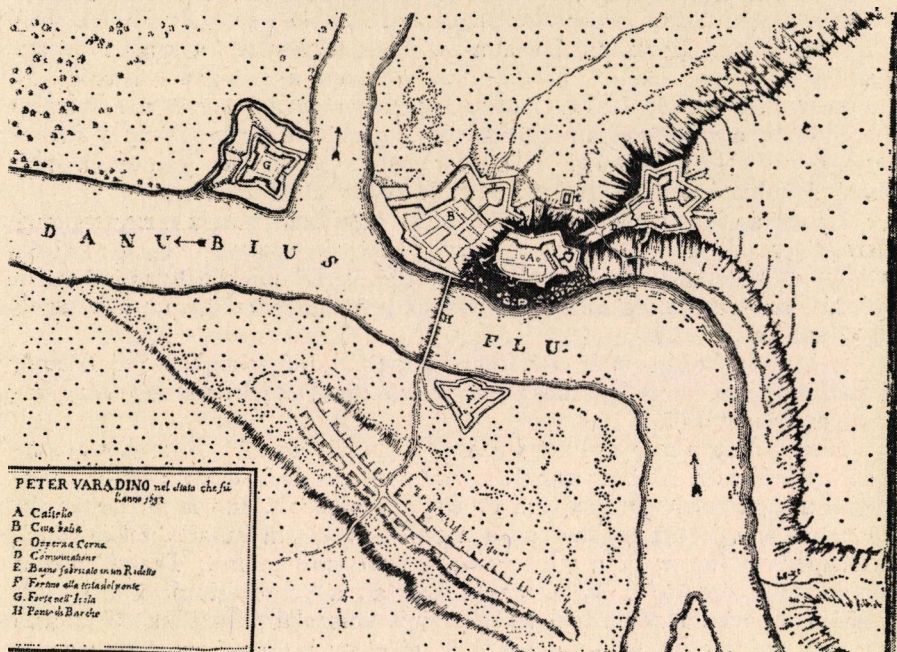
Az *Új Tükör* című kulturális hetilap 1977. ápr. 24-i számában megemlékezett Marsigli-ről. Ugyanennek a lapnak a jún. 12-i számában Kádár Zoltán írását olvashatjuk „Egy olasz a Dunánál” címmel. A szerző szerint a Magyar Tudományos Akadémia emléküléssel kellett volna hogy adozzon Marsigli szellemének. Ugyanakkor javasolja egy Marsigli-szobor felállítását a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében.

A Művelődésügyi Minisztérium levéltári tájékoztatója szerint ma senki nem foglalkozik Marsiglivel és kiadatlan irataival.

A mi vidékünk^{ről} 1903-ban Beigel István jelentette meg Marsigli iratainak boszniai és magyar vonatkozásait, meglehetősen pontatlanul, mint azt Veress Endre megjegyzi „A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai” bevezetésében. Ezután a Matica Srpska kiadásában 1957-ben látott napvilágot Nikola Radojčić írása: „Lik Vojvodine krajem XVII. veka po dokumentumima u ostavini grofa Marsilija”. Ma Jugoszláviában szintén nem foglalkoznak Marsigli irataival.

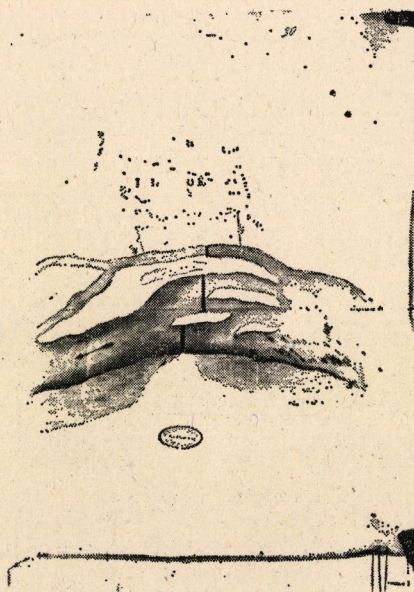
A Marsigli-iratok 120 kötetet tesznek ki, s minden kötet kb. 5—600 lapos. Páratlan gyűjtemény ez, amelynek nagyobb része kiadatlan, ismeretlen. Közös vonásuk, hogy a mi vidékünkre vonatkoznak, annak múltjára új fényt derítenek, hiszen szerzőjük e területnek szinte minden pontjára eljutott, s ahol megfordult, onnan nem távozott megfigyelések és jegyzetek nélkül.

Mielőtt megismerkednénk munkásságával, megjelentetett és ki nem adott irataival, kísérvük végig az életútját.

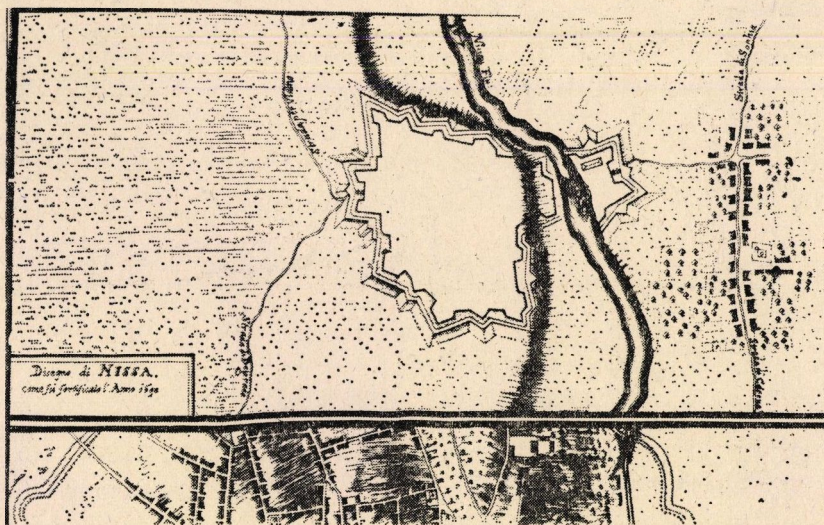

Pétervárad 1694-ben

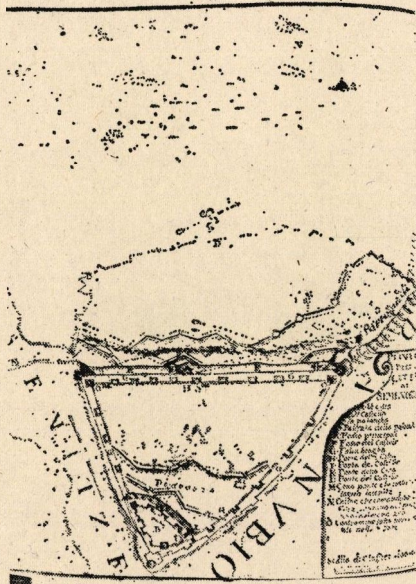

Ilok vára 1694-ben, a Duna szigeteinek feltüntetésével

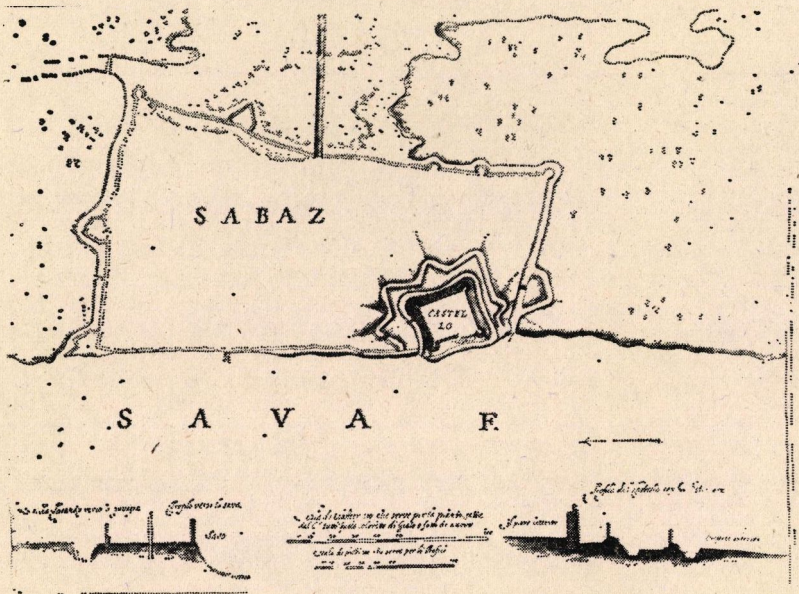

Niš vára 1690-ben

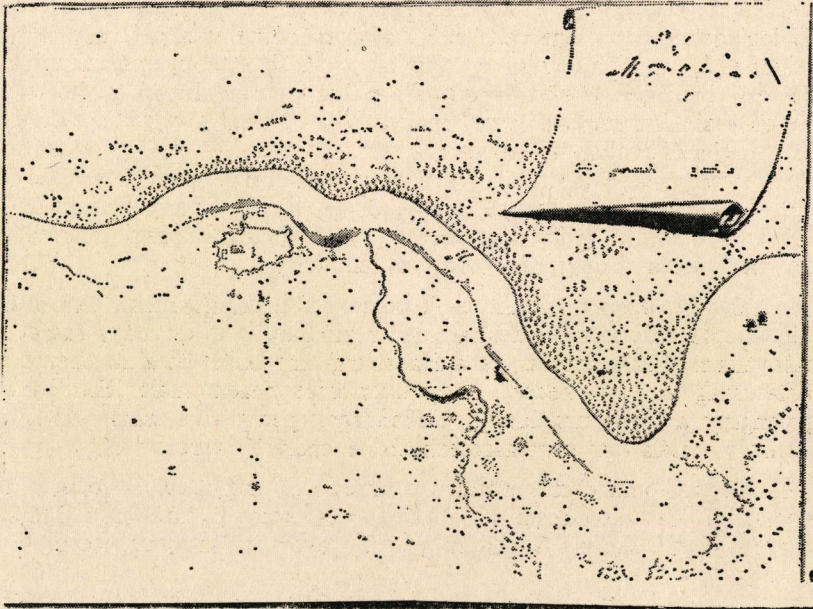

Smederevo vára

Šabac várának alaprajza 1690-ben

Sremska Mitrovica alaprajza 1697 őszén

Belgrád várának alaprajza 1695-ből

A XVII. század vége és a XVIII. század eleje az európai történelemnek egyik legizgalmasabb, legérdekesebb szakasza. A nemzetközi helyzet egyik fő jellemzője, hogy kibővült a világpiac, s a fejlettebb, manufaktúrákkal rendelkező országok között megindult a harc ennek birtokbavételéért. A közös kereskedelmi érdekeltséggel magyarázható, hogy a régi bben ellentétes érdekű Anglia és Hollandia szövetségre lépnek, gátat kívánva szabni a francia hatalmi törekvéseknek, ami az 1697-ben megkötött ryswicki békével érvényesül. A nemzetközi helyzetet bonyolítja II. Károly spanyol király halála, ami után fennállt a lehetősége annak, hogy Spanyolország, gyarmataival együtt a francia monarchia befolyása alá kerül.

A helyzetet azonban nemcsak a polgári, tengeri hatalmak és a francia feudális monarchia közti érdekharc jellemzi, hanem a két nagy szárazföldi feudális állam, Franciaország és a Habsburg-birodalom hatalmi ellentéte is. Franciaország arra törekedett, hogy kiterjessze hegemoniáját Európára, és meggyengítse a Habsburgokat. A Habsburgok pedig arra számítottak, hogy II. Károly halála után megszerezhetik a spanyol koronát is.

Az európai nemzetközi politika színterén új nagyhatalom jelenik meg: Oroszország. Visszaszorította a törököt és utat keresett északon a Balti-tengerhez, így szembekerült Svédország és Törökország szövetségesével, Franciaországgal.

Ezek az ellentétek a XVIII. század elején két nagy háborút robbantottak ki: a spanyol örökösödési háborút és a húsz évig tartó északi háborút.

Magyarország helyzete és szerepe ebben a történelmi színjátékban a nemzetközi helyzet függvénye volt. Ez tette lehetővé felszabadítását a török alól, ez a kuruc felkeléseket, a szabadságharc kirobbanását. Ilyen szempontból nézve csak epizódnak tekinthető a török kiűzése. A szultán seregét akkor érte az első csapás, amikor 1683-ban még egyszer, utoljára Bécs ellen indult. Ez indította el az alapjaiban bomladozó török birodalom összeomlását. 1684-ben XI. Ince pápa védnöksége alatt „Szent Szövetség“ alakult Velence, Lengyelország, és a Habsburg-birodalom részvételével. Buda visszafoglalása után folytatódik az előrenyomulás, 1689-ben már Nišnél tartanak a császári csapatok. A törökök azonban ellentámadásba lendülnek, s ugyanakkor Franciaország is megmozdul: Bécs kénytelen egy időre felfüggeszteni a török elleni hadviselést. A ryswicki béke után az új hadvezér, Szavojai Jenő herceg a zentai csatában végső vereséget mér a törökre. Megkötik a karlócai békét. A Karlócan folytatott béketárgyalásokon a török belenyugodott Magyarország területének majdnem teljes elvesztésébe. A törökök kezén csak a később Bánság néven ismert dél-magyarországi, Tiszán túli terület maradt, de az is csak 1718-ig, a pozsareváci békéig.

Magyarország, amely 1526 óta a Habsburg-birodalom katonai előterepe és külső védbástya volt, egyszerre fontossá vált a birodalom számára. A török kiűzésével Bécs roppant területek, természeti kincsek birtokába jutott. Az a Magyarország került a Habsburgok kezére, amely 1526-ban még tekintélyes európai állam volt. Ha a hódoltsági terület határain nagy volt is a pusztítás, a belső területek viszonylag épen maradtak meg, csak a lakosságuk volt gyér. Ekkor történt a lakatlan területek benépesítése szerb, német,

román, spanyol telepésekkel. Magyarország jelentősége megnövekedett, tehát mivel a Habsburg-birtokok súlypontja eltolódott a Duna középső szakasza felé. Ennek következtében a majd kétszáz évig tartó török hódoltság után kezdetét veszi a több mint kétszáz évig tartó Habsburg uralom. Marsigli az uralomváltás korszakában került Magyarországra.

Luigi Ferdinando Marsigli 1658. július 10-én született Bolognában Olaszország egyik legrégebbi egyetemi városában. Hely, idő és származás egyaránt meghatározta sorsának alakulását. Bologna érseki székhely volt, pápai uralom alatt állott, s mint ilyen, a katolicizmus fő támaszának számított. Marsigli születésekor a pápai széken VII. Sándor ült, aki a keresztény hatalmakat akarta egyesíteni a török ellen. Marsigli tanulmányait Bolognában, Páduában és Velencében végezte. A gombákról írt művében hálásan emlékszik meg tanárairól, Marcello Malphigiről, Trionfetti Leliusról, Geminiano Montanariról. 1676-ban nagybátyjával, Ercolani Antonio gróffal Rómába ment, ahol a pápánál tisztelgett, majd folytatta tanulmányait Borellinél, Oliva és Nazari tanároknál. Római tartózkodása meghatározta későbbi tudományos képzését. Rómából a következő évben Nápolyban ment, tanulmányozta a tengeri kereskedelmet, s ellátogatott Firenzébe, amelynek főleg könyvtára érdekelt.

1678-ban visszatért Bolognába, ahol egy időre bevásztották a város vezetőségébe. Még ez évben Páduában találjuk, ahol Phigi tanár vezetése alatt anatómiát tanult, s miként Malphiginek írja, maga is boncolt. Itt értesült arról, hogy Velence új követet küld Konstantinápolyba. A török legyőzhetetlenségéről keringő hírek felkeltették érdeklődését, és apja beleegyezésével Civrano Pietróhoz, az új követhoz csatlakozott. Útjáról naplót vezetett, időnként levelet írt Malphigihez és Montanarihoz. Konstantinápolyban barátságot kötött Husein és Abubekir tudósokkal, akik tájékoztatták a török politikai és katonai életéről, megismertették a török nyelvvel és irodalommal. Tanulmányozta a Boszporuszt és tervbe vette egy, a régi és az új Törökországról szóló mű megírását. Erről szól egyik traktátusa, amelynek végén egy kagyló bonctani ismertetését adja. A Törökországról szóló művét később I. Lipót császárnak mutatja be, aki a közelgő háborúra való tekintettel kiadását nem engedélyezte, így az csak Marsigli halála után jelenhetett meg. Az anyagot e művéhez 11 hónapig tartó konstantinápolyi tartózkodása alatt gyűjtötte, majd később a rabsága idején szerzett adatokkal bővítette ki. Archaeológiával ekkor még nem foglalkozott, amit az is mutat, hogy Görögországon és Dalmácián keresztül való visszatértekor figyelemre sem méltatta a római kori emlékeket. Ugyanekkor viszont tervbe vette a görög és órmény egyházzól szóló mű összeállítását.

Alig érkezett meg törökországi útjáról, elvesztette édesapját (Édesanyja még első római útja alatt meghalt.) 1681-ben ismét Rómába utazott, ahol csatlakozott Krisztina volt svéd királynő udvarához.

1682-ben fordulóponthoz érkezik Marsigli élete. Svájcon keresztül Bécsbe utazik. A császár kihallgatáson fogadja. Marsigli előterjeszti a török kiűzetéséről készített tervét, és kéri felvételét a császári hadseregbe.

Katonai szolgálatát mint közlegény kezdte Aeneas Caprara seregében. Innen Győrbe került a muskétásokhoz. Káplárrá, majd őrmesterré léptették elő. Hermann bádeni herceg megbízta a Rábaköz térképének elkészítésével.

Ez a mappa szolgált azután a hadműveletek alapjául. IV. Mohamed szultán 1683. március végén indította el seregeit Bécs ostromára. A dunántúli megyék — Sopron, Vas és Mosony megye kivételével — mind Thökölyhez pártoltak, így a szultán a Rábáig akadály nélkül vonulhatott előre. Marsigli feladatul kapta, hogy gátolja meg a török átkelését a Rábán. A megbízatást teljesítette, s ezért jutalmul kapitányi rangot kapott. A nagyvezír, seregeit átcsoportosítva, más helyen próbálkozott az átkeléssel, ezúttal sikerrel. Marsigit és csapatait az elszakadás veszélye fenyegette, állásait kénytelen volt feladni, emberei szétszóródtak, ő maga pedig fogságba esett. Achmed temesvári basa szolgája lett, aki egy kávé mellé osztotta be. Marsigli kénytelen volt megtanulni a mesterséggel járó foglalkozást, ennek eredményeképp írta meg később a kávéról szóló művét. (A Bécs sikertelen ostroma után szákmányul esett kávé felhasználásával pedig megnyílt az első bécsi kávéház.)

Győr alól a török sereg Bécs alá vonult, amelyet azonban Starhemberg kitűnően védett. Husszein basa és Thököly csatát veszített a császári sereggel szemben, emiatt a török sereg lázadozni kezdett. Hogy ennek gátat vessen, a nagyvezír minden tizenhat év feletti rabot kivégeztetett, Marsigli életét két boszniai katona mentette meg.

A török sereget Sobieski János lengyel király szeptember 10-én Kahlenbergnél szétverte. Marsiglinek gazdája lova után kellett futnia, kötélre kötve. Életét ismét a két boszniai testvér mentette meg. Álöltözetben bejárta velük Buda környékét. A testvérek váltságdíjat remélve magukkal vitték Boszniába, Szlavónián keresztül. Útközben az eszéki hídról rajzot készített, a környékről pedig térképet, amelyet később a lotharingiai hercegnek küldött el. Ezen az útján szerezte betegségét, amely azután egész életén végigkísérte.

Ramaban, a testvérek kunyhójában lánchoz kötve feküdt betegen, ferences rendi barátok ápolták egy évig. A kért váltságdíjat Civrani küldte el, azonban egy török kapitány újra elfogta és letartóztatta. Báránybőrbe bújva megszökött. Splitbe ment, innen Velencébe utazott, felkereste Civranit, aki szeretettel fogadta.

Értesítette a császárt és a lotharingiai herceget kiszabadulásáról, és újra felajánlotta szolgálatait. Bécsbe utazott, ahol a császár kihallgatáson fogadta.

Megalakult a Szent Szövetség a török kiűzésére. Ekkor már Buda ostromát kezdték el a szövetségesek, így Marsigli is ide irányították. Az alsó várost már bevették, de a várral nem boldogultak. Starhemberg a kétoldali támadást javasolta, Marsigli viszont a töröknek a Dunától való elszakítását. Azonban mindkét terv kudarcba fulladt.

Marsigli a Budán dühöngő járványban megbetegedett, ezért Bécsbe ment gyógyíttatni magát. A bádeni örgróffal tért vissza, akit a császár az eredménytelen ostrom okainak kivizsgálására küldött. Ez az ostromot idő előttinek vélte, így a seregeket elvonták Buda alól.

A következő évben tervszerű hadjárat indult a török ellen a Buda környékén levő várak visszafoglalására. Esztergom és Visegrád megerősítésére is sor került. Ennek a munkának az elvégzését Marsiglire bízták. Ekkor nevezték ki ezredessé. Először Érsekújvárt vívták meg, ahol Marsigli hadmérnöki képességeit bevetve, de mint katona is az élen járt. Betegsége újból

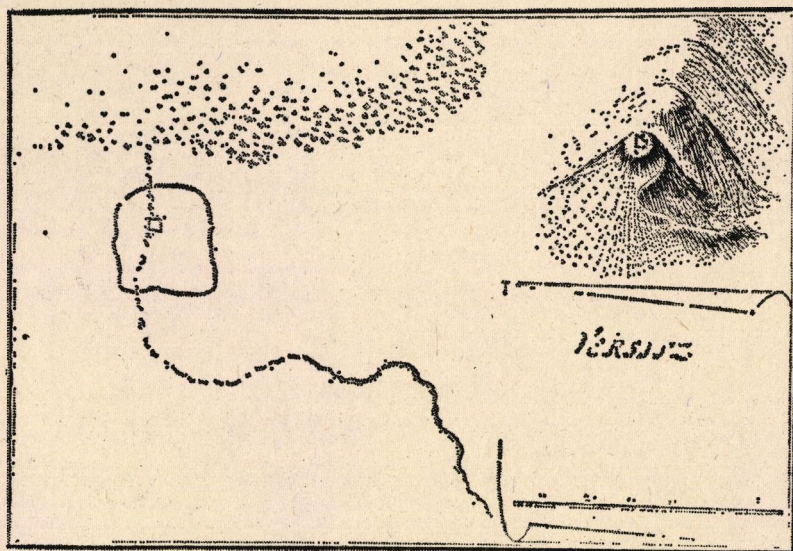
Bécsbe kényszerítette. Innen téli szállásra Sopronba ment. (Itt írta meg munkáját a kávéról.)

1686 tavaszán a török kézen levő Székesfehérvár kikémlésére küldték, azonban a császár parancsára a sereg Buda bevételére indult. Marsigli Bécs-újhelyre ment Rabatta grófhhoz a beszerzendő felszerelés végett. Kinevezték az ostrom vezető műszaki inspektorává. A lotharingiai herceg Buda tervének elkészítésével bízta meg; ezt rövid idő alatt el is készítette. Az ostrom megkezdése a parancsnokok civódása miatt egy hónapot késett. Végül három eredménytelen roham után sor került az ostromárkok megvonására. Marsigli e munkák irányítása közben megsebesült, karját golyó törte össze.

Abdurahman, az utolsó budai basa erősen tartotta magát. Marsiglit a lotharingiai herceg után következő legfelsőbb katonai rangra léptették elő, hogy munkáját ezzel megkönnyítve, az ostrom hamarabb véget érjen. A nagyvezír segélycsapatait szétverték, Buda várát pedig 145 évig tartó török hatalom után szeptember 2-án visszafoglalták.

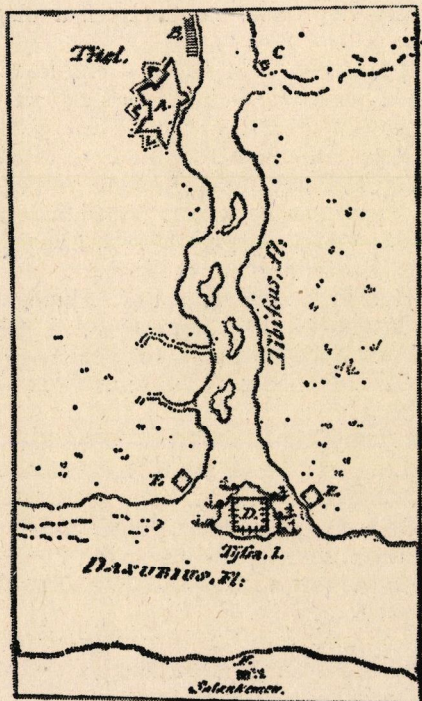
Marsigli, tudva a Budán levő keleti könyvtár létezéséről, megpróbálta annak maradványait megmenteni. A főmecsetben rá is akadt, megtalálta a Corvina maradványait is; az eredeti 50.000-nyi kötetből az épen maradt és szétszaggatott könyvek száma 800 volt Buda visszavételekor. Ebből Rabatta 300-at Bécsbe küldetett. Marsigli néhányat megtartott magának, Petelio császári könyvtárnokot pedig arra kérte, állítsa össze a Bécsbe küldött könyvek jegyzékét, ez azonban nem készült el soha.

Ekkor került először szembe irigyeivel, akik mint idegent megvetették, gyűjtéseit kapzsiságnak tartották. A bádai őrgrof megvádolta, hogy a Corvínákat a császártól tulajdonította el. A lotharingiai herceg azonban védelmébe vette, a császár pedig a vádat elvetette.

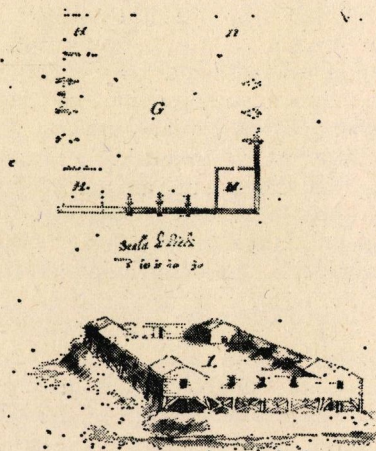

Versec vára

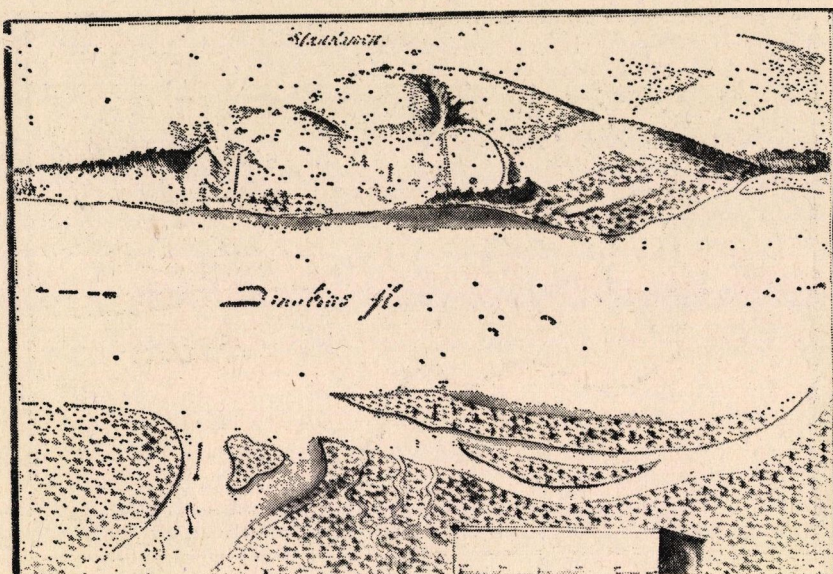

A Tisza-torkolat vidékének térképe 1697-ben

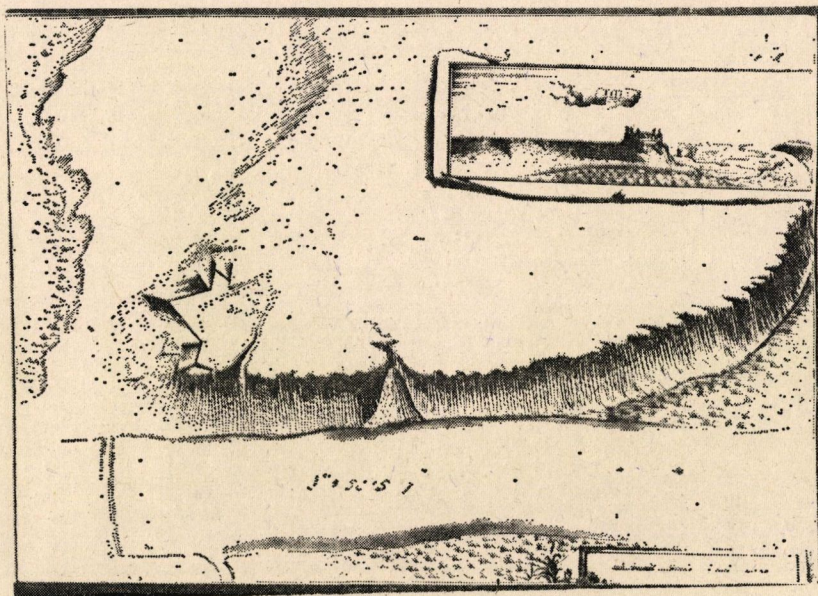

A Tisza-torkolat szigetének erődítménye

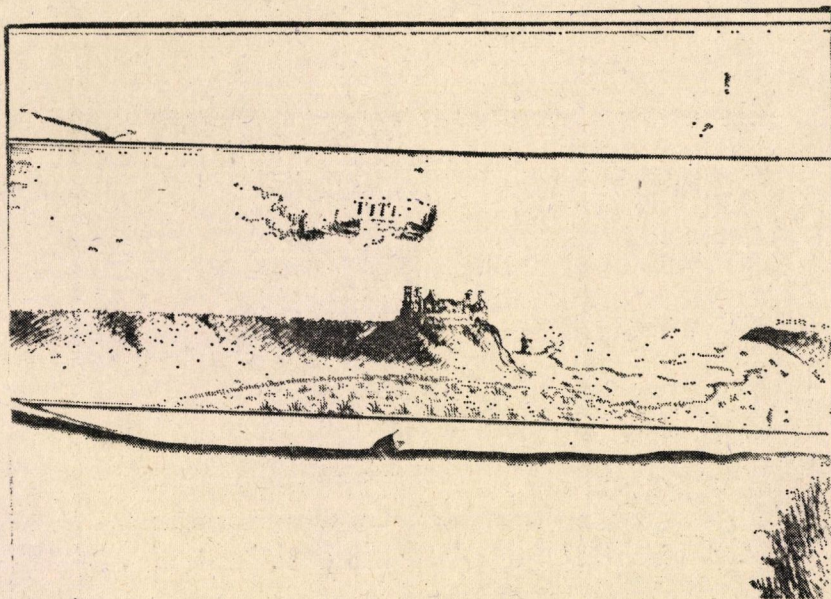

A Tisza-torkolat és Slankamen várának térrajza 1697 őszén

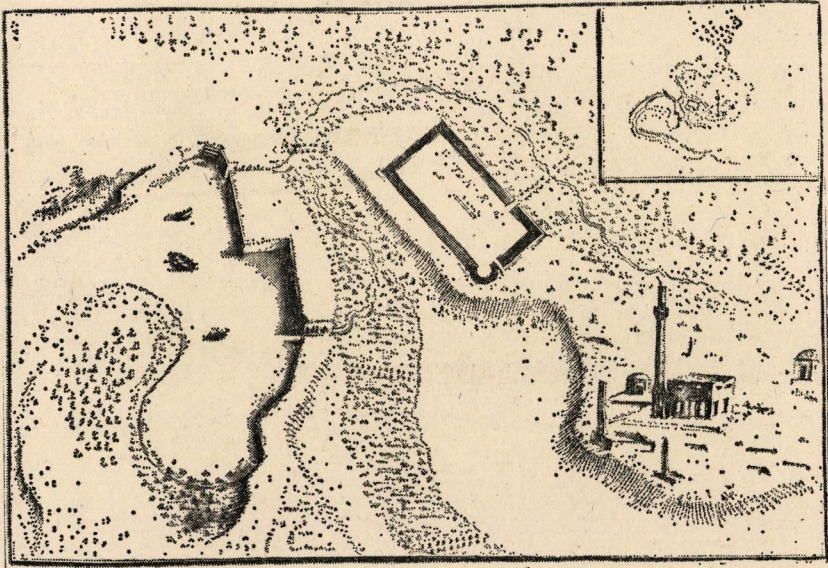

Titel várának térrajza 1697 őszén. Oldalt a vár látképe

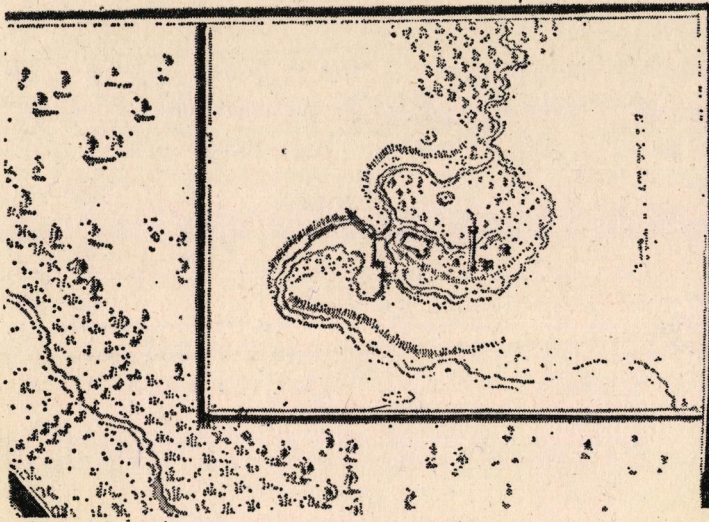

Titel várának látképe

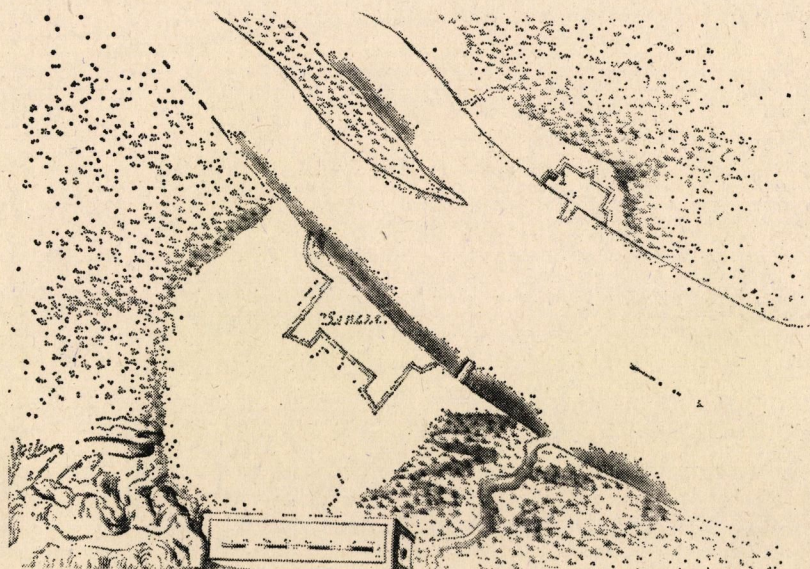

Beckerek várának térrajza 1697 őszen. Oldalt a vár látképe

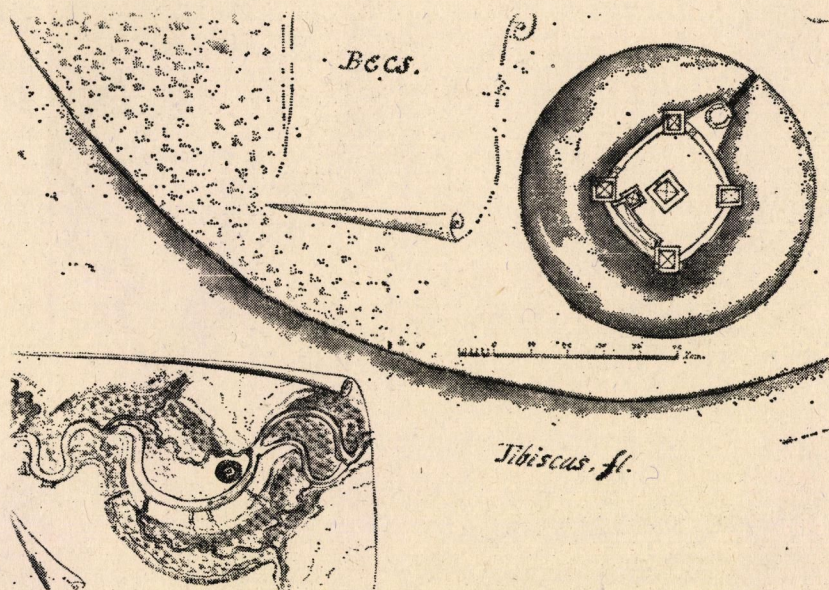

Beckerek környékének térképe

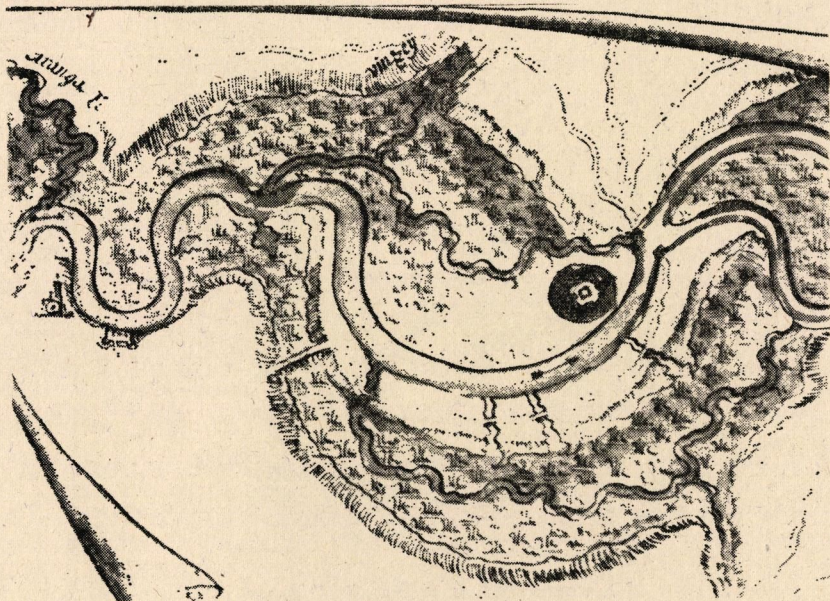

Zsabya várának térrajza 1697 őszen

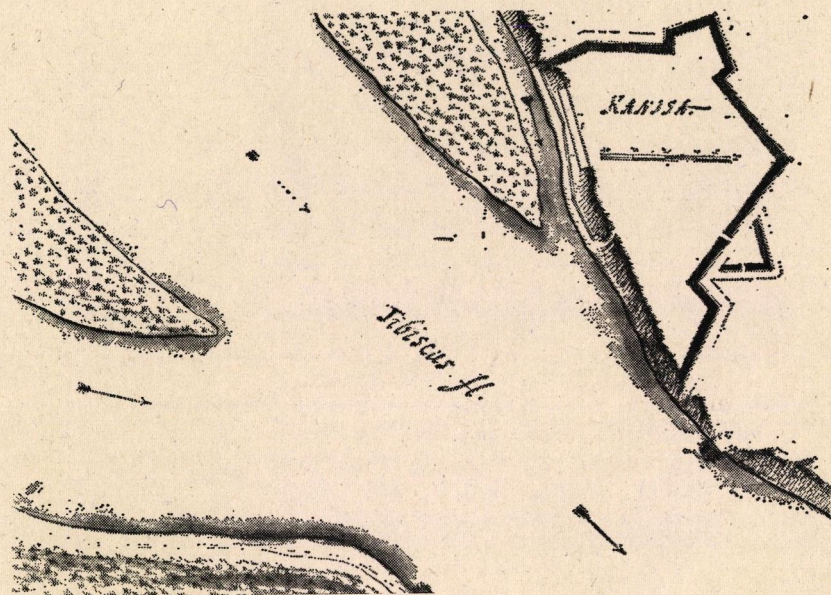

Becse vára 1697 őszen. Oldalt situációs térkép, az árterületek feltüntetésével

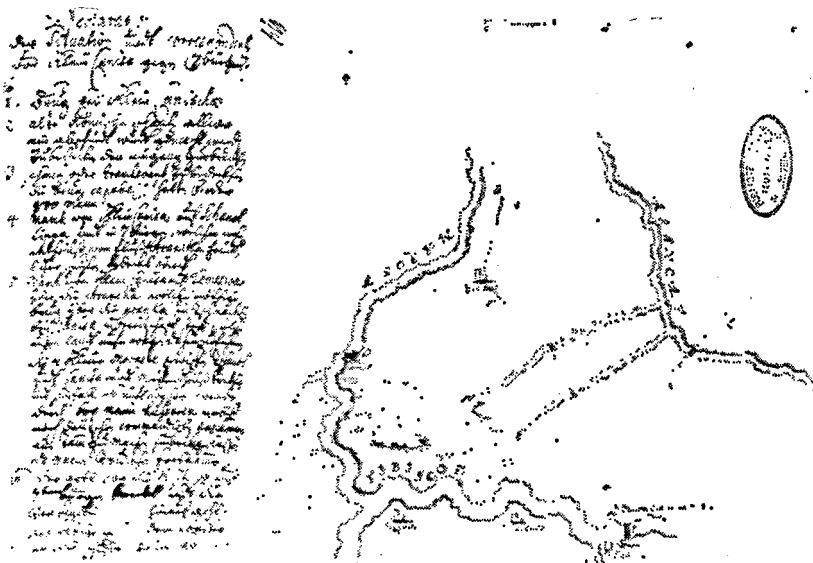

Bese környékének térképe. Mohol földvéra

A kanizsai vár 1697 őszén

A török kiűzésére indított hadjárat 1687-ben folytatódott. A lotharingiai herceg seregével Eszék elfoglalására indult, előbb azonban a Dráván és mocsarain való átkelés végett Marsiglit híd építésével bízta meg. Ezt Marsigli sáncokkal erősítette meg. Eszék ostromával nem sokra mentek, így a herceg Mohács felé vonult, Marsiglit pedig Siklóásra rendelte. A török követte őket; a herceg, Marsiglival két tűz közé fogva megverte a törököt. Ez a vereség a nagyvezírnek életébe, a szultánnak trónjába került.

Felmerült a lehetősége Szlavónia és Erdély felszabadításának is. Szlavóniában Dünevald gróf elfoglalta Pozsegát, Valkót, Karlócat, Oravicát és Eszéket, a törököt pedig a Száván túlra szorította vissza.

A lotharingiai herceg Erdélyben Kolozsvár elfoglalása után téli szállásra vonult. A bádeni herceg Eger megvívásával Doria örgrófot bízta meg, Marsiglit ennek megtekintésére, majd Eperjesre küldte Caraffához, ő azonban az a gri tárgyalások után, a parancsot megszegve Pozsonyba ment, hogy részt vegyen József főherceg magyar királlyá való koronázásán.

1688-ban a császár követségbe küldte a pápához, ahol beszámolt a szövetségesek addig elért eredményeiről, valamint előterjesztette tervét Belgrád visszafoglalásáról. A pápa erre 100.000 scudit ajánlott fel. A sereg parancsnokává a lotharingiai herceg betegsége miatt a bajor herceget nevezték ki.

Marsigli a beteg herceget Pétervárad és Ilok között találta. A herceg Bécsbe küldte, és Marsigli benyújtotta tervét Belgrád elfoglalásáról. Gróf Kinsky és Stratman, a Száván túli vidéket nem ismerve, Marsiglitől kértek tanácsot, hol húzzák meg az új határt. Ő a Morava vizét és a Balkán hegyseit javasolta; ezt el is fogadták. Eközben megmozdult Franciaország, csapatai a Rajna felé indultak. A császár a lotharingiai herceget küldte eléjük, míg a déli sereg vezére bádeni Lajos herceg lett, aki egyszer már igaztalanul megvádolta Marsiglit. Marsigli csak felsőbb parancsra maradt a

helyén, nem volt hajlandó a hercegnek engedelmeskedni. Hidat vert a Moraván, megerősítette Smederevót, így lehetővé vált, hogy a császári sereg táponthoz jusson a Balkánon. De a sereg Pozsarevácától tovább nem nyomulhatott, mivel a bekerítés veszélye fenyegette.

A bádeni herceget a nehéz helyzetből Marsigli segítette ki, új hidat vert a Moraván, és biztosította a visszavonulást Smederevo felé. Sőt, megfelelő szorost találva, a helybeliek segítségével még meg is futamította a törököt.

A török sereg maradványai Niš felé vonultak vissza. A császári sereg követte őket. A várat Veterani és Piccolomini két oldalról megtámadta, Marsigli elzárta a hidat; így a hercegnek 15.000 emberrel 60.000-nyi török felett sikerült fényes győzelmet aratnia.

Marsigli megerősítette Ništ, míg a herceg Oláhország elfoglalásán gondolkodott, ahol télire szállást és élelmet találhatott. Viddin felé vonult, amelyet Sarri Oscin basa néhány ezer emberrel védett. Az ostromot két sánc emelésével kezdték meg, ahonnan a várat biztonságosan ágyúzhatták. A kis lőtávú ágyúk miatt nem sok eredményt vártak, azonban a vár néhány nap után megadta magát. A sereg Fetislanra ment téli szállásra; Marsigli megerősítette Viddint, majd követte őket.

Fetislan tábora alatt a Szerbiában található római régiségeket kutatta fel; ráakadt Traianus dunai hídjának romjaira, valamint Constantinus császár hídját is megtalálta. (Ennek emlékét addig csak érmék őrizték meg.)

Amikor először Magyarországon járt, figyelmét a Duna vonta magára, és a török elleni hadjárat alatt mindinkább megerősödött benne a gondolat, hogy a folyóról szóló nagy művel örökíti meg nevét. Elkezdte gyűjteni az anyagot. Ebben az időben írta meg következő munkáit:

1. *Observationes Astronomicae in castris factae cum selenographiae Lunae.*
2. *Miscellanea rerum Naturalium* (A Duna hidrográfája).
3. A dunai halakról írt mű, a halak török és szerb neveivel.
4. A dunai halak anatómiájáról vett rajzai.

Ez azonban nem merítette ki energiáját: lefordította és jegyzetekkel látta el a szerb királyokról és despotákról írt szerb nyelvű művet, összeállította a Duna mellett talált római régiségek, kövek, feliratok gyűjteményét, elkészítette a Traianus-hídra vonatkozó rajzait és jegyzeteit.

Az Oláhországba vezető hidat ugyanott akarta felverni, ahol Traianus, ez azonban a nagy szélviharok miatt nem sikerült. Ezért a Cernesnél fekvő szigetet használta fel hidverésre. Az elhagyott tartományban az Aluta mellett lakott Brankovan fejedelem palotájában. A fejedelem kalandorhoz illő feladattal bízta meg: szerezzék meg a nemrég elhunyt vajda kincseit. A feladatot Marsigli 200 lovassal bravúrosan teljesítette.

Lajos bádeni herceg a parancsnokságot Heisler tábornokra bízta, a téli szállást elhagyta, és Bécsbe távozott. Marsigli Brassóig kísérte, ahonnan az Orsov alatt fekvő vidék kikémlelésére küldték, hogy a tél elmúltával megkezdhesék Belgrád ostromát. Miután ezt megtette, tervet készített, amelyet Bécsben el is fogadtak. Itt-tartózkodása alatt nagy figyelemmel vizsgálta meg az Al-Duna faunáját és a római régiségeket.

1690. február végén Strasser generális Nišbe küldte, hogy a szedje össze a török és tatár sereg által szétvert öt ezred maradványait.

Károly lotharingiai herceg Linz mellett meghalt, így a déli sereg parancsnoka végleg Lajos bádeni herceg maradt. Mikor megtudta, hogy a nagyvezír Magyarországra, Thököly pedig Erdélybe szándékozik betörni, minden erejét a Dunánál, Belgrádnál akarta összpontosítani. Marsigli nem helyeselte Niš feladását, ezért ismét összeütközésbe került régi ellenfelével, a bádeni herceggel.

Időközben a franciákkal tovább folyt a háború. A megosztott erőkkel egyik fronton sem értek el eredményt, így felmerült a törökkel való békekötés gondolata, amit az, veszteségeit figyelembe véve, el is fogadott volna.

Marsigit ez ügyben Kinsky és Stratmann kihallgatáson fogadta. Ő beszámolt nekik a hadi helyzetről, majd megbízásukra olyan tervet készített, amely mindkét fél számára elfogadható volt. Bécsből Veterani kérésére Nišbe irányították. Az erdélyi sereg vereségének hírére a bádeni herceg csapataival Smederevón keresztül Erdélybe vonult. Marsigit a herceg a sereg hátramaradt részének átszállításával bízta meg. Ő a rendelkezésére álló erőkkel Ó-Orsovánál megszállta a szigetet, és elvágta Belgrád utánpótlásának vízi útját. Innen Szebenbe ment Lajos herceg után, aki elől Thököly Udvarhelyig hátrált. Marsigli tanácsára a herceg leromboltatja Brassót, őrségét Fogarasra rendeli. Innen Marsigli az erdélyi szorosokhoz ment, onnan magával hozta a székely rovásírás ábécéjét és feljegyzett naptárait.

A tél beálltával Bécsbe hívták a békekötés ügyében. Az addig gyűjtött tárgyakat és iratokat Bolognába küldte testvérének.

A nagyvezír nem mutatkozott engedékenynek, így a béke megkötése elhúzódott. Júniusban meghalt III. Szolimán szultán, a nagyvezír kerekedett fölülről, és hallani sem akart békéről. Nagyobb lett azonban a hajlandóság a törökben a békekötés iránt, miután a slankameni ütközetben (1691. aug.19.) súlyos vereséget szenvedett.

Marsigli 1692-ben a békében érdekelt képviselőivel Konstantinápolyba ment, ahol diplomáciai küldetése mellett az ott található régiségeket tanulmányozta, megfigyelte a Boszporuszt, az abban élő halakat, és befejezte a török hadászatról szóló művét. Egyúttal török, arab és görög kéziratosokat gyűjtött.

1693-ban kinevezték a Mohácson állomásozó tüzérség tábornokává. Innen az Al-Dunához kellett mennie, ahol a császári csapatok egyesültek. A Dráva torkolata felett átkelt a Dunán, és csapatait Bács-Bodrog megyén keresztül Pétervárad felé vezette. Elkerülve a mocsarakat, meg is érkezett rendeltetési helyére. Itt újra hídveréssel, majd az Erdéllyel való összeköttetés megszervezésével bízták meg. A Péterváradnál egyesült sereg haditanácsa, habár megfelelő felszereléssel nem rendelkezett, Belgrád ostromát vette tervbe, azonban az ostrommal kudarcot vallottak.

Marsigli novemberben Pestre ment, majd innen téli szálláshelyére, Zólyom megyébe. Mint maga mondja, az itt tett megfigyelések adták munkájának egyik kötetéhez az anyagot. Kötényt véve lement a bányákba, megfordult a kohókban, rajzokat készített a tárnákról; ásványtani, földtani ismereteit fejezte.

Társai nem értették, miért gyűjt mindent, ami csak a keze ügyébe kerül, ugyanakkor szálla volt a szemükben azért is, mert idegen létére rövid idő alatt igen magas rangot ért el a hadseregben. Úgy tartották, hogy a saját érdekeit képviseli, nem a császárait. A gyűjtemény pedig Bolognában egyre szaporodott.

A tavasz beálltával a seregek élére Aeneas Caprara tábornok, helyettesként Heisler tábornok került. Marsiglit Titelhez küldték, hogy az átke-lőhelyet és Szegedet biztosítsa. A törökök a mocsarak között betörték Bács megyébe és megtámadták Titelt, de ezt Marsiglinek az Eszékéről küldött segítséggel sikerült megvédenie.

Bejárta a Bácskát átszelő, előtte senki által nem említett sáncot, amelyet „római sáncnak“ nevezett. Ekkor lett figyelmes a Tiszán túl, mintegy To-kajig húzódó, onnan a Dunáig vonuló árokra, amely Csörsz árka néven ismeretes. Olyan határozottan mint ő, senki más nem térképezte fel ezeket a nyomokat. A bácsmegyei római sáncokról sincs pontosabb térkép, mint amit ő készített.

A Dunáról írt művének II. kötetében említ egy Titelen és egy Szabadkán talált fölirotot, szerinte evidens bizonyítékát annak, hogy a rómaiaknak a Dunán innen is voltak megszállt területeik.

A téli szállás ideje alatt elkészítette Gömör és Kis-Hont, továbbá a Szepes megyében talált ásványok jegyzékét. Ezekre vonatkozó tanulmányait is összeállította. 1694-ben nagy kitüntetés érte, a császár aranykulcsos kamarássá nevezte ki. Az eskü letétele végett meg kellett jelennie az udvarnál; onnan aztán ismét a harctérre küldték.

II. Ahmed meghalt, utódja II. Musztafa hallani sem akart a békéről. Az egyesített császári sereg élére Szavojai Jenőt nevezték ki. A szultán elfoglalta Lugost és Karánsebest, Veterani súlyos vereséget szenvedett. A vereséget a parancsnokok ügyetlenségének tulajdonították, alaptalanul. Temesvárt még a következő évben sem tudták visszafoglalni. Marsiglit s Maros mellé küldték, miután Titelnél hidat veretett a Tiszán, hogy biztosítsa az összeköttetést Péterváradra¹. A császári sereg a 80.000 főnyi török felmentő sereg közeledtének hírére ezen az úton vonult vissza. Ekkor történt, hogy Marsigli a neki alárendelt Salzer gróftól engedetlenség miatt vasra verette, aki emiatt gondatlan pénztárkezeléssel vádolta meg. A pénztárban csakugyan volt hiány, mivel Marsigli néha kölcsönvett onnan gyűjtései költségeinek fedezése végett. Ezt később mindig pótolta, de ez a tényen mit sem változtatott.

Bécsbe hívták, és vizsgálatot indítottak ellene. Ez egy évig elhúzódott, így a zentai csatában nem vehetett részt, Szavojai Jenő azonban levél útján igénybe vette földrajzi ismereteit. A bizottság végül is felmentette és visszahelyezte állásába. Idejét ez idő alatt sem töltötte tétlenül, a bolognai foszforral tett kísérleteiről írt értekezést. A tanulmány Lipszében jelent meg 1698-ban.

Márciusban ismét elfoglalta régi állását, egy időre azonban még Bécsben maradt. A zentai csata után a török hajlandó volt békét kötni. A határok megállapítására Marsigli térképeit használták fel. A tanácskozásokon Kinsky elnökölt, a tanács tagjai Kaunitz alkancellár, Bucelini helyettes kancellár, a haditanács elnöke, Starhemberg és Marsigli voltak. Starhemberg óvást

emelt Marsigli jelenléte miatt, azonban helyrajzi ismereteit nem tudták nélkülözni, így Starhembergnek, mivel óvása mellett megmaradt, ki kellett lépnie. A császár és Kinsky ismerték Marsigliének a törökről szóló művét, annak keletkezését, a szerző földrajzi ismereteit, azért a tanácskozásokban való részvételét szükségesnek tartották.

Kinevezését megkapva Futakra utazott, ahol a követek összegyűltek. Tanácsára Karlócára mentek, mivel ott könnyebben lehetett lakásokat kapni. A környező területet semlegesnek nyilvánította mindkét fél, de a tárgyalásokat csak akkor kezdték el, amikor Marsigli gondoskodott olyan épületről, ahova minden követ egyszerre léphetett be.

November 17-én összeültek a küldöttek, és megkezdték munkájukat. Itt volt a császár, a szultán, a lengyel király, Velence követe, valamint az orosz, az angol és a németalföldi követ. Megegyeztek az erődök lerontásában, azután a határvonalakat állapították meg. Velence egyezett bele utolsónak a megvonandó határba. 1699. február 9-én végül mindnyájan aláírták az okiratot.

Marsigli a béke megkötése után Bécsbe utazott. Útközben martalócok támadták meg, súlyosan megsebesült. Bécsbe érkeztek elveszítette egyik legfőbb pártfogóját, Kinsky gróft. Ellenfelei ezután már szabadon áskálódhattak ellene.

Az új határvonalak meghúzása és az erődök lerombolása 1701. április 15-ig tartott. A határvonal feltérképezésénél a velencei és a török követtel igencsak meggyűlt a baja. A határvonalak megvonása alatt maradt még ideje más munkákra is, ekkor adta ki Amszterdamban a londoni tudós társaságnak ajánlott *Prodromus*-át. Ez talajdonképpen a későbbi *Danubius Pannonico-Mysicus*-nak a vázlatja. Ekkor készült el a gombákról szóló művével is.

Bevégezve munkáját Bécsbe ment, ahol a császár ismét kitüntetéssel fogadta. Starhemberg meghalt, helyét Caprara töltötte be, aki Marsiglit dandártábornokká léptette elő, és ügyét újból kivizsgáltatta. Marsiglit teljesen rehabilitálták.

Délen a törökkel béke volt, nyugaton ugyanakkor kezdetét vette a spanyol örökösödési háború. A császár Franciaországot Flandria felől készült megtámadni. Az olasz frontokon Szavojai Jenő volt a parancsnok, a Rajna menti hadjárat vezérévé pedig Lajos bádeni herceget nevezték ki, aki Marsiglit kérte maga mellé. Így került Marsigli Landau ostromához. 1702-ben a bádeni herceg Breisach várába küldte, hogy azt alkalmassá tegye a védelemre, ugyanis olyan állapotban volt, hogy sokáig védeni nem lehetett. Összeütközésbe került a vár parancsnokával, Arco gróffal. Amennyire tudta, helyrehozta a várat, de a gróf még erődítési terveit is ellenezte. Marsigli értesítette a bádeni herceget és az udvart, mire azonban megérkezett a válasz, hogy a várat a végsőkéig tartani kell, Arco gróf azt már feladta.

Arco gróft és Marsiglit a bádeni herceg becsületvesztetté nyilvánította, és Rheinfelden elfogatta őket. Bregenzben bíróság elé állították mindkettőjüket, Arco gróft halálra ítélték és lefejezték, Marsiglit megfosztották rangjától, kardját kettétörték, őt magát száműzték. Lépéseket tett az iránt, hogy kihallgatást kapjon a császárnál, de ez nem sikerült. Így ért véget császári szolgálata. Minden reménye elveszett, hogy tisztázza magát, elhagyta Bécsset, Bolognába ment, és beállt a pápai testőrök közé. 1705-ből való levelei

tanúsítják, hogy illetékesek ajánlatokat tettek neki, hogy francia vagy németalföldi szolgálatba álljon.

Elkészítette emlékiratát, amelyben tisztázni próbálja magát az ítélet alól. Erre az emlékiratra cáfolat is megjelent, de ennek ellenére a francia király utasította a milánói kormányzót, hogy Marsigliit ismét karddal övezzze fel.

Francia barátai kieszközölték, hogy Montpelliére-ben lakhasson (ennek az akadémiának különben külföldi levelező tagja volt). Innen Cassisba, egy tengerparti kisvárosba ment. Házat és kertet veit magának, amelyet maga művelt. Tanulmányozni kezdte a tengert, természetét, változásait, felfigyelt a tengerfenék és a hegyek kialakulása közötti kapcsolatra, vizsgálta a tenger fizikai tulajdonságait, flóráját és faunáját. Különös figyelmet fordított a korallra. Művet is írt róla, amelyet pontos megfigyelései tesznek értékessé.

Ekkor már minden erejét a tudományoknak szenteli. Felmerül benne a gondolat, hogy gazdag könyvtárát és gyűjteményét Bologna városának ajándékozza. Egy tudományos társaság és intézet felállításán fáradozik.

Visszatér Marseille-be, megírja és befejezi a *Histoire de la Mer*t, az első tengerkutatósról szóló könyvet, amely a Párizsi Akadémia *Actáiban* jelent meg. Párizsba küldte a korallról és a tengeri növényekről írott művét is.

Eitől kezdve minden erejét a tudományos intézet felállítására fordította, ehhez a pápa beleegyezését is megnyerte. Olasz nyelven kiadta a tenger történetét. Régészetet tanult, hogy elemezni tudja a gyűjtött régiségeket. Régészeti tanulmányainak befejezése után visszatért Bolognába. 1712. január 11-én tudományos gyűjteményét a városnak ajándékozta. 1714. március 13-án megnyílik Tudományos és Művészeti Intézete.

Újabb római tartózkodása alatt ismét fegyverhez kellett nyúlnia, a török ugyanis a tenger felől támadott, és őt bízták meg a védelem vezetésével. A partról készített térképe megtalálható az iratai között. Szóba került a Reno folyó vizének szabályozása, amelynek tervét szintén ő készítette el. Időközben a Francia Királyi Akadémia tagja lett. Hogy kiegészítse a természetrajzi osztályt, Angliába és Németalföldre utazott.

1722 szeptemberében beszédet mondott az angol akadémián, amelyben felvázolta az általa alapított intézet felépítését, célját, feladatát. Newton javaslatára az akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Innen Leydenbe utazott, ahol megismerkedett Boerhaaveval, aki először írt a *Histoire de la Mer*hez.

Az amszterdami könyvkiadó társasággal megegyezett a Dunáról szóló művének kiadásáról. Ellenértékként könyveket kapott, amelyek azután az intézet könyvtárát gyarapították. Latin, görög és héber betűket szerzett egy újabb bolognai nyomda felállításához. Németalföldön tanulmányozta a vízszabályozást és erről szóló munkáját *Viaggio per il Nord Holland* címmel kiadta. Rendszerezte gyűjteményét, levelezést folytatott Boerhaaveval, aki sürgette a törökről írt munkájának kiadását, amely végül is két évvel a halála után jelent meg.

Lombardiát és Velencét kezdte el tanulmányozni. 1726-ban megjelent a *Danubius Panonico-Mysicus*. Egy példányt a pápának ajándékozott; ez ma is a vatikáni könyvtárban található.

1727. március 24-én Bolognának ajándékozta minden gyűjteményét, de összeütkezésbe került a város vezetőségével, ezért Marseille-be utazott. Cassis-ban egy év múlva szívszélhűdés érte, és az orvosok tanácsára hazatért szülővárosába. Amint hazaért, végrendelkezett, három nap múlva újabb hűdés érte, és 30 órai agónia után, 1730. november 1-én meghalt.

Testét a bolognai Szent Magdolna templomban helyezték örök nyugalomra. 1731-ben érmet verettek emlékére. 1765-ben mellszobrot állítottak neki az akadémikusok. 1930-ban a Bolognai Tudományos Akadémia emlékülést tart Marsigli halálának kétszázadik évfordulója alkalmából, válogatást ad ki Marsigli meg nem jelentetett irataiból.

Munkássága

Annak ellenére, hogy Marsigit katonai karrierjének tragikus vége mélyen elkeserítette, olyannyira, hogy mentséget keresve emlékiratot készített, amelyben tisztázni próbálta magát, az utókor csak örülhet ennek a fordultnak, hiszen ez kényszerítette arra, hogy iratait rendszerezze, elemezze és sajtó alá rendezze.

Marsigli kéziratai, mint már említettük, 120 kötetet tesznek ki, minden kötet 5—600 lapos. Ezek a kéziratok Bolognában, az Istituto Marsilianóban (Biblioteca Universitaria di Bologna — továbbiakban BUB). található. Emellett Marsigli-iratok találhatóak még a bolognai Santo Domenico kolostor könyvtárában, a vatikáni, bécsi, karlsruhei levéltárakban. Ezenkívül levelei vannak szétszórva azoknak a családoknak a levéltárában, amelyeknek elődeivel kapcsolatban állt.

Műveit és iratait a következőképp csoportosíthatjuk:

1. a még életében megjelent, valamint a még általa sajtó alá rendezett művek (lásd a bibliográfiát)
2. a halála után sajtó alá rendezett művek:
  - a) vidékeinkre vonatkozóak
  - b) külföldi vonatkozásúak
3. kiadatlan iratai.

Legnagyobb műve a Dunáról szóló hatkötetes munka, a *Danubius Panonico-Mysicus*, amelynek alap gondolata a török elleni hadjáratok alkalmával vetődött fel benne. A folio impériálban megjelenő monumentális mű tervezetét Marsigli még magyarországi tartózkodása alatt jelentette meg Nürnbergben, 1700-ban. A tervezett szerkezettől csak néhány helyen tért el az 1726-ban megjelent, majd 1741-ben és 1744-ben további kiadásokat megérvő könyvben. A könnyebb hozzáférhetőség végett 1741-ben *La Hongrie et la Danube* címen a *Danubius Panonico-Mysicus* térképei jelentek meg különkiadásban, Hágában.

Első műve, amely a törökről szól, csak halála után jelent meg, mivel a császár a török elleni hadjáratok kezdetekor megtiltotta kiadását. Végülis két kötetben, két — olasz és francia — nyelven Amszterdamban látott napvilágot. Ugyanez a szöveg oroszul, a cári tudományos akadémia nyomdájában Szentpétervárott is megjelent.

Első konstantinápolyi tartózkodása alatt írta megfigyeléseit a Boszporuszról. Ez 1681-ben jelent meg. A kötetet megmutatta az akkor Rómában tartózkodó volt svéd királynőnek is, aki nemcsak hogy elolvasta, de sajátkezü jegyzeteivel is ellátta. Ez a példány a bolognai könyvtárban található.

Török rabsága alatt a kávéról végzett vizsgálatainak tanulságait soproni téli szállása idején írta le. A *Bevanda Asiatica* 1685-ben Bécsben került sajtó alá, Buonvisi bíborosnak ajánlva.

Marsigli szinte minden idejét munkával töltötte, így még akkor is, amikor 1698-ban a vizsgálat folyt ellene, értekezést írt a bolognai foszforral tett kísérleteiről, amely 1698-ban Lipcsében olaszul, 1702-ben latinul jelent meg. Ezt követte a *Danubialis Operis Prodromus* kiadása 1700-ban Nürnbergben, amelyet a londoni királyi tudós társaságnak ajánlott. Ekkor készült el — a határvonalak megvonásának ideje alatt — a majd 1714-ben megjelenő, a gombákról, moszatokról és a fagyöngyről készített mű vázlata, a *Dissertatio de Generatione Fungorum* is. A kötetet Marsigli Marius Lancisiusnak, IX. Kelemen pápa orvosának ajánlotta.

Időközben (még 1705-ben) megjelent emlékirata, amelyben tisztázni próbálja magát a katonai körök előtt. 1705-ben és 1707-ben levelei jelennek meg, amelyeket a császárhoz és Bignon abbéhoz írt, ez utóbbiakat Cassisból. Majd 1709-ben megjelenik a Bécs sikertelen ostromáról szóló kötet.

Marsigli életében új korszakot jelent, amikor katonai pályafutásának szomorú vége után Cassis-ban, egy francia tengerparti kisvárosban telepszik le. Tanulmányozni kezdi a tengert. Az oceanográfia tudománya Marsiglit mint az első tudatos oceanográfust tartja számon. Kisebb lélegzetű tanulmányai után 1725-ben jelent meg a *Histoire Physique de la Mer* francia nyelven. Később ugyanez olasz nyelven is megjelent.

Marsigli a tengerkutatásban mintegy kétszáz évvel megelőzte a korát, hiszen a tenger felfedezésére csak 1872-ben indulhatott el a Challenger oceanográfiai expedíció.

Régészeti előtanulmányok után kerülhetett sor az összegyűjtött régiségek, iratok elemzésére. Ennek eredményeként először a Traianus hídjáról készített tanulmány látott napvilágot 1715-ben. Ezután 1715-ben és 1717-ben levelei jelennek meg, majd a *Histoire de la Mer* 1725-ben, s végül 1726-ban, Marsigli életművének méltó befejezéseként, a *Danubius Pannonico-Mysicus*. A könyvhöz az anyagot a magyarországi török elleni hajdáratok, a téli táborozások és a karlócai békekötés értelmében történő határmegvonási munkálatok ideje alatt gyűjtötte egybe. Mint Veress Endre írta: „A Dunáról írt hatkötetes munkájánál a mai napig sincs nagyobb és díszesebb a világirodalomban e folyóról“.

A térképek különkiadása mellett, amelyről már szóltunk, megjelentek a II. kötet táblái is *Inscriptiones, Monumenta, Ornamenta* címmel, évszám nélkül, Bolognában. Marsigli életében még az általa alapított Tudományos és Művészeti Intézetre vonatkozó iratok jelentek meg 1728-ban.

Halála után 1732-ben, majd 1737-ben jelent meg a *Stato Militare dell'Imperio Ottomano* kétnyelvű, illetve orosz nyelvű kiadása. Marsigli levelezéséből megjelenik még két kötet, 1750-ben és évszám nélkül, s azután egy ideig Marsigli iratai Bolognában porosodnak.

Iratainak magyar vonatkozásairól részletesen szoltunk A Marsigli-kutatás története című fejezetben, erre itt nem térünk ki részletesen. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azokat az iratokat, amelyek ugyan külföldön jelentek meg, de tartalmaznak igen fontos, bennünket is érdeklő vonatkozásokat.

Ilyen a még 1702-ben megjelenő görög, arab, perzsa, török, héber és latin könyv- és kéziratjegyzék, amely Marsigli gyűjteményének mintegy a leltára. Nincs kizárva, hogy nagyon sok, történelmünkre vonatkozó adatot találhatnánk bennük. Hasonlóképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Ercole Riccotti kiadványaiban megjelent kis tanulmányt sem (1879), amely közli Marsigli latin nyelvű levelét Passionei Demokos svájci pápai nuncius, később bíbornokhoz, amelyben Marsigli leírja, hogyan talált rá a Corvina maradványaira Budavár visszavételekor.

Évszám nélkül jelent meg Mezzofanti és Assemani egy-egy tanulmánya, amelyekben a Marsigli-könyvtár keleti kódexei katalógusa (manoscritto no. 4111. alapján) és a könyvtár teljes jegyzéke (manoscritto no. 2951. alapján) került feldolgozásra.

A Marsigli életével foglalkozó irodalomban a legjobban használható forrásmunka a Giovanni Fantuzzi által eredeti feljegyzések, családi és egyéb levelezés alapján összeállított, okmánytárral ellátott *Memoria della vita del generale Marsigli* címmel megjelent kötet. A kisebb tanulmányok mellett, amelyek Marsigli életének egy-egy szakaszára vetnek fényt, említésre méltók a centenáriumi ünnepek alkalmával kiadott kötetek. Ezek között is a legfontosabb helyet Marsigli önéletírása foglalja el, amelyet Emilio Lovarini rendezett sajtó alá. A kötet végén név- és helymutató könnyíti meg a magyar vonatkozások kikeresését. (Mellékletként Ludovico Mattiolo kétlapnyi rézmetszetű rajzát találjuk Pétervárad 1694. IX. 10. — X. 2. közötti visszafoglalásáról.

Marsigli életére vonatkoznak még Pericle Ducati és Giuseppe Bruzzo népszerű stílusban írt könyvei, amelyek szintén tartalmaznak magyar vonatkozásokat, térképeket. Mario Longhena *Il Conte L. F. Marsigli un uomo darme e di scienza* című kötetének bennünket érdeklő melléklete a 192. laphoz csatolt Slankamen és a 208. laphoz csatolt Szeged várának látképe.

Erdély történetével, földrajzával és természetrajzával foglalkozik Maria Emilia Amaldi doktori értekezése, amelyet Marsigli magyarországi feljegyzéseinek, gyűjtéseinek felhasználásával készített el *La Transylvania attraverso i documenti del conte L. F. Marsili* címmel.

A jubileumi Marsigli-bizottság által kiadott művek között kétségtelenül legnagyobb az a tanulmánygyűjtemény, amely *Memorie intorno a L. F. Marsili* címmel jelent meg. A kötet tizenhat tanulmányt tartalmaz, főleg a török elleni hadjáratokról szóló iratok elemzését.

A *Celebrazione di L. F. Marsili nel secondo centenario dalla morte* című kötet tanulmányai közül bennünket is érint Iványi Béla tanulmánya, amelynek címe: *L. F. Marsili, primo esploratore della grande pianura ungherese*. A 62 lapos tanulmányban található a bécsi és a budapesti levéltárak Marsigli-re vonatkozó anyagának jegyzéke is.

Végül, de nem utolsósorban, nem hagyhatjuk ki Carlo Tagliavini munkáinak említését, aki az első olasz nyelvű, de a régi magyar nyelvenlékek között

is egyik legjelentősebb munkát tette közzé, a székely-magyar rovásírás ábécéjét, s azt a rovásírással készült naptármásolatot, amelyet Marsigli Erdélyből vitt magával 1690 telén.

A külföldi Marsigli-kutatás elemzése korántsem tekinthető teljesnek, ha az elmondottakat nézzük, de munkánk célja nem is ez. Csak ízelítőt adhattunk abból az óriási anyagból, amely majd 250 éve egyre halmozódik. És ez még nem is a teljes anyag, hiszen bibliográfiánk sem tekinthető teljesnek.

Aki Marsigli munkásságával szándékozik foglalkozni, elkerülhetetlenül találkozni fog a kiadatlan iratok problémájával. Marsigli iratainak, amelyek a bolognai Egyetemi Könyvtárban találhatók, a teljes katalógusát jelentette meg Lodovico Frati 1928-ban. Ebből azonban hiányzik a Veress Endre által talált töredékek leírása. E két munka alapján minden magyar vonatkozású kézirat ma is megtalálható.

Kiadatlan iratai

Munkánk tulajdonképpen célja az ismeretlen Marsigli-iratok, térképek felszínre hozása: ízelítőt adni ebből a hatalmas anyagból, hogy a kutató kedvet találjon elmélyedni benne.

Lodovico Frati 1928-ban megjelentette a Bolognai Egyetemi Könyvtárban található Marsigli-gyűjtemény teljes jegyzékét. Veress Endre 1906-ban adta ki a vidékeinkre vonatkozó meg nem jelentetett iratok jegyzékét. E két munka alapján a kutató számára könnyen hozzáférhető az anyag, ami nem jelenti persze egyúttal azt is, hogy helyszíni kutatás során nem kerülne elő érdekes helyi vonatkozású töredék. Az említett jegyzékekből a további kutatás megkönnyítése érdekében azokat a részleteket tartjuk szükségesnek közölni, amelyek vidékeinkre vonatkoznak. A kötetek száma, alatta a kötet teljes címe, majd a vonatkozások jegyzéke következik.

VOL. 5.

Piante di fortezze, forti, assedi, ponti, accampamenti, e proposizioni fatte all' Imperatore Leopoldo nelle guerre dell' Ungaria e dell' Impero dal Generale Conte L. F. M.

Ponte sul Danubio che cominciai a far fabricare a Ram per stabilire la communicatione con la Transilvania, e Servia e che poi Sua Altezza di Baden la fece desistere a far fare a Giuvina.

(20×20 cm nagyságú festett térkép)

Plan de Petervaradin et des retranchements faits par l' armée Imperiale comandée par le Mareschalle Comte de Caprara, avec les campements, lignes et approches d'armée Ottomane comandée par le Grand Vizir Aly Bassa arrivé le 11. sept. et decampé la nuit du lau 2. oct 1694.

Szegedin. (A szegedi vár 42×61 cm színezett térrajza, felül maga a vár 35 cm hosszú látképe)

VOL. 8.

Libro di diverse piante di fortezze, ed in esso vi sono le diverse mie proposizioni per fortificare Belgrado e l'istmo di Morae e la fortificazioni dell' isola Carolina, che fu fatta nel Danubio alle Porte Ferree.

Pianta del forte nell'isola d'Orsova, che feci fabricare per chindere il Danubio contro l'armamento delli Turchi.

(A mai Ada Kale sziget 18×24 cm nagyságú színes térképe)

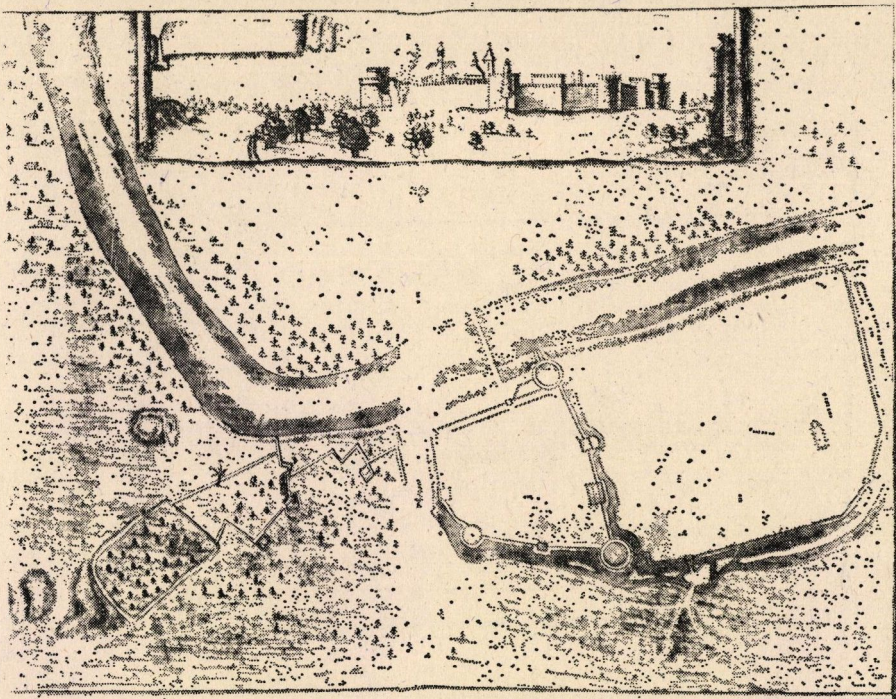
VOL. 13.

Esercizi militari, che praticava il Generale Conte L. F. M. nel suo regimento d'infanteria, che aveva nel servizio dell' Imperatore Leopoldo I.

(Több száz színes vízfestésű kép a korabeli hadsereg öltözékéről, felszereléséről)

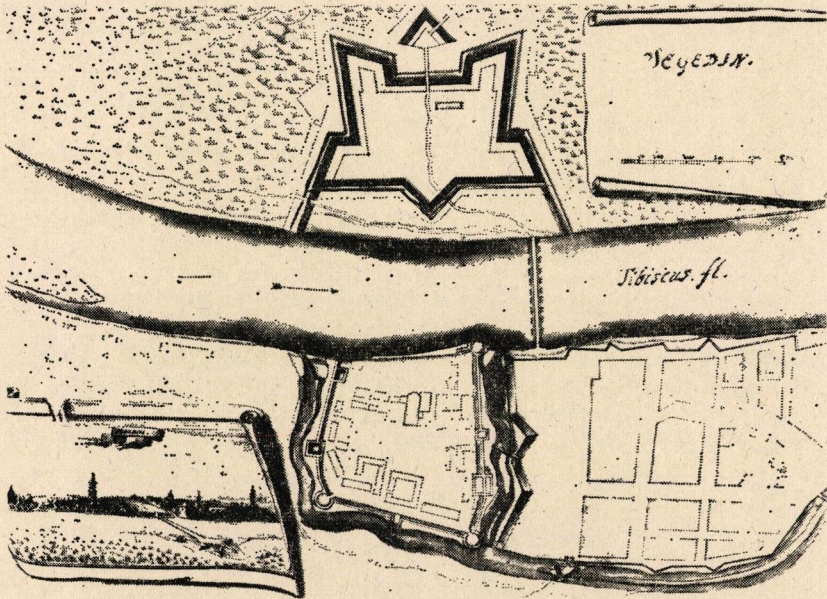
VOL. 19

Co. Aloysii Ferdinandi Marsiglii Epitome historicum regni Hungariae, sive prodromus et introductio ad „Acta executionis pacis Carlowicensis ad Clementinum XI. P. M.“

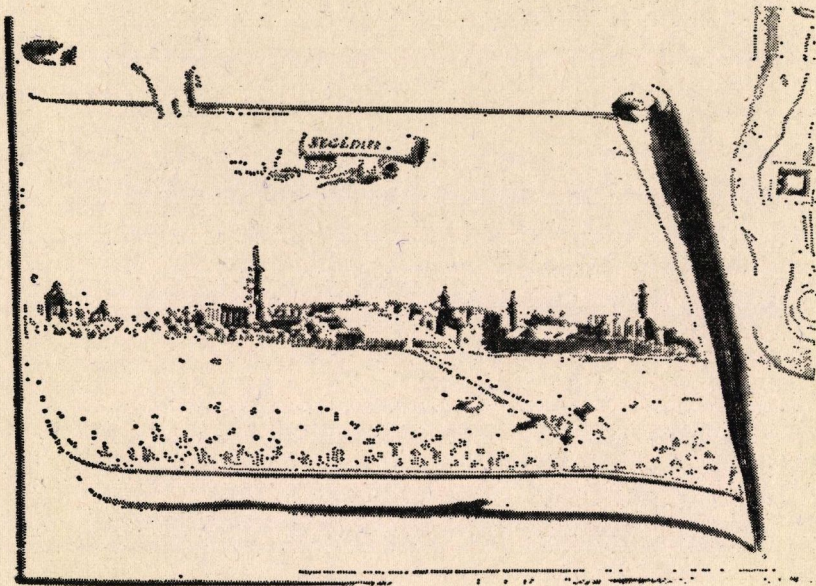

A szegedi vár térrajza s a vár látképe

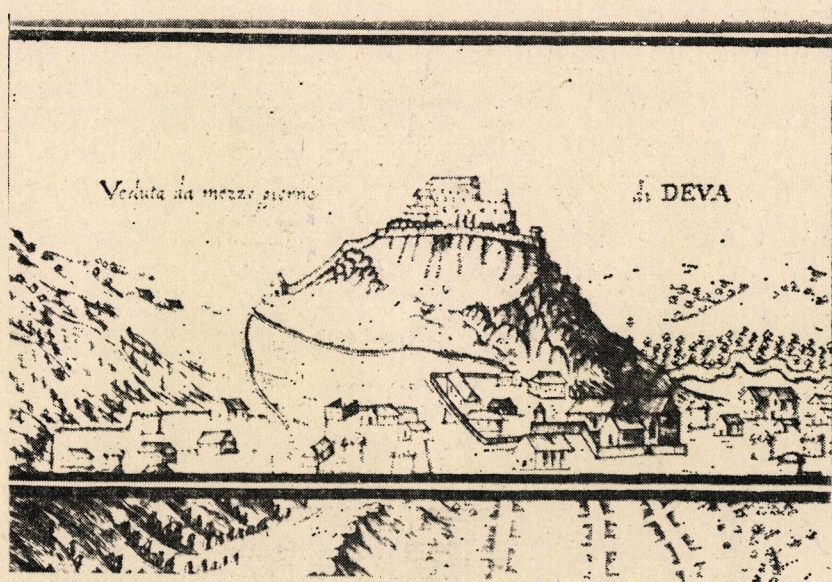

A szegedi vár alaprajza 1697 őszén. Oldalt a vár látképe

Szeged várának látképe

Déva vára

Déva vára 1701 tavaszán

A karlócai békekötés értelmében megjelölt új határvonal

VOL. 20.

Avium Danubium Collectio
(Madarak színes rajzai)

VOL. 21.

Ichnografia fortalitorum limitaneorum, quae, vigore pacis Karlowitzensis, plurimam partem sunt destructa aut evacuata, uti quidem relationes huc spectantes clarius docent.

(32×45 cm terjedelmű festett boszniai, horvát- és magyarországi terv- és várrajzok)

2. Slankamen 3. Mitrovitz 4. Morovig 5. Ratzka 6. Brod 7. Ugyanaz lerombolva 8. Gradiska 9—11. Jeszenovitz 12. Dubitzta 13. Kastanovitz 14. Ó- és Új-Novi 15. Zerín 16. Pedaly 17. Gvozdansky 18. Sluin 19. Kremen 20. Dresnik 21. Gratsatz 22. Lapats 23. Poritsovatz 24. Svonygrad 27. Titel (oldalt a vár látképével) 28. Becskerek 29. Ugyanaz lerombolva Következik négy számozatlan és aláírás nélküli vár képe — 25. Sablya 26. Ugyanaz lerombolva 27. Becse (mellékeltlen lerombolva) 28. Kanisa, a Tisza mellett (mellékletlen lerombolva). 29. Szeged (Oldalt a város látképével) 30. Ugyanaz lerombolva 31. Csanád (a vár látképével) 32. Ugyanaz lerombolva 33. Arad 34. Lippa (két példányban) 35. Ugyanaz lerombolva 36. Vepries 37. Ugyanaz lerombolva 38. Facset 39. Ugyanaz lerombolva 40. Lugos 41. Ugyanaz

lerombolva 42. Sidovar 43. Ugyanaz lerombolva 44—45. Karánsebes 46. Ugyanaz lerombolva 47. Egris 48. Ugyanaz lerombolva 49. Bogcsán 50. Ugyanaz lerombolva 51. Mehadia 52. Ugyanaz lerombolva 58. Brod és vidéke 59. Doboy 60. Deschen 61. Magdey látképe (1697. okt.) 62. Prantuk látképe 63. Visoka (1697. okt. 25—26.) 64. Seralya látképe (1697. okt. 23—24.) 65. Jajce.

E várrajzokat Marsigli és mérnöki kara 1697 őszén készítette pontos felvételek alapján, tehát még a karlócai békekötés előtt (amelynek értelmében ezeket lerombolták vagy használhatatlanná tették). Ez ad a rajzoknak kivételes jelentőséget.

VOL. 22.

Raccolta di vari pesci disegnati e miniati al naturale (Halak színes rajzai)

VOL. 24.

Raccolta di 122 Mappe di osservazioni militari ed erudite fatte dal Generale M. per limiti dei due imperii, che si stendono per la vera Ungheria e pei regni adjacenti, e che si dovranno riscontrare colle mappe poste in netto, potendo essere in queste notizie omnesse in quelli.

Kisebb-nagyobb térkép-vázlatok, eredeti felvételek 1693-tól.

1. L'Ungheria inondata con incomodo delle marchie degli esserciti mostrata in mappa con il proietto del immedio possibile per non novarsi piu all'estremita dell'anno 1693, nel' quale fu si grande inondatione. 31×41 cm nagyságú vázlat az áradások jelzésével.
6. Mappa di la del Tibisco fatta nell'anno 1697. Színezett térkép a Tiszától az Oltig terjedő vidékről.
7. Mappa delle marchie e contromarchie dell'armata nell'anno 1696. A Duna völgye Érdtől Futakig a Tisza-vidék feltüntetésével.
8. Mappa, che mostra le piú commode marchie tanto per larmata, che proviande dal Danubio, Tibisco e Marusio a Temisvar, e da que questo per rimettersi di novo occorendo al Danubio in soccorso delle piazze della Schiavonia, come la stradache pigliaranno li soccorsi delli Turchi da Belgrado a tal piazza. A Maros, Béga, Temes folyók vidéke Belgrádig, színesen.
13. Recognitione nell' anno 1694 per trovar modo di fare un ponte sopra del Danubio a Baja.
30. Sito, pianta d' aviso d' Illok, fatto nell'anno 1694. Az iloki vár 24×30 cm nagyságú színes térképe.
44. Prime notizie per Clain Canisa nell' anno 1694. Német jelmagyarázattal bővített térkép-vázlat.
49. Confluenze del Dravo nel' Danubio l'anno 1695. osservata 20×32 cm színes térkép.
61. Mappa idrografica del Danubio da Kobilla sino all' abocatura del Tibisco, fatta per la lite fra l' ammiraglio e viceammiraglio. 19×55 cm színes térkép.

66. Mappa del proietto dato all Elettore di Sassonia per la campagne del 1697.
Dalmáciától Erdélyig terjedő nagy térkép-vázlat.

VOL. 28.

Notizie geographe e genealogiche dell'Ungaria raccolte dal Generale Conte Marsili.

Első része metszésre készített 9 gondos 43×60 cm nagyságú térképet tartalmaz: Monarchi Hungarica in sua regna principatus et ducatus divisa, nimirum Hungariam veram, Bosnam, Serviam, Croatiam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Valachiam, Transylvaniam, Banatum Temesvariensem, Bulgariam.

A második rész genealógiai táblákat tartalmaz: Attiláról, az Árpádoktól I. József-ig terjedő időszakban a magyar királyokról, boszniai királyokról, a Nemanidákról, a Vukašin dinasztiairól, a zentai Balsákról, a Brankovics családról, a bolgár uralkodókról, hosszabb-rövidebb szövegmagyarázattal.

VOL. 41. et 42.

Mappae geographice itineris limitanei.

A karlócai békekötést megelőző erdélyi és dél-magyarországi felvételek vázlatai.

VOL. 45.

Geographia Danubialis manuscripta.

Marsigli vázlatai és térképei a Dunáról írt nagy művéhez.

VOL. 47.

Mappae geographicae, quae ad limites Hungaricos juxta pacem Karlowitzensem stabiliendas inseruiunt.

A karlócai békekötés értelmében megjelölt új határvonalak térképei.

VOL. 54.

Manuscripti diversi. Vol. IV.

7. Progetto a S. M. Cesarea per fortificare realmente Belgrado, e così coprire tutte le conquiste dell'Ungaria. (42—58. lap)

14. Relazione a D. Livio Odexlscalchi del ducato del Sirmio. (90—99. lap)
 22. Nota della popolazione nell'ducato di Sirmio (175—176. lap)
 70. Pianta della città di Semendria.
 20×27 cm nagyságú színes térrajz.
 76. Sabaz. A vár 28×39 cm nagyságú tervrajza.
 99. Raccolta della lingua che si praticava dalli Sciti, abitanti della Sicilia ne tempi antichi, scolpita in un legno che esprimeva il Calendario delle feste mobili, per uso di quei primi convertiti alla fede cattolica, e da me dall'istesso legno raccolta e mandata al mio gabinetto in Italia quando serravo li passi della Transylvania. (671—685.)
 A székelj rovásírás ábécéje, naptári szentek nevei rovásírással, magyarul és latinul.

VOL. 56.

Manuscripti diversi Vol. VI.

Lettere originali in Tedesco.

Német nyelvű levelek 530 lapon, elől a levelek rövid tartalmát mutató index. A levelek az 1693—1696 közötti időből valók. Keltezési helyük: Becskerek, Futak, Illok, Pétervárad, Martonos, Kis-Kanizsa, Baja, Zenta, Becse, Bács, Bukin, Sablya, Aranka, Titel.

VOL. 57.

Manuscripti diversi Vol. VII.

- 26—28. Progetto per l'espugnazione di Belgrado comandatomi dall'Augustissimo padrone (1697) (286—299. lap)
 Marsigli fogalmazványa Belgrád két hadi térképével, az ostrom ábrázolásával.
 32. Entwurf der Landschaft, allwo die Theisz in die Donau, sich ergeust enthaltend absoderlich di Situation Titel und wie selbiger Ort leichtlich oder mit grosser Müh kann beschüt zet werde, nachdem sich trocken Zeiten oder Ergiessungen der Wasser eraugnen.
 45×60 cm festett térkép, 8 pontba foglal magyarázattal.

VOL. 58.

Manuscripti diversi Vol. VIII.

25. Registro de voti, progetti, istruzioni e ricordi diversi sopra de limite da stabilirsi tra l'imperio Cesareo ed Ottomano fatti e rispettivamente esibiti a chi s'aspetta. (217—249.)

Marsigli véleménye a Maros és Tisza hadi és kereskedelmi fontosságáról, Pétervárad megvédéséről, a Tisza-Duna közének megvédéséről, a horvátországi határviszonyokról, Dalmácia kérdéséről.

VOL. 59.

Manuscripti diversi Vol. IX.

Relazioni de i confini Cisdanubiali spedite a Sua M. Cesarea fra l'anno 1699. e parte del 1700.

Tartalma (1647 lapon) 27 érdekes jelentés, oklevélmelléletek kíséretében. A melléletek mind Horvátországra és Boszniára vonatkoznak, tartalmazzák a basákkal folytatott levelezést. A jelentések keletkezési helyei: Zalánkemény, Morovitz, Brod, Novi, Sluin, Dresnik, Racovitza, Costanovitz, Bijlovac, Sisak, Glovovac, Dobizza, Jakovar.

VOL. 60.

Manuscripti diversi Vol. X.

Relazioni delli confini della Transilvania Fatti con l'imperio Ottomano fra l'anno 1700 e 1701. dal Generale Conte Marsili.

Az erdélyi határjárások iratai.

VOL. 62.

Manuscripti diversi Vol. XII.

Plenipotenza ed istruzione Cesarea per la commissione de i confini con i rescritti pure Cesarei riportati nel stabilimento de medesimi.

1699—1701. közti német és latin iratok, Lipót császártól és a bécsi Haditanácstól a karlócai béketárgyalásra vonatkozólag, s az annak következtében fogantatosított várlerombolások ügyében.

VOL. 63.

Manuscripti diversi Vol. XIII.

Lettere de Consiglio di Guerra ricevute nella divisione de confini della Sclavonia e Croazia.

1699—1701 közti levelezés a határrendezés ügyében.

VOL. 65.

Manuscripti diversi Vol. XV.

Lettere Turche con la traduzione in commissione de confini.

A temesvári és a belgrádi basa valamint a határügyi tárgyalásokra kiküldött török biztosok levelei Marsiglihoz német, olasz vagy latin fordításokkal.

VOL. 66.

Manuscripti diversi Vol. XVI. XV.

Notitiae geographicae originales circa lineam limitaneam Cisdanubialiem, sive diaria in itinere limitaneo Cisdanubiali collecta.

A határrendezési munkálat eredeti térképvázlatai, több mint 400 lapon, 1700. május 1-től 1701. április 21-ig.

VOL. 101. et 102.

Miscellanea antiquitatum variarum

Diversi fragmenti di antichitancioe marmi inscrizioni, vestigi, di antichi edifici, osservati dal Generale Conte Marsigli nell' Ungaria alcuni di essi. Da notizie della Libreria di Mattia Corvino re d'Ungaria, ch'egli ritrovo in Buda l'anno 1686.

VOL. 103.

Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum in commissione limitanea collecta.

1. Denominationes montium, fluviorum, civitatumque et aliorum locorum, plerumque per Illyricum, eorumquo ab antiquo differentiae et significata. (1—13. old.)
2. Authores qui de Illyrico et Croatiae scripsorunt. (14—15. old.)
3. Notae de titulis regum Croatiae, Serbiae et Ungariae. (19—21. old.)
4. Antiquae Romanorum inscriptiones, quae per Croatiam visuntur. (22—23.)
5. Eou. Pauli Ritter Responsio ad Postulata Ill'mo ac Excell. domino dno Aloysio Ferdinando comiti Marsilio, Sacrae Caesareae Reginaequae Maeiestati camerario, peditatus colonello, et ad limites totius Croatiae commissario plenipotentiaro. Sub Dresnik 25. sept. 1699. (27—34. old.)
6. Croatiae erudita descriptio. (35—45. old.)
7. Zrinianae prosapiae arbor genealogica. (45—47. old.)
8. Banorum Croatiae et Slavoniae cathalogus (920—1693.) (52—57. old.)

9. Diversi diplomati de i Re d'Ungaria e di Bosna, che provano l'estensione de confini del regno di Croatia, e mostrano, che alcuni luoghi veramente appartengono a questo regno. (59—126. old.)
10. Dissertatio de regno Croatiae. (128—131. old.)
11. Cathalogus familiarum in libro Insigniorum Illyricae nobilitatis comprehendarum. (132—138. old.)
13. Documenti diversi estratti da archivi e comunicati al Generale Conte Marsigli da corrispondenti del paese, e che risguardano le cose di Croatia. (140—149. old.)
15. Francisci Ladány: De Gestis Banorum Regni Sclavoniae.
Az irodalomban teljesen ismeretlen munka. Első négy lapja nyomtatva, a többi része kéziratban. A XVI. század elejéig, II. Lajos koráig terjedő, 6 könyvben írt mű. (237—273. old.)
16. Stemmatographia Zriniorum Mavortiae familiae (277—320. old.)
17. Giovanni Benigni: Breve ristretto del regno di Bosna.
Boszniai családok 13×18 cm nagyságú címerrajzai. 174 címerrajz.
18. Libellus sanctorum patronorum et publicorum insigniorum regnorum et familiarum illustrium Illyrici imperii, quae magna cura singulariquae diligentia collegit atque depuixit Stanislaus Rubchich Rex insigniorum domini Imperatoris Stephani Nemagnich. . .
157 darab 10×13 cm színes címerrajzzal, a címerek felirata horvát és alatta latin nyelven.
19. Regnorum et provinciarum Illyricorum insignia genuina.
72 darab 6×10 cm színezett címerrajz.

A kötet második része erdélyi vonatkozású. Ebből csak a következőket emeljük ki:

7. Rozsnyai Dávid 1674-ben törökül írt „Síralmas panasza“ latinra fordítva s Marsiglinek felajánlva 1701-ben. (390—489.)

A kötet második részének mellékleteként: Conscriptio districtorum Karánsebes, Lugos, Boksa, Csakova, Versec, Palánka, Pancsova, Porecsa, Mehadia vel Orsova, Facset, Tótváradjá. Neorecti pagi Lippenses, circumjacentes Temesvár et infra Temesvár.

VOL. A. M. C. I. 5.

Raccolte di mappe geografiche.

Tartalmazza azokat a metszett térképeket, amelyeket Marsigli magyarországi és külföldi utazásai közben gyűjtött. Legszebb és legértékesebb mindjárt az első:

Mappa della Transylvani, e Provincie contigue, nella quale si vedanolli Confini dell' Ongaria, e li campamenti fatti dell'Armata Cesaree in queste ultime guerre. In Hermanstadt An. 1699. Gio. Stephanus Welzer de Corona fecit.

178×101 cm terjedelmű hatalmas térkép, sok hibával. Jelentősek azonban a két szélén elhelyezett vár- és tájképek. Baloldalt: Schesburg (15×28 cm),

Deva (7×14 cm), Girginy (7×14 cm), Kronstadt (17×25 cm), Udvarhell (11×12 cm), Fogaras (11×12 cm), Clausemburg (21×28 cm), Hermanstadt citta capitale della Transilvania (23×28 cm) Veduta da Ponente della citta di Hermanstadt (8×28 cm). Jobboldalt: Disegno di Nissa come fu fortificate l'anno 1690 (13×28 cm), Pianta di Belgrado con sue fortificazioni fattevi l'anno 1695—1696. (28×35 cm), Pianta di Samosuyvar (11×33 cm), Veduta da mezzogiorno di Samosuyvar (11×15 cm), Petervaradino nel stato che fu l'anno 1697 (25×28 cm).

E ritka térkép egy példánya a nagyszebeni Bruckenthal Múzeumban is megtalálható.

VOL. B. I. 21.

Vita (del Conte Luigi Ferdinando Marsili).

Marsigli önéletrajza csataképekkel, haditérképekkel mellékelve.

VOL. 634.

Divisio agrorum spectantium ad varius Hungariae ecclesias ab anno 1500 ad 1527.

A kötet előlapján régi könyvtári kézzel: Manoscritto trovato nella Biblioteca di Buda in lingua latina, della divisione di varii terreni in Ungheria.

A 100 lapnyi kötet az esztergomi káptalan egyházi tizedszedőinek jegyzékét, számadásait tartalmazza 1500-tól 1527-ig.

VOL. 672.

Mátyás király budai könyvtárából való, 14×21 cm nagyságú, 234 írott lapnyi XVI. századi kötet, mely két kéziratot tartalmaz. Az egyik csonka: *Expositio regulae S. Francisci*. A másik kézirat címe: *Registrum in omnes S. Scriptorum libros*.

Szilády Áron kétségbe vonja, hogy Mátyás király könyvtárából való, mert kötése nem egykorú és nem Corvina-szerű.

VOL. 1079.

A könyv előlapján XVII. századi könyvtári kézzel: Manoscritto in lingua Todesca trovato nella Biblioteca di Buda.

E kötet egy XVI. század közepén élt erdélyi kőhalomvidéki szász pap epistolariuma, azaz formuláskönyve, melybe 1500-tól kezdve ő és utódai 1599-ig a mindennapi levélformákat másoltak le, valódi, teljes szövegű oklevelek alakjában. Így a kötet 116 különböző tartalmú levele közt igen sok a történeti fontosságú.

Íme Marsigli gazdag irodalmi hagyatékának vidékünkre vonatkozó jegyzéke. Páratlan gyűjtemény, hiszen abban a természettudós, régész, történész, földrajzíró, nyelvész és etnográfus, csillagász és térképész egyaránt megtalálja a maga anyagát és tanulmányának tárgyát.

Saját rajzai között igen fontosak azok, melyeket a karlócai békekötés előkészítése alkalmával, a határrendező bizottság tagjaként készített. A békekötés értelmében lerombolt várak színes rajzát menti meg a 21 kötet, 65 hiteles rajzot őrizve meg olyan helységekről, melyek legtöbbször még rézmetszet sem maradt fenn.

Művei

OSSERVAZIONI, INTORNO A BOSFORO TRACIO, ovvero Canale di Constantinopoli, rappresentate in lettera alla Sacra Real Maestà di Cristina Regina di Svezia (1681.) Roma per Niccolo Angelo Tinnassi. In 8.

BEVANDA ASIATICA etc. all'Eminent. Bonvisi Nunzio Apostolico appresso la Maesta dell'Imperadore etc. (1685.) Vienna d'Austria appresso Gio: Van Ghelen. In 12.

DISSERTAZIONE EPISTOLARE DEL FOSFORO MINERALE o sia della Pietra illuminabile Bolognese a sapienti, ed eruditi Signori Colettori dell'Acta Eriditorium di Lipsia. (1698.) Lipsia. In 4. — Több kiadást ért meg, latinul 1702-ben jelent meg.

DANUBIALIS OPERIS PRODROMUS Ad Regiam Societatem Anglicanam. (1700.) Norinberga. 60 lap. — A Danubius Pannonico-Mysicus tervezete. Régészettel foglalkozókra nézve érdekes a 26—28. lap. Megtalálható a Magyar Nemzeti Múzeumban Hungh. 345 alatt és a Belgrádi Egyetemi Könyvtárban P 167 alatt.

INFORMAZIONE di quanto gli é accaduto nell'affare della resa di Brisaco, con le Postille responsive alla contra notata Scrittura di Autore Anonimo, intitolata: Innocenza immaginaria di ambi i Generali d'Arco, e Marsigli, a causa della troppo precipitata resa dell'importantissima Fortezza di Brisaco. (1705.) In 8. — Megjelent olasz és német nyelven, hely, nyomda és a nyomdász megnevezése nélkül.

AGGIUNTA DI ALCUNE SCRITTURA IN SUA DIFESA. (1705.) — Latin és francia nyelven, hely, nyomda és a nyomdász megnevezése nélkül.

LETTRE ÉCRITES DE CASSIS prés de Marseille le 18. Decembre 1706 á. M. l'Abbé Bignon, touchant quelques branches de corail qui ont fleuri. (1707.) — Journal des Scavants tomo 35. pag. 346—359.

BREVE STORIA IN CUI SI NARRATO LE CAGIONI DELLA PASSESATA guerra tra l'Imperadore e la casa Ottomana e cioccho nell'assedio di Vienna e per alcun da popoli a Turchi avvenne composta da uno storico turco, e nella nuova volgare favella ridutta. Al Signor Pietro Garzoni. (1709.) Bologna per Constantino Pissari. — A ms. 57. 407—446. old. alapján.

- EXTRAIT D L'ESSAY PHYSIQUE DE LA MER. (1710.) Inserito nell'istoria dell'Accademia Reale delle Scienza dell'armo.
- BREVE RISTRETTO DEL SAGGIO FISICO INTORNO ALLA STORIA DEL MARE scritta alla Regia Societá di Parigi, ora esposto in una lettera all'Eccmo Sig, Cristi no Martinelli Nob. Veneto. Annotazioni intorno alla Grana de Tintori, detta Kermes, in una lettera all'Illmo Sig. Antonio Maria Valisnieri publico Lettere di Padova in 4. con figure in rame. (1714) Venezia per Andrea Poletti.
- DISSERTATIO DE GENERATIONE FUNGORUM ad Ill. et Rev. Praesulem Joannem Mariam Lancisium Clementis XI. Pont. Apost. Max. Archiatrum et Cubicularium intimum, cui accedit ejusdem responsio una cum Dissertatione de Plinianae Villae Ruberibus, atque ostiensis Littoris incremento. (1714.) Roma, in folio. Ex officina typographica Francisi Gonzagae in via lata.
- LETTERA INTORNO AL PONTE FATTO SUL DANUBIO SOTTA L'IMPERIO TRAJANO, indirizzata al R. P. D. Bernardo di Montfaucon in data di Roma 27. aprile 1715. Megjelent még a *Giornale Venezia* XXII. kötetében a 116. és következő lapokon és Sallengre A. H.: *Novus Thesaurus Antiquitatum Romanorum* című művében.
- LETTERE A CLEMENTE XI CIRCA L'ÉSAME DEL LITTERATE DEL MARE ADRIATICO (1715.) — Bologna vecchia vol 4., carte 131-134.
- LETTERA SCRITTA AL SIGNOR ANTONIO VALISNIERI intorno al origine delle anguille in data de 21. giugno 1717. — Megjelent a *Giornale Venezia* XXIX. kötetében (206. old.)
- HISTOIRE PHYSIQUE DE LA MER (1725.) — Ouvrage enrichi de figures dessinées d'après le naturel Par L. F. Co. de Marsigli, membre le Académie Royale des Sciences de Paris. Amsterdam aux depens de la Compagnie, in folio. 40 rézmetszetes táblával, 173. lap, előszóval. — Megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban.
- DANUBIUS PANNONICO-MYSICUS, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomo digestus ab A. F. com. Marsili-Hagae Comitum, P. Gosse (1726.) 54 × 39 cm.
- Tomus 1. In tres partes digestus geographicam, astronomicam, hydrographicam.
- Tomus 2. De antiquitatibus Romanorum ad ripas Danubii.
- Tomus 3. De mineralibus circa Danubium effossis.
- Tomus 4. De piscibus in aquis Danubii viventibus.
- Tomus 5. De avibus circa aquas Danubii vagantibus, er ipsarum nidis.
- Tomus 6. De fontibus Danubii.
- Megtalálható Magyarországon a Pécsi Egyetemi Könyvtárban, a Budapesti Egyetemi Könyvtárban és az Országos Statisztikai Hivatal tulajdonában (itt egy teljes és egy töredékes példány). Jugoszláviában a Matica srpska könyvtárában és a Belgrádi Egyetemi Könyvtárban van meg. Ezenkívül megvan a pozsonyi, krakkói, bécsi, párizsi és természetesen a bolognai könyvtárban is. Francia nyelven 1744-ben jelent meg.

- INSCRIPTIONES, MONUMENTA, ORNAMENTA. — évszám nélkül —
Bononiae. A Danubius Pannonico-Mysicus tom. 2. táblái külön kiadva.
Megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban és a velencei St.
Marco könyvtárban.
- ATTI LEGALI PER LA FONDAZIONE DELL'ISTITUTO DELLE
SCIENZE ED ARTI LIBERALI per memoria degli Ordini Eccle-
siastici Regolari, e Secolare, che compongono la città di Bologna.
(1728.) — Bologna nella Stamperia di San Tomasso l'Aquino. In folio.
- STATO MILITARE DELL'IMPERIO OTTOMANO, incremento e
decremento del medesimo del Sig. Co. Marsigli. (1732.) Tom. 1—2.
A la Haye, Pietro Gosse. — Olasz és francia nyelven, egy kötetben,
kéthasábos. Orosz nyelven 1737-ben Szentpétervárott jelent meg.
— Magyarországon megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban,
Jugoszláviában a Belgrádi Egyetemi Könyvtárban és a Matica srpska
könyvtárában.
- LA HONGRIE ET LA DANUBE par le Co. Marsigli (1741.) — A La Haye,
Aux depens de la Compagnie. Marsigli térképei in folio impérial.
Bevezetés és 31 térkép. Megtalálható a Pécsi Egyetemi Könyvtárban.
- LETTERA A L CANONICO PAOLO GAGLIARDI sopra 10 stato
antico de Cenomani, colle note d'Antonio Sambuca, inserita nella
memorie Istorico-critiche intorno all'antico stato (1750.) — Brescia,
presso Gio Maria Rizzardi a cart. 366, in folio.
- LETTERA ALL'ILLUSTRISS. SIG. ANTONIO VALISNIERI del
Co. Marsigli riferita nel tomo 2 delle Opere del detto Valisnieri alla
pag. 359.
- OBSERVATIONS SUR L'ANALYSE DES PLANTES MARINES ET
PRINCIPALEMENT DU CORAIL ROUGE. Inserita nell'Histoire
del Académie Royale des Sciences de Paris. cart. 48.
- OBSERVATIONS SUR LE PLANTES DE LA MER. Nella medesima
Storia a cart. 69.

Marsigli műveinek jegyzékét életrajzírói nyomán állítottam össze, a megjelölési sorrendet véve figyelembe. Fontosabb műveinél közlöm azt is, hogy azok mely könyvtárakban találhatók. Azokat a műveit, amelyeket később adtak ki, a bibliográfiában fogom felsorolni. Azokat, amelyeket évszám nélkül találtam, mind a végére hagytam.

Utószó

Azok közül az emberek közül, akikkel Marsigliéről, illetve vele kapcsolatos kutatásaimról beszéltem, szinte kivétel nélkül mindenki feltette a kérdést, hogyan jutottam el Marsigliéhez, mi volt az, ami magára vonta figyelmemet, mi késztetett arra, hogy elkezdjem ezt a munkát. Úgy érzem, ez a tanulmány nem lenne teljes, ha erről nem számolnék be.

1973 májusában véletlenül kezembe került a *Létünk* című folyóirat 1972/1. száma. Belelapozva megakadt a szemem egy lábjegyzeten, melynek szövege a következő volt: „L. F. Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus. Amsterdam, 1726. Mellékesen jegyezzük meg, hogy az említett könyv, amely

valóságos tárháza a földrajzi, régészeti, történeti, geológiai, biológiai, néprajzi stb. adatoknak, Marsigli munkásságának csak kis részét tartalmazza. Bolognában, a Marsigli alapította Akadémia birtokában több mint tízezer kézirat, jegyzet, rajz, akvarell áll immár 250 éve kiadatlanul. Ezek az iratok nagyobb részben a történeti Magyarország területére vonatkoznak, s közöttük minden bizonnyal jócskán akadnának olyan fontos adatok is, amelyek a mai Vajdaság területére vetnének újabb fényt. Lodovico Frati 1928-ban 162 nyomtatott oldalon adta közre ennek az említett anyagnak a katalógusát. "A cikk, amelynek lábjegyzetét elolvastam, Szekeres László írása volt. Címe: „A régészeti kutatás áttekintése Bácskában 1945-ig.“ A tanulmányban Marsigli pársoros jellemzését olvashatjuk, azonban régészeti munkásságáról, amely Bácskára vonatkozna, nem esik szó.

Az idézett szövegben nemcsak az ragadta meg figyelmemet, hogy a mai Vajdaságra vonatkozó adatok kerülhetnek napvilágra, hanem az is, hogy Marsigli munkássága ismeretlen, kéziratjai nagyjából kiadatlanok. Ez indított arra, hogy elkezdjem azt a munkát, melynek eddigi eredményeit tartja kezében az olvasó.

A kutatást Magyarországon kezdtem. A szegedi Somogyi-könyvtárban és Egyetemi Könyvtárban kijegyzeteltem a Marsigli életére, munkásságára vonatkozó adatokat. Ugyanakkor levélben kapcsolatba léptem a Magyar Országos Levéltárral, az Országos Széchényi Könyvtárral, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárával, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárával és a Pécsi Egyetemi Könyvtárral. Tőlük bibliog áfiai adatokat kaptam, illetve tájékoztatást Marsigli munkáinak hollétéről. Szegeden felkerestem a József Attila Tudományegyetem Olasz Filológiai Intézetében Koltay-Kastner Jenő professzort, aki személyesen is részt vett a centenáriumi ünnepeken 1930-ban, s aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani a centenáriumi kiadványokat.

Ezzel párhuzamosan Jugoszláviában is elkezdtem a levelezést. Adatokat a következő intézetektől kaptam: Nacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“ Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, Arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci és Biblioteka Matice srpske Novi Sad.

Az anyaggyűjtés 1973 májusától 1975 februárjáig tartott. Az összegyűlt anyagból készült el az a cikk, amely a *Létiünk* 1976/5. számában jelent meg Marsigli címmel. Ennek bibliográfiai jegyzékében 126 tétel szerepel. A cikk megjelenése után fordultam a legilletékesebbekhez, a bolognai intézetekhez. Az Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna szíves útbaigazítására, a Biblioteca Universitaria di Bologna többszöri levélváltás után megküldte számomra azoknak az iratoknak a másolatait, amelyek — részben — itt kerülnek először közlésre. Az egyetemi könyvtár kiegészítette bibliográfiai adataimat is, így már egy sokkal teljesebb bibliográfia (167 tétel) jelenik meg. Ebben szerepe van Raffaella Gherardinak, a bolognai Egyetem Istituto storico-politico munkatársának is, aki Marsigli kiadatlan iratairól szóló munkájával ajándékozott meg.

A bibliográfia ezzel még korántsem tekinthető teljesnek, hiszen Marsigli munkássága kiterjedt a mai Törökország, Románia, Csehszlovákia, Ausztria, Franciaország területére — természetesen Magyarország, Jugoszlávia és

Olaszország mellett —, de nem tarthatók kizártnak esetleges német, angol vonatkozások sem. Nem is beszélve Marsigli kiadatlan iratairól, amelyeknek feldolgozása, elemzése és kiadása még a jövő feladata.

Szóljunk végül a mellékletként szereplő Marsigli-iratokról. E munka célja nem lehetett az itt először megjelenésre kerülő iratok feldolgozása, ez meghaladta volna a rendelkezésre álló keretet.

Munkám célja, mint már bevezetőben hangsúlyoztam, megismertetni az olvasót Marsigli életével, munkásságával, hatalmas gyűjteményével, Marsigit az őt megillető elismerésben részesíteni vidékünkön végzett munkájáért. Szerettem volna útmutatót adni, és felébreszteni az érdeklődést a kiadatlanul heverő iratok iránt.

Tehát a mellékletként szereplő Marsigli-iratok még csak ezután kerülnek majd feldolgozásra. Felhívnam azonban a figyelmet néhány jelentősebb mozzanatra. Rendkívül jelentősek a Tisza torkolatának vidékét ábrázoló térképek és várképek, Slankamen és Titel környékének térrajza.

Kanizsai vonatkozásban jelentős a mai Törökkanizsa helyén állt Clain Canisa várának alaprajza, valamint a Tisza-Maros-Aranka háromszög vidékét ábrázoló német nyelvű jelmagyarázattal ellátott térkép vázlat. A becsei vár ábrázolása nem különösebben figyelemreméltó, hiszen már ismert a Bécsi Hadilevéltár anyagából, inkább a várat ábrázoló metszet sarkában levő távleti térképen látható földvár érdemel figyelmet, amelynek egyik oldalát a Tisza partja képezte s amelynek két sarkán bástya állt. Ez a moholi földvár. A térkép 1697-ből származik.

Jelentősek a Szegedet ábrázoló képek, amelyeken láthatók Szeged templomai, még ép állapotában a Szent-Dömötör templom, és a vár területén két templom (nem három, mint azt Eperjessy Kálmán állította 1928-ban a Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtárában megjelent közleményében). Eperjessy a kéziratot és a látképet a Bécsi Hadilevéltárban találta. Ugyanez a kép (a 25.) Marsigli iractárában is megtalálható. A magyarázat egyszerű: Marsigli azokat a felvételeket, amelyeket köteles volt a Hadilevéltárnak átadni, több példányban készítette. Ez nemcsak erre a képre vonatkozik, így lehetséges, hogy Marsigli egyes iratai, felvételei megjelenhettek, mint a Bécsi Hadilevéltár anyaga, a szerző nevének feltüntetése nélkül.

Tudom, hogy e munka korántsem teljes, hiányosságai vannak, de mentésemre szolgáljon, hogy hatalmas anyaghoz nyúltam, s amit kezében tart az olvasó, az csak az első vázlatos ismeretű.

BIBLIOGRAPHIA MARSIGLIANA

Marsigli magyar irodalma

- Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországon*. Budapest, 1849. 35—41.
Rövid életrajz, a Danubius Pannonico-Mysicus állattani részének taglalása.
- Szilády Áron jelentése bolognai útjáról. Az MTA Értesítője, 1868. 128—142.
Marsigli rövid életrajza latin nyelven. Latin kódexek felsorolása.
- A Corvina kérdése Olaszországban*. Századok, 1880. 354—355.
Recenzió Ercole Ricotti: Sulla Biblioteca Corvina spigolature című tanulmányáról.
- Beliczay Jónás: *Marsigli élete és munkássága*. Budapest, 1881. Ért. a Tört. Tud. Oszt. köréből IX. kötet 9. füzet. Bevezető, Marsigli életrajza, művei, életírói. Eddig a

- legnagyobb terjedelmű Marsigli-őről magyar nyelven megjelent mű, nem a legmegbízhatóbb adatokkal. Nagyrészt Fantuzzi *Memorie della vita de del generale Marsigli* című művének átírása.
- Thaly Kálmán: *II. Rákóczi Ferenc gyermekkora és ifjúsága*. Pozsony, 1881. 268—269. Rákóczi és Marsigli kapcsolata.
- Petrik Géza: *Magyarország bibliográphiája 1712—1860*. Budapest, 1890. II. kötet. 680.
- Áldásy Antal: *Olaszországi levéltári kutatások*. Magyar Könyvszemle, Budapest, 1892—93. 240—277.
- Rövid életrajz, Marsigli szerepének taglalása a francia-magyar kapcsolatokban. Marsigli iratainak katalógusa a bolognai egyetemi könyvtárban, az irattár felépítése, hozzáférhetőség.
- Havass Rezső: *Magyar Földrajzi Könyvtár*. Budapest, 1893.
- Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család története*. Budapest, 1892. III. 608—621. Marsigli magyar kapcsolatai.
- Thaly Kálmán: *Erdélyi costume-képek a XVII. századból*. Akadémiai Értesítő, Budapest, 1893. 658—661.
- A Le Populazione di Transylvania composte di varie nationi, di diverse lingue, religioni usi e vestiti* című Marsigli kézirat elemzése.
- Áldásy Antal: *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*. Századok, 1895. 561—562. Marsigli kapcsolatai a Rákóczi féle szabadságharcra.
- Thaly Kálmán: *A budai muszli könyvtára az 1686-os években*. Magyar Könyvszemle, Budapest, 1896. 338—340.
- Reizner János: *Szeged története*. Szeged, 1899. I. 169.
- Margalits Ede: *Beigel István: Marsigli iratai a bolognai egyetemi könyvtárban*. Századok. Budapest, 1903. 277—283.
- Recenzió. Marsigli rövid életrajza, iratainak boszniai vonatkozásairól.
- Apponyi Sándor: *Hungarica*. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Budapest, 1902. I—II. (Marsigli-őrre vonatkozik: 257, 271, 349.)
- Veress Endre: *A bolognai Marsigli iratok magyar vonatkozásai*. Magyar Könyvszemle Budapest, 1906. 44 lapon a bolognai Marsigli levéltár 120 kötetnyi kéziratának magyar vonatkozású jegyzéke.
- Veress Endre: *Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd, olasz hadimérnök jelentései és térképei Budavár 1684—86. ostromáról, visszafoglalásáról és helyrajzáról*. Budapest Régiségei, 1907. IX. 70.
- Károlyi Árpád: Recenzió a Marsigli jelentései stb (1d. előbb) Századok, 1907.
- Márki Sándor: *Rákóczi adriai tervei*. Magyar Adriai Könyvtár, 1915. II. sorozat, 9. szám.
- Márki Sándor: *Desalleurs altábornagy Rákócziánál*. Hadtörténelmi Közlemények, Budapest, 1917. 230.
- Vutskits György: *A magyar birodalom állatvilága*. Budapest, 1918.
- Marsigli ichtyológiai megfigyelései, kutatásának jelentősége ebben a tudományágban.
- Veress Endre: *Il conte L. F. Marsigli e gli Ungheresi*. Imola, 1929. Studi e Memorie per la Storia dell Università di Bologna. X. 81—103. Az olasz közönség tájékoztatása az addig elért magyar kutatásokról Marsiglivel kapcsolatban.
- Bevilacqua-Borsodi Béla: *L. F. Marsigli di Bologna gróf, tábornok XVII. századvégi csillagászati megfigyelései*. Stella, Budapest, 1929. 22.
- Garády Sándor: *Marsigli óbudai castrumai*. Budapest Historia, 1929. 173—177.
- Rövid ismertető két római castrumról és a későbbi kutatásokról ezzel kapcsolatban.
- Bevilacqua-Borsodi Béla: *L. F. Marsigli rokonai és a Bevilacqua családok*. Nemzeti Szalon, Budapest, 1930. nov. 1. 7.
- Gaál István: *Marsigli kutatásai hazánkban*. Természettudományi Közlemények, Budapest, 1930. 593—603.
- Marsigli ásvány- és közettani munkájának méltatása.
- Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás emlékei*. Budapest. 35—36.
- Veress Endre: *A Marsigli centenáriumi kiadványok magyar vonatkozásai*. Magyar Könyvszemle, Budapest, 1930. 8.
- Veress Endre: *Il conte Marsigli in Ungheria*. Corvina, Budapest, 1931. Conferenza tenuta alla Societa Mattia Corvino di Budapest. XIX—XX. 39.

- Iványi Béla: *Recenzió E. Lovarini: Autobiografia di L. F. Marsigli* című műről. Századok, Budapest, 1931. 438.
- Iványi Béla: *Recenzió a Memorie intorno a L. F. Marsigli antológiáról*. Századok, Budapest, 1931, 440.
- Iványi Béla: *Recenzió a Scritti inediti di L. F. Marsigli című kötetéről*. Századok, Budapest 1932. 354—355.
- Tóth László: *Recenzió a Celebratione di L. F. Marsigli mű kiadványról*. Századok, Budapest, 1934. 356.
- Bevilacqua-Borsodi Béla—Mazsary Béla: *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávéművészet*. Budapest, 1935. 1060—77.
- Marsigli soproni kapcsolatai. Soproni Szemle, Sopron, 1941. Rövid cikk.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Budapest, 1951. 405.
- Uherkovich Gábor: *L. F. Marsigli, hazánk egykori nagy kutatója*. Dolgozatok a Szolnoki Múzeum gyűjtőterületéről, Szolnok, 1959.
- Serge Bertino: *A tenger mélye*. Gondolat, Budapest, 1972. 36—38.
- Marsigli munkásságának jelentősége a tengerkutatás történetében, a *Histoire de la Mer* rövid elemzése.
- Kéki Béla: *Az írás története*. Gondolat, Budapest, 1975. 122.
- Vékony László: *Marsigli*. Létünk, 1976. 5. szám. 84—115.

Marsigli XVIII. századi irodalma

- Scipione Pompeo Dolfi: *Cronologia di Famiglie nobili di Bologna*. Bologna, 1670. 534—541.
- Michael Talman: *Elenchus Librorum orientalium manuscriptorum vivelicet graecorum, arabicorum, persicorum, turcicorum et deinde hebraicorum ac antiquorum latinorum cum manuscriptorum comp. impressorum a Marsigli*. Viennae, 1702.
- Relazione della funzione pubblica avuta in Bologna li 13. di marzo 1714. in occasione di aprire il nuovo Istituto delle Scienze. per Pissari, Bologna, 1714.
- Garzoni: *Istoria della republica di Venezia, ove insieme narrasi la guerra per la successione delle Spagne al re Carlo II*. Venezia, 1719.
- Limiers de H. P.: *Histoire de L. Academie appellée L Institut des Sciences et des arts établi á Boulogne en 1723*.
- Johann Dopplmayer: *Historische Nachricht von den Nürnberischen Mathematicis und Künstlern*. Nürnberg, 1730.
- Matthaeus Bazzani: *In obitu comitis Ludovici Ferdinando Marsigli oratio*. Bononiae, 1732.
- Pietro Nicéron: *Mémoires pour servir á l'Histoire des Hommes Illustres dans la republique des lettres avec un Catalogue raisonne de leur ouvrages*. Chez Briasson Libraire rue S. Jacques á la Science (1729-től) Marsigliéről: 1734. 212—227.
- Eberto Quincy: *Mémoires pour la vie de m. le Comte de Marsigli*. Zürich, 1741. I—II. *De Bononiensi scientiarum et artium instituto atque academia commentarii*. Bologna, 1745—1746. I—II. Parte I. 5—11. *De senatoribus instituti praefectis*. *De Coraillo*. Parte II. 74—78. Giuseppe Monti: *De scriptis Comitis A. F. Marsigli*. 378—388.
- Fontenelle: *Eloge des Academiciens*. Des Académies Francaise des Sciences des Belles lettres de Nancy, de Berlin et de Rome. Amsterdam, 1764. Nouvelle Edition I—XII. *Eloge de L. F. Marsigli*: VI. 249—261.
- G. G. Bolletti: *Dell' origine e de progressi dell' Instituto di Bologna*. Della Volpe, 1767. (1751. és 1780. évi kiadás név nélkül).
- Giovanni Fantuzzi: *Memorie della vita del generale Marsigli dedicate all' Eccmo e Rev. Sig. Cardinale Opizio Pallavicini, Segretario di Stato di N. S. in Bologna*. Bologna, 1770. Előszó. 338 oldal szöveg (okmánytárral). A legjobban használható forrásmunka. Az Országos Széchényi Könyvtárban III. Biogr. 1532. i. jelzés alatt.
- Lorenzo Fusconi: *Origine dell' Instituto delle Scienze di Bologna*. Roma, 1777. 7.
- Angelo Fabroni: *Vitae Italarum doctrina excellentium qui saeculis XVII et XVIII flouerunt*. Pisa, 1779. V. 6—64.
- Giovanni Fantuzzi: *Notizia degli scrittori bolognesi*. Bologna, 1781—1794. I—V. Nella Stamperia di San Tomasso d'Aquino. Marsigliéről: 1786. V. 286—327. A grazi Egyetemi Könyvtárban lit. II. 38. sign. alatt.

Marsigli XIX. századi irodalma

- Giovanni Corniani: *I secoli della letteratura Italiana*. Brescia, 1812. VIII. 339—351.
- Giovanni Veronesi: *Storie e ritratti di uomini utili benefattori del l'Umanita Bologna*. Bologna, 1835. II.
- Serafino Mazzetti: *Memorie Storiche sopra l'Università e l'Istituto delle Scienze di Bologna e sopra gli stabilimenti e i corpi scientifici alla medesima addetti*. Bologna, 1840.
- Emilio Tiplado: *Biografia degli Italiani Illustri*. Venezia, 1841. VIII. 272—287.
- Gaetano Lenzi: *Descrizione del Istituto delle Scienze di Bologna, col nadra dell'Università ed il novero delle Accademie*. Bologna, 1841.
- Michele Medici: *Memorie storiche intorno le Accademie scientifiche e letterarie della città di Bologna*. Sassi, 1852.
- Giovanni Arnaud: *Monographie d'Illustri Italiani — Il Conte L. F. Marsigli*. „Il Politecnico“ 1861. X. 171—198.
- Tito Chierici: *Il Co. L. F. Marsigli*. Cenni Biografici. Bologna, 1871.
- August Neilreich: *Die Botanischen Leistungen des Dr. Burser und des Conte Marsigli in Nieder-Österreich*. Vienna, 1866.
- La festa letteraria del R. Liceo Galvani e il Conte Ferd. Marsigli*. Bologna, 1874.
- Otto Peschel: *Geschichte der Erdkunde*. München, 1878. 733.
- Ercole Riccotti: *Sulla Bibliotheca Corvina spigolature*. Torino, 1879.
- Victor Carus: *Historie de la zoologie*. Parigi, 1880. 356—365.
- G. B. Ercolani: *Accademie delle Scienze dell'Istituto di Bologna dalla sua origine a tutto il 1880*. Zanichelli, Bologna, 1881.
- Victor Rosen: *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*. Atti dell' Reale Accademia dei Lincei, Roma, 1885. Serie 5. XII.
- Thoulet: *Océanographie*. Paris, 1890. 281.
- Enrico Alberte d'Albertis: *Come la navigazione da diporto possa validamente contribuire allo studio della geografia fisica dei mari e de laghi*. Atti de I. Congresso geografico Italiani, Genova, 1894. II. 72.
- Thoulet: *Un des fondateurs de l'océanographie*. „Revue scientifique“, 1897. VIII. 801.
- Siegmund Günther: *Handbuch der geophysik*. Stuttgart, 1897—1899. II. 376.
- Icilio Guareschi: *La chimician Italia dal 1750 a 1800*. I. 367.
- Michele Maylender: *Le Accademie d'Italia degli Inqueti*. III. 300—301.
- Mezzofanti: *Catalogo dei codici orientali di L. F. Marsigli*. (Manoscritto no. 4111. della R. Bibliotheca Universitaria di Bologna.)
- G. S. Assemani: *Index Librorum Bibliothecae Marsilianae*. (Manoscritto no. 2951. della R. Bibliotheca Universitaria di Bologna.)

Marsigli XX. századi irodalma

- Christiano Wismüller: *Der geograph L. F. Marsigli*. Nürnberg, 1900.
- Adolfo Albertazzi: *Avventure e militari imprese d'uno scienziato*. (Il Conte L. F. Marsigli), 1901. 258—268.
- Stefano Beigl: *Spisi grofa Marsiglia u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji*. Glasnik Zemaljskog muzeja B. i H. 1901. 537—563.
- Lodovico Frati: *Il viaggio da Venezia a Constantinopoli de Conte L. F. Marsigli (1679)*, Dal Nuovo Archivio Veneto 1904.
- R. Almagia: *Sullo sviluppo della conoscenza delle profondità marine*. „Bollettino della Società Geografica Italiana“, 1905. 440.
- G. dalle Vedova: *L'océanographie*. Atti delle Soc. per il progresso delle Scienze, Napoli, 1910. 61.
- Emilio Costa: *Contributi alla Storia dello Studio Bolognese durante il sec. XVII*. Studi e Memorie per la storia dell'Università di Bologna, Bologna, 1912. III. 1.
- Charles Nordman: *Quelque resherches récentes sur l'océan*. Revue de deux mondes, 1913. 218
- Icilio Guareschi: *L. F. Marsigli e la sua opera scientifica*. Memorie dell' Accademia delle Scienze di Torino, Torino, 1916. Serie 2. LXV.

- Emilio Costa: *La fondazione dell' Istituto delle Scienze ed una riforma dello studio bolognese proposta da L. F. Marsigli*. *Srudi e Memorie per la storia dell' Università di Bologna*, Bologna, 1919. V. 47.
- A. Micheli: *Il fiume Danubio e l' Itali*. *Bolletino della Società geografica Ital.* 1921. anno LV. 397—403.
- Giuseppe Bruzzo: *L. F. Marsigli*. *Nuovi studi sulla sua vita e sulle opere minori edite et inedite*, Bologna, 1921.
- Lodovico Frati: *L' Istituto delle Scienze nel 1726*. *Il Progresso*, Bologna, 1922. 12. Gennaio.
- Lodovico Frati: *Il settecento a Bologna*. Remo Sandron, 1923. 147—168.
- Mario Longhena: *L. F. Marsigli e le sue osservazioni sul Mare Adriatico*. Bologna, 1926.
- Mario Longhena: *Alpinismo nel Settecento*. Bologna, 1927.
- Mario Longhena: *Il gen. L. F. Marsigli e la raccolta delle sue carte geografiche*. X Congresso geografico, Milano, 1927.
- Lodovico Frati: *Catalogo dei Manoscritti di L. F. Marsigli conservati nella Bologna, Biblioteca Universitaria*. Firenze, 1928.
- Különnyomat a „La Bibliofilia“ című lapból. Hiányzik belőle a Veress Endre által átnézett töredékek jegyzéke.
- Cosimo Bertacci: *Geografi ed esploratori italiani contemporanei*. Milano, 1929. I. 21—24.
- Pericle Ducati: *L. F. Marsigli*. „Resto del Carlino“ Bologna, 1929. 3. Febbraio.
- Giuseppe Guatteri: *L. F. Marsigli, fondatore dell' oceanografia*. „Resto del Carlino“, Bologna, 1929. 2. Luglio.
- Mario Longhena: *L. F. Marsigli sull' Appennino Modenese e sul Cimone*. „Archiginnasio“, 1929. XXIV. 31.
- Mario Longhena: *Uno dei fondatori dell' oceanografia* — L. F. Marsigli. „Le vie d' Italia“ 1929. 707—712.
- Mario Longhena: *Una lettera sul viaggio da Livorno a Londra ed alle costa olandesi di L. F. Marsigli ad Boerhaave*. *Annuario del R. Liceo Scientifico a Righi*, Bologna, 1929.
- Albano Sorbelli: *L. F. Marsigli e l' Ungheria*. „Resto del Carlino“, 1929. 28. Marzo.
- Luigi Rava: *L' opera di L. F. Marsigli*. „Resto del Carlino“, 1929. 17. Gennaio.
- Senza autore: *L. F. Marsigli*. „Il Messaggero“, Roma, 1929.
- Alberto Garbieri: *L' avventurosa vita di uno scienziato uomo di guerra*. „La Lettura“, 1930. XXX. no. 1. 1. Nov.
- Alberto Gianola: *Medaglie italiani. Il conte L. F. Marsigli*. „Corriere Danubiano“, 1930. 22. Giugno.
- Emilia Maria Amaldi: *La Transsylvania attraverso i documenti del Conte L. F. Marsigli*. Istituto per l' Europa Orientale, Pubblicazioni 2. serie 20. Garoni, Roma, 1930. 102. Dissertatio.
- Carlo Tagliavini: *Despré „Lexicon Marsilianum“* (Dictionar latin roman-magyar din secolul al XVII-lea). Academia Romana Memoriile Sectiunii Literare. Serie 3. IV—VII. Cultura Nationala, Bucuresti, 1929. 13. lap.
- Carlo Tagliavini: *Il „Lexicon Marsilianum“*. *Dizionario latino-romano-ungherese del sec. XVII*. Academia Romana: Études et recherches Marsigli L. F. Cultura Nationala, Bucarest, 1930.
- Carlo Tagliavini: *L. F. Marsigli e la scrittura runica dei Siculi székelyek di Transsylvania*. Bologna, 1930.
- Különnyomat az Il Commune di Bolognából. (37 lap, bibliográfia a 27—39.)
- Pericle Ducati: *Marsigli. Libro e moschetto*. Corbaccio, Milano, 1930.
- Öt fejezetben Marsigli magyarországi tartózkodásával foglalkozik.
- Studi e Memorie per la storia dell' Università di Bologna*.
Presso l' Istituto per la Storia dell' Università, Bologna, 1930. X.
Veress Endre bolognai kutatástörténeti felolvasása a 81—103. lapon.
- Mario Longhena: *Il Conte L. F. Marsigli. Un uomo d' arme e di scienze*. Alpes, Milano, 1930.
- Autobiografia di L. F. Marsigli messa in luce nel secondo centenario dalla morte di lui dal Comitato Marsiliano a cura di Emilio Lovarini*. Nicola Zanichelli, Bologna, 1930.
- Memorie intorno a L. F. Marsigli, pubblicate nel secondo centenario dalla morte per cura del Comitato Marsiliano*. Nicola Zanichelli Bologna, 1930.
- 16 tanulmány Marsiglről, a kötet végén bibliográfiával.
- Scritti inediti di L. F. Marsigli raccolti e pubblicati nel secondo centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano*. Nicola Zanichelli, Bologna, 1930. Marsigli kiadatlan művei.

- Lettera — prefazione al Catalogo dei mss. orientali a cura di Albano Sorbelli.* Milano, 1930. (BUB — A. VIII.—P. III. —34.)
- Giulio Ricci: *Il Conte Marsigli.* „Commune di Bologna“ Bologna, 1930. 11. szám. (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Michele Gortani: *Illustrazione dei fenomeni carsici nei mss. di L. F. Marsigli.* 1930. (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Ettore Bortolotti: *L. F. Marsigli e la riforma dello Studio di Bologna.* Bologna, 1930. (BUB — Miscell. Bol. C. 4.)
- Antonio Baldacci: *Luigi Ferdinando Marsigli.* „Commune di Bologna“, Bologna, 1930. 11. szám. (BUB — Museo Mars. Mars. Vetr. VIII.)
- Mario Longhena: *Uno dei fondatori dell' oceanografia e della potamologia.* „Cultura Moderna“, 1930. Dicembre.
- Luigi Rava: *Due poeti romagnoli in onore di L. F. Marsigli: L. Fusconi e A. Buonafede.* „Deputazione di Storia Patria per la Romagna“, 1930.
- G. Dainelli: *Le due facce di Marsigli.* „Il Marzocco“, 1930. 28. dicembre.
- L. Marinelli: *L. F. Marsigli nell' arte.* „Deputazione di Storia Patria per la Romagna“, 1930.
- Commemorazione Marsigliana dell' Università di Szeged.* 1930. — (Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Achille Forti: *Luigi F. Marsigli.* Verona, 1931. — (Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Luigi Rava: *Un poligrafo ed enciclopedico bolognese.* „Cultura Moderne“, 1931. Marzo.
- G. V. Callegari: *Scritti inediti di L. F. Marsigli.* „Bollettino Soc. Letter. di Verona“, Verona, 1931. Gennaio.
- G. Natali: *L. F. Marsigli riformatore della geografica.* „Bollettino Soc. Geografica“, 1931. Marzo.
- E. Zanette: *L. F. Marsigli e la sua autobiografica.* „Convivum“, 1931. Magio-Giugno
- L. Zambra: *L. F. Marsigli e l' Ungheria.* „Bollettino dell' Università per stranieri di Perugia“, Perugia, 1931. Ottobre.
- Antonio Neviani: *L. F. Marsigli e le sue collezioni zoologiche.* Roma, 1931. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Ettore Rossi: *Il secondo centenario della morte di L. F. Marsigli.* Roma, 1931. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Celebrazione di L. F. Marsigli nel secondo centenario dalla morte Relazione delle ceremonie e discorsi.* Nicola Zanichelli, Bologna, 1931.
- Renzo Reggiani: *La riabilitazione di L. F. Marsigli.* „Resto del Carlino“, 1931. 18. Febraio.
- Paolo Silvani: *Il generale L. F. Marsigli e la nazione ungherese.* „Commune di Bologna“, Bologna, 1931. Dicembre.
- Emilio Lovarini: *La schiavuta del generale Marsigli sotto i tartari i turchi da lui stesso narrata.* Nuova scelta di curiosità letterarie inedite o rare 5. Nicola Zanichelli, Bologna, 1931.
- Mario Longhena-Achille Forti: *L. F. Marsigli e le sue osservazioni sul lago di Garda.* Atti dell' Accademia d' agricoltura scienze e lettere di Verona. Veronese, Verona, 1931.
- Guido Zucchini: *I teschi di Guido Reni di L. F. Marsigli e di Giuseppe Sole.* „Resto del Carlino“, Bologna, 1932.
- D. di Marco: *Un Italiano del XVIII. sec.: L. F. Marsigli.* 1932.
- Antonio Neviani: *Spunti di paragenesi in manoscritto inedito di L. F. Marsigli.* Roma, 1932. — (BUB — Miscell. B. 370.)
- Antonio Neviani: *Una lettera di L. F. Marsigli a M. Malphigi.* Roma, 1932. — (BUB — Miscell. B. 408.)
- Antonio Neviani: *L. F. Marsigli la seconda donazione del 1727.* Roma, 1932. — (BUB — Miscell. B. 416)
- Antonio Neviani: *Un errore di L. F. Marsigli su „l' Aqua ardens“ di Basno.* „Rivista di Storia Scienze mediche e naturali“, 1933. XXIV.
- Ladislao Münster: *L. F. Marsigli e le scienze mediche.* „Commune di Bologna“, Bologna, 1933.
- Ladislao Münster: *L' opera sanitaria del Generale Marsigli.* Siena, 1933. — (BUB — Miscell. B. 358.)
- Mario Longhena: *L' opera cartographica di L. F. Marsigli.* Roma, 1933. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)

- G. Garaci: (*Recensione di*): „*Longhena M.: L'opera di L. F. Marsigli. „Leonardo“ 1934.* — (BUB — Per. Gess. 1402.)
- „Gerit“ (pseud. Orsola H. Blackwood): „*The Warning of Ibraim Pasha of Buda.* London, 1934. — (BUB — Tab. H. V. 48.)
- Mario Longhena: *Le carte ei mss. Marsigli conservati a Bologna.* „Archiginnasio“ 1934. — (BUB Per. A. 9.)
- Antonio Neviani: *Gimeli zoologici marsigliani.* Citta del Vaticano, 1934. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Antonio Neviani: *L. F. Marsigli e le sue collezioni mineralogiche.* Roma, 1935. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Antonio Neviani: *Recupero di uno sferduto dommento.* Citta del Vaticano, 1935. — (BUB — Museo Mars. Vert.)
- Antonio Neviani: *Un ingiusto gindizio di A. Vallisnieri su L. F. Marsigli.* Siena, 1936. — (BUB — Museo Mars. Vetr. VIII.)
- Antonio Neviani: *Una lettera del Conte L. F. Marsigli al Prof. M. Tilli. (1723.)* Siena, 1940. — (BUB — Mischell. B. 1228.)
- Ladislao Münster: *Una relazione inedita di L. F. Marsigli fatta a M. Malphigi.* Roma, 1940. — (BUB — Mischell. B. C. 534.)
- C. Galeffi: *L. F. Marsigli diplomatico.* „Strenna storica Bolognese“, Bologna 1957. Annuari 118.
- Antonio Toschi: *L. F. Marsigli e l' Istituto dellé Scienze di Bologna.* „Almanacco dei Bibliotecari italiani“ 1958. Annuari 98.
- Mario Longhena: *L. F. Marsigli sulle rive romagnolo-marchigiane.* Bologna, 1961. — (BUB — Mischell. B. 3805.)
- Raffaella Gherardi: *Il „politico“ e „altra scienze piú rare“ in due inediti marsigliani del primo settecento.* Annali dell' Istituto storico italo-germanico in Trento Bologna, 1975. I. 85—141.
- Filippo di Amati: *Biografia dei viaggiatori italiani.* I. 709—714.
- Giuseppe Bruzzo: *Dei movimenti delle aque del Benaco in un mss. del 1725.* Atti del VII Congresso Italiano, Palermo, 46.
- Filippo Bosdari: *Francesco Maria Zanotti nella vita bolognese del 750.* Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia patria per le Romagne. Quarta serie. VIII. 5—11.

REZIME

Jedan italijanski polihistor u Karpatskom bazenu (Marsilijev život i rad i njegovi spisi)

Ova studija se bavi životom jednog nepravedno zaboravljenog polihistora, njegovim radom i neobjavljenim spisima. Posle istorijata o istraživanjima Marsilijevog dela u Mađarskoj i Jugoslaviji sledi opis istorijske situacije njegovog doba. Zatim se paralelno prikazuje Marsilijeva biografija i razvoj Marsilijevog naučnog interesovanja.

U sledećem poglavlju analiziraju se Marsilijeva delatnost i njegova dela. Tu se spominju i najvažniji radovi koji se bave životom i radom ovog polihistora.

Naročito je od velikog značaja spisak Marsilijevih neobjavljenih spisa, jer mnogobrojne nepoznate geografske karte i neobjavljena dela toga doba postaju pristupačni i upućuju na dalji istraživački rad.

Studija je dopunjena spiskom Marsilijevih publikovanih radova, uz naznaku gde se oni mogu naći. Najzad sledi Bibliographia Marsigliana, dosad najpotpunija Marsilijeva bibliografija koja sadrži 167 jedinica klasifikovanih kao mađarska, jugoslovenska i inostrana literatura.

Gotovo sve ilustracije se prvi put objavljuju u ovoj studiji.

S U M M A R I**An Italian polyhistor in the Carpathian basin**

(Marsigli's life, work and writings)

This study is concerned with the life of an undeservedly forgotten polyhistor, his work and his unpublished writings. The presentation of the investigations of Marsigli's work in Hungary and Yugoslavia is followed by a description of the historical situation of his time. Then a parallel presentation of Marsigli's biography and the development of his scientific interest is given.

In the following section Marsigli's activity and his works are briefly analysed, the most important works treating the life and work of this polyhistor being also mentioned.

Very significant is the list of Marsigli's unpublished writings, because numerous unknown maps and unpublished works of that time become accessible, serving as guides to further investigations.

The study is completed by a list of Marsigli's published works and a finding-list, followed by the *Bibliographia Marsigliana*, the most complete Marsigli's bibliography so far, containing 167 items classified as Hungarian, Yugoslav and foreign literature.

Almost all illustrations are published for the first time in this study.

ETO: 800.71

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

A BESZÉDFEJLŐDÉS ÉS A PSZICHIKUS ÉRÉS NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE A SZÓMONDATOK ÉS A GRAMMATIZÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

SUGÁRNÉ KÁDÁR JÚLIA

Az MTA Pszichológiai Intézete, Budapest, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

Az alábbi, longitudinális megfigyelési anyag része a jelenleg folyamatban lévő, 30 fős kísérleti csoporttal végzett longitudinális vizsgálatunk előkísérletének. Az anyag egy gyermekről készült, a beszédfejlődést és az általános pszichés fejlődést nyomon követő, összehasonlító leírást tartalmaz. Első részét, a preverbális szakasz jellemzőit és a rövid kitekintést a verbalizáció időszakára a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1977/4. számában közzeltük.

A verbalizáció kezdeteit részletező, leíró anyagot most adjuk közre, felvillantva néhány, a pszichikus érés egyéb területének olyan jelenségeit is, amelyek között a tapasztalatok alapján hipotetikusán összefüggést sejtünk.

Aktuálisá tette a jelen anyag közlését az, hogy folyamatban lévő csoportos longitudinális vizsgálatunk közeledik ahhoz a szakaszához, amikor szélesebb vizsgálati anyagot nyerünk a verbalizáció, a grammatizálódási folyamat kezdeteiről, és így a jelzett hipotéziseinket a beszédfejlődés és az általános pszichikus fejlődés bizonyos kölcsönösen determináló pontjairól, úgy tűnik, hamarosan meg tudjuk erősíteni.

Irodalomáttekintésünk korántsem teljes vagy rendszerező, csupán azokra a szerzőkre, illetve gondolatokra hivatkozunk, amelyekkel anyagunk szoros kapcsolatban van.

Halliday (1975) a beszédfejlődés második fázisaként a tárgy-név kapcsolat megjelenésétől a háromszintű beszéd kezdetéig terjedő szakaszt jelöli meg. E második fázis fő jellemzője a szóválasztás, az intonáció és a hangsúly variációs lehetőségével való operálás. Vagyis ez a fázis már bizonyos funkcionális kapcsolatot reprezentáló kifejezéseket tartalmaz.

A másik az ún. interperszonális funkció — a produkált beszéd hatása a környezetre. E két fenti funkción belül a szerző vsz-*ének kilenc hónapos korától tizenhat és fél hónapos koráig (a második fázis tartalma az adott vsz. esetben) az alábbi jelentéskategóriákat találta: instrumentális (kívánságok), szabályozó (felszólítás), interakciós (ez lehet mozgásos és hangbeli részvétel valamben). Az ötödik hónaptól lép fel az imaginatív kategória (pl. játék) és a heurisztikus kategória.

Halliday az alábbi dialogikus formákat állapította meg e periódusban: válasz a kérdésre, parancsra — verbálisan vagy cselekvéssel, állításra adott

* vizsgálati személy

válasz; figyelmes odafordulás vagy a konverzáció folytatása, válasz önmagának, és végül a „mi ez?” indítású dialógus.

E második fázis elején megjelenő ún. szómondatok módbeli jelentéseinek elemzéseivel is számos kutató foglalkozott az utóbbi években, amely elemzések eredményei megvilágítják a szómondatok valódi értékét, sokrétű jelentőségét a verbális kommunikáció kezdeti szakaszában.

McNeill (1970) szerint a húsz hónapos gyermek szómondatai általában felszólító módúak.

Piaget szerint (1952) a szenzormotoros intelligenciaszint következményként létrejövő első kommunikatív jelzés a „felkiáltás”.

P. Greenfield (1967. és McNeill) által megfigyelt 15, 11 hónapos gyermek szómondataiban grammatikai relációkat észlelt (természetesen rag nélkül, s csupán a megfigyelő által felismerhető szituatív jelleggel).

A fenti, Halliday-féle második fázis végén alakulnak ki a grammatikai strukturálódás keretén belül a nyelvi transzformációk, illetve ezek létrehozására való készség. Ennek a készségnek a megtanulását McNeill (1970) szerint három tényező befolyásolja:

1. A felnőtt nyelvben való előfordulási frekvencia — vizsgálatai szerint ez a legkevésbé befolyásoló tényező;
2. az illető nyelvi egység komplexitása, nehézségi foka (példának említi a tárgyestet ragját, amelyet a német anyanyelvű gyermek később sajátít el, mint a magyar anyanyelvű, mert ez utóbbi nyelvben a tárgyestet képzése könnyebb);
3. a nyelvi egység szemantikus tartalma (pl. a feltételes mód késői megjelenése).

A szerző fenti elmélete ellenmond Jacobson (1969) állításának, amely szerint a szón belüli effektus megelőzi a két szó közötti grammatikai reláció tükröződését (pl. az angol többes számot jelölő 's megelőzi a birtokost jelölő 's-t) — vagyis a morfológia megelőzi a szintaxist.

McNeill saját longitudinális vizsgálataira, valamint Slobin, Zaharova és Gvozgyev adataira hivatkozva szűri le a fenti, három tényezős elméletet.

McNeill harmadik tényezőjének, a nyelvi egység szemantikájának tanulást meghatározó szerepét húzza alá Slobin kísérlete (1966), aki 43, 1;11—3;5 korú gyermekekkel végzett kísérletet a „rá” és „alá” névutók (oroszban prepozíciók) differenciálására. A „rá” gyakoribb előfordulása — a tevékenységhez kötött nagyobb praxis befolyására e prepozícióval kapcsolatban sokkal jobb eredmények születtek, mint a „pod” használatával kapcsolatban.

McNeill második tényezőjének érvényességét igazolják Popova kísérletei is, aki az orosz nyelv három nemű múltidő-képzését vizsgálta 1;10—3;6 éves gyermekeknél. Az 55 vizsgálati személy döntő többsége (különösen a fiatalabb korú gyermekek) között az egyszerűbb nőnemű végződés használatát találta a szerző — 70%-ban. A fentiek alapján érthető ez a jelenség, ha arra gondolunk, hogy az orosz nyelvben a hímnemű ige képzésében és hímnemű főnevek között találjuk a több rendhagyót.

A pszichikus fejlődés más tényezői felől közelíti meg a beszéd fejlődését Lurija és Judovics (1980). A fenti szerzők a beszédfejlődés és a gyakorlati tevékenység szoros egymásra hatását hangsúlyozzák. Véleményük szerint a

nyelvtan szerepét a gyermek tevékenységének egésze tölti be. Ezért a gyermek beszédmegnyilvánulásainak többsége amorf, agrammatikus, hiányos mondati szituációban van, és ez a szituáció jelöli az alanyt; ha a kimondott szó pl. tárgyat jelöl, akkor a gyermek konkrét cselekvései helyettesítik az állítmányt. Például, ha a kimondott szó állítmány, akkor az alany konkrét cselekvés.

Jelen tanulmányban eltekintünk a nyert nyelvi anyag mélystruktúrája szerinti elemzésétől, mivel ez a teljes felvett magnetofon-anyag statisztikai elemzésével is járna.

Ezúttal a nyelvi példák a verbalizáció-, a motoros- és a kognitív fejlődés összefüggésének illusztrációjaként szerepelnek.

A hetvenes években erősödött föl egy olyan beszédkutatósi irány, amely magát a beszédet elemzi tevékenységként, a kommunikációs folyamatban, ill. a kommunikációs készség fejlődésével összefüggésben. Az utóbbi évtized szerteágazó, sok érdekes és más-más szempontból gyümölcsöző beszédkutató-sai közül azért emeljük ki ezt az irányzatot, mert ez áll közel munkánkhoz. Sőt mondhatjuk, munkánk elméleti és módszertani bázisául szolgál.

A fenti, ún. beszédaktus vizsgálatokon belül J. S. Bruner neve fémjelzi a hangsúlyozottan fejlődépszichológiai megközelítést.

Bruner a beszédtanulás bázisaként a szociális interakciókat jelöli meg, valamint ezek struktúráját. Feltételezi ennek következtében az összefüggést, a folyamatosságot a preverbális kommunikáció és a verbalizáció szakaszai között (Bruner, 1978).

Hasonló folyamatosságot tételez fel az irányzat másik képviselője, J. Dore (1974, 1975), amennyiben a „prelingvisztikus kommunikáció“-t — amely csak a kommunikációs erő és irányt tartalmazza — követi a preszintaktikus kommunikáció. Ebben a szakaszban a szómondatok és a prozódia együttes variációival találkozhatunk az aktuális kommunikációs helyzetekben. E szintre épül — Dore elmélete szerint — a „szintaktikai kommunikáció“, majd az érett nyelvi kommunikációs kódrendszer — a „beszédaktus“ fázis.

Bruner, fenti hipotézise alapján írja le az anya-gyermek diádban megvalósuló, vokális, taktilis és motoros interakciókra épülő „Tranzakciós modell“-jét, amelynek bázisán alakul ki a dialógus. E dialógus már a preverbális időszakban valódi kommunikatív funkciót kap a figyelem-felhívásban, a szignalizációban és a kérdésre adott valamilyen szintű válaszban. E dialógusban funkcionális szerephez jutnak az ún. „kulcs-kifejezések“. (Pl. „Nézd csak! Mi ez? Mutatok neked valami érdekeset“ stb.) Ninio, Bruner (1978) és az ún. verbális vagy metakommunikatív „social oil“ sémák (Ainsworth és Bell, 1974), amelyek a felnőtt fél elvárásait tükrözik, ill. megerősítik a gyermeket a válaszaiban.

Alábbiakban közölt megfigyelési anyagunkban az aktuális pszichomotoros fejlettségi szintre és az aktuális interperszonális tranzakciókra, valamint a tárgyi interakciókra építve elemezzük a preverbális kommunikáció fejlődését, ezen belül a vokális-verbális készség fejlődésének folyamatosságát és e folyamatos fejlődés összefüggéseit a korai személyiségfejlődéssel.

Vizsgálati módszerek

Megközelítőleg rendszeres időközökben a 275. életnapig 10—10 naponként, ettől kezdve 30 naponként készítettünk magnetofonfelvételt a meg-

figyelt vizsgálati személy 30. életnapjától az 570. napjáig (1;7) anya-gyermek, apa-gyermek kommunikációs helyzetben. Jelen tanulmányban a 0;9—1;7 életkori szakaszban gyűjtött vizsgálati anyagról számolunk be.

A hangfelvételeket Brüel-Kjaer 2105 típusú szintiró segítségével hangnyomásgörbékben regisztráltuk, és ezeket a regisztrátumokat elemeztük idő-, mértékbeni és formai szempontból, összevetve a megfelelő időpontok naplórészleteivel.

A vizsgált életszakaszt 11 szakaszra bontottuk, a naplóban követett beszédfejlődési szakaszok alapján. Jelen tanulmányban a 6—11 szakasz tartalmával foglalkozunk. (1—5 szakaszt lásd *Magyar Pszichológiai Szemle* 1977/4. pp. 351—362.)

6. 275—335. nap szavak megjelenése — a vsz. esetében a szókezdő szótag formájában
hamm
mam
hammam

7. 368—400. nap, — szóhasználat: a szókezdő szótag megismétlésével kialakított formában (pl. kutya = „ku-ku“)

8. 400—450. nap — szóhasználat az első két szótaggal vagy szóvégi szótag-, ill. hanglehagyással (papucs = „papu“
mama = „mam“)

Néhány érdekes jellemzőt kell megemlítenünk a fenti szakaszokkal kapcsolatban:

a) ettől az időszaktól kezdődően hirtelen ismét megemelkedik a spike-ok* száma, és külön érdekesség, hogy az apával folytatott kommunikáció során — amely kommunikációs szituációban eddig csak elvétve jelentkezett — sokszor még az anyával kapcsolatos spike arányt is meghaladó mennyiségben található (arány = apa 20 : aránylik anya 8 : 12). Ahol mindkét szülő jelen van, ott viszonylag alacsony (3—4) a spike-ok előfordulása.

b) a fenti jelenséggel párhuzamosan megnövekszik a véghangsúlyos görbék aránya.

Arány:

anya	apa	anya + apa
400—450	450—500	368—400 nap
8 : 0	19 : 14	8 : 3

* A görbék tartalmának, formájának és a kommunikációs helyzetekpárhuzamos elemzésének nyomán 3 fajta görbe-típust különböztetünk meg:

¹ „Spike“-görbe: hangkitörések, amelyek vagy az artikuláció fejletlenségét, még modulálatlan rövid hangadást tükröznek, vagy — más periódusban és más szituációban — felhívó értékük van, érzelmekkel telített „Felkiáltást“ jelentenek.

² „Burst“-görbe: a spike-nál kisebb intenzitású, hosszabb lefutású, modulált vokalizációt, artikulált hangokat, hangsorokat tartalmaz.

³ „Spike-burst“-görbe: amely az érzelmekkel telített felhívó vagy „felfedező“ hangkitörésből és az azt követő modulált, vagy már artikulált vokalizációból áll. Ez utóbbi formát jellegzetes átmenetnek tételezzük fel a prozodikus, artikulált beszéd felé.

Mint látható, főképpen az apával folytatott kommunikáció esetében emelkedett meg az arány, holott korábban az anyához viszonyítva alacsonyabb szinten volt.

Az „a“ és „b“ pontból azt a következtetést lehet levonni, hogy a szóhasználat kezdetével, vagyis amint a vsz. a hangokat a nyelvi kommunikáció eszközeként kezdi használni, megnövekszik az érzelmi telítettségű felkiáltások száma és a „valakihez szólás“ felhívó jellegű véghangsúlyos szólás.

- c) A szótagjelölést megelőző szakaszokban megjelenik két olyan gagyogó szótagisor, amely speciális helyzetekben rendszeresen visszatér: a 229. napon rögzített, az elalvánál jelentkező ereszkedő tendenciájú „kaj-kaj-kaj-kaj-kaj“ és a 231. napon rögzített részleteiben és egészében emelkedő tendenciájú, hízelgést, szeretetet kifejező „búgó“ hangsor: „du-du-du-du-du“.

„ö“-zés. A fenti beszédfejlődés szótag = szó jelölő funkció fokozatosságát megszakítja a 335—368. napig tartó ö-ző szakasz: nagyrészt spike, ill. véghangsúlyos „ö“, ill. „ö — ö“ hangok „rámutatás“-ként, „felhívásként“, kívánság megjelöléseként jelennek meg (ugyanakkor elmaradnak a szótagszavak). Ez a szakasz minden észlelhető előzmény, ill. folytatás nélkül iktatódott be a vsz. beszédfejlődésébe.

9. A 450—506. nap fejlődési szakasza a két kezdőszótagból (az alany és az állítmány kezdőszótagjából) összeállított tómondatok szakaszát tartalmazza. Sá e, Sá i, szé vi. (Sári eszik, Sári iszik, Szép virág.)
10. Az 506—568. nap a kezdőszótagokból összeállított tárgyias, határozós bővítmenyű bővített mondat alkotásának kezdete „apu lo vi“ = Apu locsolja a virágot. „cicci a fá“ = Cica a fán van. A fenti két szakaszra általában mindaz jellemző, amit az előző 5—9 fejlődési szakaszra vonatkozóan elmondtunk, bár az utolsó vizsgálati szakaszban az anyával kapcsolatos felvételekben jellemző az élhangsúlyos ereszkedő jelleg, az apával kapcsolatos kommunikációban viszont sok a véghangsúlyos és spike jellegű hangadás.
11. 568—600. nap Teljesen kimondott szavak használata, grammatikai formációk megjelenése a cselekvés idejének és módjának kifejezése.

A továbbiakban a vsz.-ről készített napló (amelynek részletessége jegyzőkönyvnek is kezelhető) alapján kövessük figyelemmel az első szavak megjelenésétől (300. nap) a megfigyelési idő végéig — a teljesen kimondott szavakból alkotott mondatok megjelenéséig (600. nap) a vsz. beszédfejlődését tartalmi és grammatikai szempontból, hogy aztán összevethessük a fenti elemzési szempontjaink eredményeivel.

A vsz.-ről készített napló tanúsága szerint az első szavak megjelenését megelőző két-három hétben — érdekes, figyelmet érdemlő előzményként — jelentős érzelem-differenciáció és érzelem-intenzitás következett be a vsz. interperszonális viselkedésében. Például: hangos kacagással kíséri a vele folytatott „kukucs“-játékot; a hazaérkező anyát visító hangokkal kísért mászó, felkapaszkodó mozdulatokkal fogadja; elkomoruló arccal, leszegett fejjel, „megsértődve“ reagál arra, amikor az apa elvesz tőle egy megkaparintott tilalmas tárgyat; dühreakciók észlelhetők: csapkod, kiabál — „ta-ta-ta-da-da-da“ mélyhangú gagyogó hangsorokat hallatva.

A 302. napon jelenik meg az első két szó — felszólító, illetve közlő szómondat vagy két szó összeolvasztott felszólító mondat formájában.

„Ham!“ (V) = Kérek enni! „Ham“ = Eszem
 „Mamm!“ (N=XV) = Mama gyere! „Mamm“ = Mama
 „Hammam!“ = Mama adj enni! (V—N=V) „Hammam“ = Mama

eszik

Újabb két nap múlva megjelenik a felkiáltó módban alkalmazott „Apu!“ szó és a felszólító módú „Okká“ (V) = Hoppá! — vegyél föl!. N=(V)

Egy hónap múlva, a 334. napon nyolc aktív szóval, ill. szómondatokkal rendelkezik a vsz. Az új szavak közül a leggyakoribb „Bumm!“ (V), amelynek felkiáltó módú jelentését akkor alkalmazza, amikor valami leesik; saját „bedobó-kidobó“ funkciós játékait kísérő indulatszó jelentés a második funkciója a szónak.

Felszólításként is szerepel, pl. amikor felszólítja a felnőttet, hogy dobja neki a labdát: a szó negyedik funkciója kapcsolatteremtés, figyelemfelhívás eszköze. Ez a négyfajta jelentése a „bumm“ szónak természetesen nem egyszerre jelenik meg, de a 334. naptól kezdődően gyors egymásutánban alakul ki.

A 338. naptól passzív szókincsének jellemzője, hogy a „hol van a . . .?“ kérdésre rámutat a szoba tárgyaira (ágy, asztal, szék, lámpa, ajtó, ablak).

A 354. napon, vagyis három héttel később valamennyi a vsz-t körülvevő berendezési tárgynak, ill. játéktárgynak passzívan tudja a nevét.

A 338. nap jelentős lépés a vsz. grammatikai fejlődésében: megjelenik az első birtokviszony

„Tapu“ = Apu órája (Tik-tak-apu). V—N=N+poss

A 348—56. napon alakul ki a vsz-nél a könyvhöz kapcsolódó „mesehallgatásnak“ az igénye: a 348. napon jegyeztük fel először a „hó“ = olvass! felszólítást, és a 356. napon találkozunk azzal a naplóbejegyzéssel, hogy a vsz. 10 percen keresztül két képeskönyvet felváltva hajtogat, nézeget, a képeken egy-egy figurát megjelölve és gagyogó hangadásokkal kísérve az egész műveletet.

A 355. napon észleltük először azt is, hogy a rádió zenehangjára éneket mímelő hangokat hallatva, egész testében ritmikusságot mímelve, mozogva reagál.

A 367. naptól a felnőtt „hol van a . . .?“ kérdésére „Ez!“ felkiáltó módban alkalmazott rámutató szóval kíséri az illető tárgyra mutatást.

A vsz-ről készített napló szerint az ezt követő három és fél hónapban (367—460. nap) nagyarányú szótagkincs-gyarapodás figyelhető meg.

A fent jelölt időszakból egy lényeges fejlődési momentumot mégis meg kell jegyeznünk, ez pedig a 402. naptól kezdődően bejegyzett egyszerű, tisztán verbális instrukció követése, pl. Csukd be az ajtót! (402. nap).

Amilyen „csendes“ volt az előbbi időszak, olyan „robbanás“ áll be az ezt követő életszakaszban. Meg kell jegyeznünk, hogy a vsz. a 460—490. napjáig megváltozott környezetben, vidéken tartózkodott, ahol a sok új élmény — állatok, növények, az egésznapos szabad és nagykiterjedésű mozgásra lehetőséget adó életforma egy bizonyos felfokozott, tartós izgalmi állapotban tartotta. Napközben állandó mozgás jellemezte, a vsz-re jellemző-

nél nagyobb intenzitású hanggal kifejezett beszéd, felhangolt jókedv — ugyanakkor éjszakai nyugtalan alvás: gyakori felsírás, álmában beszélve idézett napi élmények. A talán túlságosan is ingergazdag környezettel és ezáltal kiváltott izgalmi állapottal magyarázzuk a vsz. beszédfejlődésében beállott ugrásszerű változást.

Legjellemzőbb erre a korszakra az egyszerre három-négyszavas „mondatok” megjelenése, amelyeket a 460. napon jegyeztünk fel először pl.

„dede-cicci-hamm“ $(N - N_{(Obj)} - V) = A$ dédi a cicát eteti.

„dede-pipi-bumm-hamm“ $(N - N_{(Dott)} - V + M_{(Obj)} - V) = A$ dédi a pipinek dobja az ennilót
 vagy: Dédi a pipinek dobja, esznek.

Vagyis az ismert szavakból összeállított sorok elején a cselekvő személyt, aztán azt az alanyt jelöli, akinek a részére történik a cselekvés, ezt követi magának a cselekvésnek a megjelölése, és végül a tárgy vagy újabb állítmány zárja a sort. A fenti szósor kijelentő, állító, közlő mondat.

12 nappal később (a 472. napon) már alany-állítmány-tárgy szórendű kijelentő állító mondatot jegyeztünk fel: „Apu lo vi“ $N - V - N_{(Obj)} =$ Apu locsolja a virágot.

Ugyanezen időszakban jelenik meg a tagadószó is, a 469. napon van az első *nem* bejegyezve, s ezt követően leginkább bizonyos tiltakozó formában jelenik meg: „Eb nem!“ $N_{(Lok)} - V =$ Ebből nem! (kérek).

A 470—480. nap tíz napos időszakában ismét számos új jelenséget jegyeztünk fel:

a *névelő megjelenése*, mint a kezdőszótaggal kimondott szavak elválaszthatatlan része, pl. 473. nap „ana“ (a nagymama)

„alá“ (a lába)

„amá“ (a másik)

Két meléknevet is alkalmaz már a vsz., az egyik a „szé“ = szép, a másik az „ü“ = ügyes.

Kezdetleges formában ugyan, de egy-egy sor szavainak kezdőszótagjait láncbafűzve már mondókát, versikét is reprodukál ebben az időszakban. Pl.

„csi- csi- baba — a“ = Csi-csi baba aludjál

„szi- szi- pé“ = Szita-szita péntek.

E korszakban a beszédmegértés már magas színvonalát jelzi a tárgyat, birtokviszonyt, cselekvést és helyhatározót megjelölő instrukciók követése (pl. A mama táskáját vidd be a szobába!, Az apu papucsát vidd ki az előszobába!).

A 480—510. napja között a vidéki tartózkodásából visszatért vsz. élményeit többszavas (kezdőszótagokból álló) *elbeszélő, tehát múlt időt tartalmazó, kijelentő, állító mondatokban* dolgozza fel — meséli el.

Például 485. nap „Bi- apu — bi“ $V - N - V =$ Apu biciklizett.

„Hammam-cicci-do-dede“ $(V - N_{Obj} =)N_{(Dott)} - V - N =$
 = Ennilót a cicának dobott
 a dédi

„Cicci afá“ $N - N$ „Loc“ = A cica felmászott a fára.

Ugyanilyen „élménybeszámoló“ é-tékű az a kilenc szóból álló közlés, amelyet egy nap elmúltával mesél el, 507. nap

„Szé - szo apu - ki - ko - ka pik - pik - szu“

Adj - N - N - V - N - V = Szép szoba, Apu kip-kop kalapácsolt, pik-pik szúr (a szög).

(Az apa falvédőt szerelt a vsz. szobája falára.)

Múlt idejű tartalma van annak az inkább felkiáltó, mint felszólító mondatnak is, amelyet a 482. napon jegyeztünk fel (a vsz. levert valamit az asztalról és ezt követte az alábbi mondat): „Gyer-gyer mama bumm!“ V - N - V = Gyere mama, leesett.

A 488. naptól a „mi ez“ kérdésre a kezdőszótaggal megnevezi a testrészei: „ke“ = keze, „sze“ = szeme, „o“ = orra, „fü“ = füle, „szá“ = szája stb.

Az 508. napon bejegyzett a „Bújj, bújj zöldág“-ból idézett hat szótag már sokkal fejlettebb szintet mutat, mint a 479. napon észlelt mondókák: „Bu - zö - nyi - kapu - do-sze“ = Búj zöld nyisd kapudat dobszerda

Azonban a két legfontosabb, verbálisan is jelentkező fejlődésleléktani jelenség ebben az életszakaszban a következő:

1. A harmadik személyű „Én“ jelölés kezdete, amelyet a 485., ill. 487. napon jegyeztünk fel először: „Hin- pa - Sá“ V - N = Hinta palintázott a Sári — múltbeli történet elbeszélése

„Sá - fe - pá!“ N_(Obj) - N - N_(Pod) „Loc“ = Sári feje alá párnát! — felszólító módú, szükséglet: kifejező mondat.

2. A másik fontos jellemző, amelyet az 506. napon jegyeztünk fel először, a szerepjáték kezdete: lóbábot fejénél fogva felvesz a földről, kis műanyag tálat a báb szájához nyomva mondja: „Hammam ló“ = Egyél ló!

A fenti játék néhányszori ismétlése után a cserépkályha ajtajának kallantyújához nyomja a báb száját, és önmagának konstatálva mondja: „Vi-i ló“ = Vízet iszik a ló.

Az 510—530. nap közötti időszakból három jellemző fejlődési jelenséget kell kiemelnünk:

az 515. nappal kezdődően megjelenik az *igekötők és névutók* használata:

„Mama ve fő“ N - V - N = Mama vedd föl!

„Mama bújj bújj ve fő“ N_(Obj) - N - V - M = Mama kabátot vesz föl.

„Sá — csücs szé le“ N - V - N - M „L“ = Sári ül székre le.

„Mama ül oda!“ N - V - M „L“

„Mama u szé ül rá“ N - Adj - N - V - M „L“ = Mama az új székre ül rá.

A felszólító módú alany-állítmány vagy alany-tárgy-állítmányból álló mondatok végére dobott adekvát igekötő, ill. névutó többnyire helytelen szórendet valósít meg, Ezt a hibát kétféle feltételezéssel indokoljuk: vagy a mondanivaló pontosítását, illetve hangsúlyosságát célozzák (angol nyelv); vagy a lényeges mondatrészek — szófajok sorrendi elsőbbsége, ill. a kiegészítő részek hátradobásának sorrendje tükröződik a fenti mondatokban (német).

A másik érdekes jellemző ebben az időszakban az összetett szavak összetettségének érzékelése, ill. kifejezése a két tag kezdőszótagjával:

515. nap: „Já-té“ = játszótér
 „Ka-bo“ = katicabogár
 „Pé-tá“ = pénztárca
 „A-bu“ = autóbusz
 „Te-bé“ = teknősbéka

Ebben az időszakban egymás után teljesednek ki azok a mondókatorodékek, amelyekkel már korábban is próbálkozott a vsz. Az 521. napon 11 szótagból álló mondókát mond el, amely már majdnem megegyezik az eredetivel.

Az 534. napon lejegyzett Ecc pecc mondókából már alig maradt ki szó:

- „E - pe ki me
 Ho - be - e - e - ra
 Ci - ci - e fuss“

Az 530—560. nappal bezárt egyhónapos időszakban hirtelen felszaporodtak a teljesen kimondott szavak (eddig csak néhány volt ilyen, pl.: mama, apu, baba) a most megjelenő: cipő, jöm = jön, vam = van, tetyű = kesztyű — 536. nap; Az 541—559. nap között megjelenik a „szép“, „tes-sék“, „kutya“, „cica“.

Az 536. naptól a saját nevét is kimondja: „Sáli“, sőt a vsz. vezetéknevének első szótagjából + keresztnévéből összeállítja teljes nevét: „Susáli“. Érdekes azonban, hogy mondatba fűzve továbbra is csak nevének kezdőszótagját használja még az 560. napon is az alábbi, kijelentő állító, cselekvést konstatáló jelen idejű mondatokban is:

- „Sá - e!“ = Sári eszik
 „Sá - i!“ = Sári iszik
 „Sá - ü!“ = Sári ül
 „Sá - me“ = Sári megy
 „Sá - si“ = Sári siet
 „Sá - fő“ = Sári főz
 „Sá - o“ = Sári olvas
 „Sá - né“ = Sári néz (képeskönyvet)
 „Sá - sze - be - csu“ = Sári szemét becsukja (az 516. nap) N—N_(Poss)
 —M—V.

Ez az első, a vsz. tulajdonára, sőt testrészére vonatkozó birtokviszony jelölése, és az azzal való tudatos, akaratlagos művelet közlése. Ezt a jelenséget igen jelentős fejlettségi szintként jelöljük meg, amely szorosan kapcsolódik az önmaga cselekvéseinek, az objektív külvilággal való változatos érintkezési formáinak fentebb jelölt megfogalmazódásához; az éntudat már körülhatárolt kifejeződési formájaként értékeljük.

Grammatikai szempontból csupán egy dologra szeretnénk felhívni a figyelmet: az 560., ill. 561. napon feljegyzett „Sá- ki- ő“ = Sári kiönt, és a fenti „Sá - sze - be - csu“ N—M—V mondatokban a helyükre kerülnek az igekötők (szemben a 30—40 nappal korábbi adatokkal, amelyek szerint az igekötőhasználat kezdetén a vsz. a szósorok végére dobta ezeket a beszéd-részeket).

A következő időszakban, két héttel később, már jól kivehető, hogy a vsz. különbséget tesz az igekötő és a névtő között, és megfelelően helyezi el a mondatban:

pl. 573. nap: „Mama el pa“ N—V—V = Mama elpakolt

„Baba le fe beta“ N—M—V—M V = Baba lefekszik, betakarom

„Apu áj föl!“ = Apu állj föl N—V—M

Még kell azonban jegyeznünk, hogy mindkét utóbbi esetben is még külön szóként (szótagként), az igétől pauzával és külön hangsúllyal különválasztva használja ezeket a beszédrészeket.

Még egy fejlődési jellemzővel visszatérünk az előző (530—560. nap) időszakra, amely az ábrázoló tevékenység kezdete is a megfigyelt vsz.-nél.

Megfigyelési időnk zárószakasza következik — a vsz. 560—600. napja. Ebben a negyven napban ismét szinte robbanásszerű fejlődés tapasztalható mind a kifejezőképességben megnyilvánuló gondolkodásfejlődésben, mind pedig a grammatikai fejlődésben. E robbanásszerű fejlődést azonban semmiféle külső hatás nem idézte elő (mint az egyéves kor utáni időszakban). *A kérdő és tagadó mondatok, az összehasonlítás* — hasonlóság és különbség megfogalmazása, az egymásutánosság kifejezése a történet sorrendjében, majd a múlt idő és végül a jövő idő, valamint a főnévragozás grammatikai formáinak használata — mind-mind ennek az alig több, mint egy hónapnak az eredménye.

560—590. nap

567. nap: „Nem ló“ = nem jó

„Nem tu“ = nem tudom — mondja vsz-ünk, amikor valamely tevékenysége sikertelen.

586. nap: már teljes felkiáltó mondatba foglalja a tagadószt: „Sá nem puszi“ N—M—V—N_(Obj) = Sári nem ad puszit

Sőt ezt megelőzően az 580. napon feljegyzett összehasonlítást tartalmazó ellentétes, összetett mondatként értelmezhető megállapítás a tagadószó biztos, tudatos alkalmazását tükrözi: „Sá nem i, Sá e“ — N—V↔N—V = Sári nem iszik, Sári eszik. „Ha-ma hócipő nincs — Sá hócipő van“ N—N_(Poss)—V↔N—N_(Poss)—V = Harkály madárnak hócipője nincs (képeskönyvben cipőt viselő madár képét nézve) Sárinak hócipője van.

Az 574. napon megjelenik a kérdőmondat:

„Mi a?“ = Mi az?

„Mama mi?!“ = Mama mi ez? a felkiáltó jelentéssel

„Ho?“ = Hol van?

A múlt idő használata:

már az 565. napon tapasztaltuk, hogy a vsz. az édesapját várva „Apu jöm“! felkiáltó formával fejezi ki a jövő idejű jelentést, ill. „Apu gyött“ = Apu megjött múlt idejű formával konstatálja, hogy az apa hazaérkezett.

Az 590. napon egy kijelentő, állító, mellérendelő mondaton belül alkalmazza ugyanannak a szónak a jelen és múlt idejét: „Sáli eszi gombá, mama eve gombá“ = Sári eszik gombát, mama evett gombát.

Ugyanezen a napon megtaláljuk az iszik = iszik és „iszott“ = ivott formák megkülönböztetését is.

Itt röviden megjegyezzük azt is, hogy mint a fenti, ill. az alábbi példák mutatják, ebben az időszakban megjelennek az *igeragozás*, ill. *főnévragozás kezdeti formái* is:

„Sáli a puszi mamá“ N—V—N_(dat)D = Sári ad puszit mamának

„Apu si ha Sáliho“ N—V—L—N_(Loc) = Apu siet hoza Sárihoz és a fent jelölt „Eszi bombá“, „eve gombá“ formák.

A jövő idő használatának kezdetei:

az 595. napon a jövőben lezajló cselekvéssor, történéssor egymásutániságának leírása: „Papucs le — cipő föl — hócipő föl — hócipő le — cipő le — papucs föl“ — dúdolja játék közben, miután az anya közli vele, hogy mindjárt felöltöznek és elindulnak sétálni.

Az 597. napon jelen idejű igekötős igével fejezi ki a jövő időt: „Apu vissza gyöm“ N—M—V/T = Apu visszajön majd.

A 600. napon a jövő idejű létige alkalmazása: „Ez szép lesz“!

Ugyanezen a napon jegyeztük fel az alábbi mondatot „Na ma ovas, amíg mama, apu jöm“ — N—V—M—N; N—V/T = Nagymama olvas, amíg ... stb. — jelen és jövő idejű időhatározói alárendelt mondat — „előidejűség“ kifejezése. Ugyanezen a napon jegyeztünk föl egy jövő időt és előidejűséget kifejező tárgyi mellékmondatos összetett mondatot. Szituáció: a vsz. este még egyszer meg akarja nézni a másik szobában levő karácsonyfát: „Sálika jól megnézi ka-fát, ami ho tépóbácsika“ = Sárika jól megnézi a karácsonyfát, amit hozott a télapó bácsika. Jellemző még a fenti mondatokra, az ebben az időszakban igen gyakori kicsinyítő képző használata, a tárgyrag megjelenése.

A névmások alkalmazása: már az 590. napon találkozunk az „ezzel, azzal“, „evvel, avval“ eszközhatározós névmás alkalmazásával, pl. 597. nap: „Apu ezzel elzá (elzárja) csapot“. Az *amit*, *amíg* vonatkozó névmások használatát a fenti példákban láthattuk.

Az 590. napon tapasztaltuk a helyhatározó szók, ill. névutók helyes használatát: „Itt vam“!, „Ott vam!“!, sőt „Ott fönn vam! kombinált formában is előfordult. Az 596. napon *módosító szók, összetételek alkalmazása*: „Várj csak mama!“ „Nézd csak mama!“ „Van még mama“ (?) és „Így ni!“

A 600. napon a létigés összetett jövő idő mellett megjelenik az állapothatározós szenvedő szerkezet használata: „Be van csukva“. Ugyanezen a napon jegyeztük fel az első, alanyokból és jelzői állítmányból összeállított ellentétes, mellérendelő, kijelentő, állító mondatot: „Mama beteg, apu szép“, ahol — az „egészséges“ szó nem ismeretében — a vsz. behelyettesíti azt egy ismert, pozitív értékű jelzővel — bizonyítva, hogy ezt a magas színvonalú gondolkodási műveletet (tapasztalat, elemzés, összehasonlítás, különbségfelismerés) verbálisan kifejező vsz. már rendelkezik a fogalmak bizonyos kategóriáinak ismeretével is.

A vsz. beszédfejlődéséről készített napló és a hangadások analizisének egybevetése

A naplóban feljegyzett, az első szavak megjelenését megelőző magatartásban feltűnő érzelmi differenciáció mutatkozott. Azt is megfigyelhetjük, hogy a 190—340. napon, a szülőkkel folytatott kommunikációkban a vsz. hangnyomásszintje igen megemelkedik: a relatív 12—28 dB-ről relatív 27—33 dB-re, majd a 340. naptól a megfigyelési idő végéig alacsonyabb szinten mozog. Vagyis a magatartásban megnyilvánuló érzelmi kifejezőképesség fejlődése és intenzitásbeli növekedése a hangadás intenzitásában is megnyilvánul, majd némi süllyedéssel beáll egy hosszan fentmaradó szintre. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a korábbi maximum dB-pontok szóródása szélesebb (16 dB-es maximum pont differencia is előfordul a hangadások során), a kérdéses időszakban viszont átlagosan 6 dB a maximum pontok differenciája; az újabb nyomáscsökkenés a „normalizálódás” időszakában átlagosan 8 dB a relatív maximum hangnyomás pontok közötti differencia.

A fentiekből azt a feltevést szűrjük le, hogy a beszéd megjelenésével, a hangerővel való bánás, a beszédhang egy bizonyos szűk hangnyomássávban történő megvalósulását tapasztalhattuk a vsz.-nél.

Ugyanebben az időszakban, a 230. naptól kezdődően tapasztaltuk a spike-jellegű, érzelmi telítésű hangadások felszaporodását — különösen az apával folytatott kommunikációban. Ekkor tapasztaltuk a véghangsúlyos, emelkedő hangadások arányának nagymérvű növekedését, és a szülőkkel folytatott kommunikációban, a „válasz — hangadásban”, ill. az azt megelőző reakcióidőnek hirtelen és nagymérvű csökkenését (5 secundumos átlagról átlagosan 1 secundumra). Ezt a csökkenést a 270. napon észleltük először, s ettől az időponttól már csak lassan csökkenő tendenciát mutat a reakcióidő-változás, a megfigyelés időszakában.

A másik lényeges jellemző a 150. naptól kezdve a csörgővel folytatott játék során érvényre jutó és egyre fejlettebb formában jelentkező ritmikus hangadás, amely a mozgás, a hang hullámzó hangnyomásszintje, folyamatossága és megszakítotttsága (szekvencia-szám, hang-pauza időarány), ill. a gagyogó hangsorok szabályos ismétlődése révén valósult meg (232., 243. nap).

A vsz.-nél tapasztalt határozott fejlődésvonalat leíró hangadás = mozgás, ill. hangadás/ritmikus megnyilvánulások a 150—243. nap között a legnyilvánvalóbbak. Naplónk alapján szoros összefüggést, előzményt sejtünk a ritmikus megnyilvánulások kiktisztályosodása és a legfejlettebb ritmikus formát (243. nap) követő gyors mozgásfejlődés között: a 248. napon: felül, a 250. napon: mászó mozdulatok, a 257. napon: mászik.

A fentiekben jelzett érzelmi differenciációs időszak és a hangadás reakcióidejének hirtelen és maradandó csökkenése egybeesik a felállás (280. nap) időpontjával. S mint bármely fejlődéslélektan tankönyvben olvasható — az első szó megjelenése (302. napon: ham hammam) csupán 5 nappal előzi meg a járóka mentén megtett első lépéseket. (Meg kell azonban azt is jegyeznünk, bár némileg „megzavarja” a fenti összefüggést, hogy szintén a 245—262. nap között jelenik meg a vsz. 4 metszőfoga, amely fizikai ténye-

zóként szerepelhet a megemelkedett hangnyomásszint és a spike jellegű hangok felszaporodásának magyarázatánál.)

A 320—370. napig terjedő időszakban a megszólalások sűrűsége igen nagy pozitív, ill. negatív kiugrásokat mutat. Ugyanakkor — mint említettük — némileg alacsonyabb szintre süllyed a maximum dB-pontok értéke, és átmenetileg, kismértékben (0,3—0,4 secundummal) megemelkedik a vsz. hangadásainak reakcióideje a szülőkkel folytatott kommunikációban.

Érdekes jelenséggel állunk itt szemben: úgy tűnik ugyanis, hogy a szavak megjelenése előtti és kb. a 320. napig tartó magas aktivációs szintet felváltja egy, a hangproduktumokban megnyilvánuló alacsonyabb szint. Ugyanígy követhető ez a változás tartalmi vonatkozásban is: mint korábban láttuk, a 334. napig, tehát egy hónapon belül, az első szó megjelenése után már 8, többféle jelentéstartalmú és prozodikus töltésű aktív szóval, ill. szómondattal rendelkezik a vsz.

A 335—370. nap között azonban az aktív szókinccs-gyarapodás szinte leáll, sőt a vsz. az eddig elsajátítottakat is csak elvétve használja. Ezzel szemben egyre kiterjedtebb formában jelentkezik és kitölti a fent jelölt kb. 1 hónapos időtartamot az „ő“-zés: a vsz. „ő“! vagy „őő“! hangot hallatva rámutat a tárgyakra, amelyet ezután névvel megjelölünk. A vsz. a hallott nevet megpróbálja elismételni, vagy újabb rámutatással „ő“-ző felszólítással „megismételtem“ velünk az illető szót.

Mint naplófeljegyzéseink igazolják, ebben az időszakban ugrásszerűen növekszik a vsz. passzív szókinccse: a 354. napon „hol van a . . .?“ kérdésre a vsz-t körülvevő valamennyi berendezési, ill. játéktárgyra rámutat — vagyis passzívan ismeri e tárgyak nevét.

Elsősorban a felnőttől nyert, a tárgyakkal kapcsolatos információ igényét véljük abban is tükröződni, hogy a vsz. e periódusban kezdi igényelni a mesélést, a képeskönyvekből való olvasást és ennek nyomán (belső indítékből és nem felszólításra) maga is megjelöli a képeken látható tárgyakat, esetleg cselekvéseket.

Mindebből azt — a talán merész — következtetést vonjuk le, hogy a beszédtanulás kezdeti időszakának a magatartás differenciációjában, a hangproduktum jellemzőiben és a produktivásban mért magas aktivációs szintet, az első szavak alkalmazása, jelentés differenciációja után a vsz. „felismeri“ a hangsorok jelentésháttérét, a tárgynév kapcsolatot és látszólag passzívalódva — ez ismert szavak alkalmazásának leritkításával, az aktív szókinccs-gyarapodás szinte teljes leállításával, a kommunikációs szituációkban a megszólalások számának, intenzitásának csökkenésével, a reakcióidő növekedésével — szinte felszívja magába a környezetében lévő tárgyakat, jelenségeket jelölő szavakat.

Aktivitása jóformán csupán az ezt elősegítő kétféle felszólításban jelentkezik: „őő!“ = mi ez?, mi a neve? — mondd meg! és az „o“! = olvass!

Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy ebben a hirtelen primitívebbé lett „ő“-ző beszédkorszakban tanul meg a vsz. biztosan járni (a 330—366. nap kapaszkodva lépeget; a 366. nap körbefordul, néhány lépés fogózkodás nélkül, kapaszkodás nélkül leül; a 374. nap átlósan átmegy a szobán, kért tárgyat elhoz stb.). Ez azonban nem cáfolja fenti elképzelésünket, sőt a Ljamina által is említett energia-elvonás teóriáját támasztja alá. Fenti

szerző ugyanis azt figyelte meg 1;8—2;1 korú vsz.-einél, hogy amíg járnai tanultak, aktív beszédük mennyisége csökkent, ill. primitívebbé vált az előző szinthez képest.

A fentieket igazolja az a tény, hogy ezt a periódust követően vsz.-ünk-nél a 370. naptól kezdődően nagyarányú, aktív szókinccsnyarapodás figyelhető meg ismét, amelyhez a megszólalások számának fokozatos sűrűsödése, a reakcióidőnek fokozatosan a korábbi szintre való visszaesése és a maximális dB pontok szintjének fokozatos emelkedése (, amely azonban, mint említettük, a beszéd kezdeti szakaszában észlelt szint alatt marad) és kiegyensúlyozódása társul.

Az aktív szótanulás egyik formája a dialógusban — a szóismétléssel, hangkezdeményezéssel valósul meg. E hangadások sokszor mondatok, többségük már a nyelvre jellemző élhangsúlyos, ereszkedő hangnyomású.

A 370—460. napot egyrészt a koordinálódó, bonyolultabb mozgások jellemzik (pl. járás közben megfordul; lehajol és felvesz valamit; lépcsőn fölfelé jár), másrészt a vsz. koordináltabb mozgásai eszközül szolgálnak bizonyos komplexebb pszichés műveletek megvalósításához (pl. elmegy egy tárgyért, lehajol érte, felveszi, magával viszi, leül, manipulál vele; 348. nap).

Ugyanebben az időszakban jegyeztük fel először, hogy a vsz. 2—3 elemből álló tornyot épít (410. nap).

Az említett nagyarányú szókinccsnyarapodás mellett tehát a pszichés fejlődés fenti, legjellemzőbb adatait figyelembe véve néhány valóban izgalmas jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet, amely összefüggések evidensebbek annál, hogysen véletlennek tekintsük őket:

Ebben az időszakban kezd a gyermek komplexebb, sőt „megtervezett“ mozgássorokat végezni (374., 378., 394. nap). E periódus a konstrukciós játék kezdete is (3 tagú torony építése; 410. nap). S ebben a periódusban jelennek meg a 2—3 tagú mondatok is a gyermek beszédében — mégpedig komplex, célos mozgásokkal párhuzamosan, a 337—394. nap között jelennek meg először a felkiáltó, majd az első felszólító mondatok. A konstruáló játék első feljegyzését követő tizedik napon (420. nap) pedig megjelennek a kijelentő-konstatáló mondatok a vsz. beszédében.

A következő, a fentiekben környezeti változásokkal indokolt, a 460—500. nap közötti periódusban a hangproduktummal, ill. a kommunikációs aktivitással kapcsolatos fent jelölt tendenciák további érvényesülését tapasztalhatjuk.

Ugyanakkor a nagyfokú szókinccsnyarapodás mellett, megjelennek a tárgy-, jelző-, részes- és helyhatározói bővítményekkel komplexebb jelentéstartalmúvá tett mondatok. A vsz. a szavak első szótagjának variált — úgy tűnik, asszociatív úton variált — sorrendjével és a prozodikus megkülönböztető jegyekkel fejezi ki a fenti jelentéstartalmakat. Ezek többnyire még erősen szituatív jellegűek, de már fel-feltűnnek a múlt idejű, a vsz. által átélt történések, közlő indítékú „elmesélése“.

Ez élményt közlő, emlékező — bár még egészen primitív nyelvi formában megjelenő —, de má' kontextusosnak tekinthető beszéd egyidőben észlelhető a kialakulóban levő éntudat első nyelvi megjelenéseivel (cselekvéseinek, testrészeinek és nevének jelölésével (480—490. nap), ill. az

506. naptól kezdődően az első szerepjátékok primitív, de létező mozgásos és verbális „kontextusával“.

A kontextusos beszéd kezdeti, elemi formái magukkal hozzák a teljesen kimondott szavak megjelenését (az 530. naptól); a jelentéstartalmat pontosító módosító, meghatározó beszédrészek megjelenését (az 540. naptól); a jelen, múlt, majd a jövő idő differenciált jelölését (az 560. naptól); és az ige-, ill. névszórágózást (az 590. naptól). S mindezek ismeretében, s többkevesebb sikerrel történő alkalmazásával a vsz. az 580. naptól már (hasonlóságok és különbségek egyidejű megjelenése mellett) képes összehasonlító gondolkodási műveletek nyelvi kifejezésére is.

Tapasztalataink alapján az idézett szerzőkhöz hasonlóan (Halliday, McNeill, Blumenthal, Greenfield, Smith) állíthatjuk, hogy a szómondatoknak, ill. a rag nélküli (sőt esetünkben csupán szótagokból álló, s nem teljes értékű szavakból) szósorokból világosan kiolvashatók bizonyos grammatikai összefüggések, amelyek a jelentést a szituatív jellemzőkkel közelre továbbítják, a közvetlen környezet számára érthetővé teszik.

Megegyezünk a fenti szerzőkkel abban is, hogy akármilyen kategóriákba soroljuk is ezeket a primitív mondatokat — pszichológiai, pszicholingvisztikai, információelméleti vagy ahogyan mi tettük, grammatikai kategóriákba — mindenképpen igaznak tűnik, hogy a felkiáltó mondat (szómondat) jelenik meg először, s aztán a felszólító mondat. Két dologban azonban eltérnek tapasztalataink a fenti szerzők véleményétől: az egyik, hogy *a tényleges, folyamatos beszéd megindulása után jelenik csak meg az első kérdőmondat*; a másik, hogy *a kijelentő mondaton belül két típust találtunk*: a konstatáló, önmagát megnevező formát, amely szavakkal, az első szómondatokkal együtt — a felkiáltást és felszólítást követően jelenik meg; a másik a valóban informatív jellegű kijelentő mondat, amelyet csak a vizsgált időszak legvégén, a tényleges beszéd kezdetén tapasztaltunk.

Egyezést találtunk az idézett szerzőkkel nagyjából a szófajok megjelenésének szempontjából is. Messzemenően egyetértünk tapasztalataink alapján McNeillel abban, hogy legfőképpen az illető grammatikai forma komplexitása (s ezt a szófajokra is értjük, mint az alanyt, a történetet és annak körülményeit kifejező szavakra) befolyásolja megjelenésének idejét, sorrendjét. Sőt azzal egészítenénk ki — hivatkozva az idézett szovjet szerzőkre (Lurija, Judovics, Ljamina 1963), akik a tevékenység, ill. az egész motorikum és a beszéd kapcsolatát vizsgálják, hogy megfigyeléseink szerint a nyelvi kommunikációs készség fejlődésének egész folyamatában váltokozva és ugyanakkor egymásra épülve, szoros összefüggésben halad — az egyszerűtől az egyre bonyolultabb felé — az egész pszichés fejlődéssel, a lelki jelenségek komplexebbé és integráltabbá válásával.

IRODALOM

- Ainsworth, S., Bell, S.M., 1974. Mother-infant Interaction and the Development of Competence. In: Conolly, K. Bruner, J. (eds.) *The Growth of Competence* Academic Press, London. 97—119.
- Brown, R. 1977. *A first language. The early stages* Harvard University Press, Cambridge Massachusettes.

- Bruner, J., 1978. The Role of Dialogue in Language Acquisition
- Dore, J. 1975. The development of speech acts. The Hague. Mouton.
- Holliday, M.A.K. 1975. Learning how to mean. Exploration in the development of language. Explorations in Language Study. Arnold. London.
- Jakobson, R., 1969. Hang-Jel-Vers, Gondolat Kiadó, Budapest
- Lurija, A.R. Judovics, P.J. 1974. A gyermek beszédének és pszichikus folyamatainak a fejlődése. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.) A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában. Gondolat, 313-361.
- McNeill, D. 1970. The acquisition of Language. The Study of Developmental Psycholinguistics. Harper and Row, New York.
- Ninio, A. Bruner, J. 1978. The achievement and antecedents of labelling. *Journal of Child Language* 5. 1—15.
- Slobin, D. I. 1966. The acquisition of Russian as a native language. Abstracts of Soviet Studies of child language. In: Smith, F. Miller, G.A. (ed.) *The Genesis of Language: A Psycholinguistics Approach*, Cambridge, Mass. M.I.T. 129—148., 361—386.
- Sugárné Kádár Júlia, 1977. A preverbális kommunikáció jellemzői, *Magyar Pszichológiai Szemle* 34. 351—362.
- Sugárné Kádár Júlia, 1980. Characteristics of the preverbal utterances in different situations, XXII. Internationaler Kongress für Psychologie, Leipzig
- Sugárné Kádár Júlia, 1981. A vokális kommunikáció kialakulásának feltételei és megjelenési formái a preverbális korban. *Magyar Pszichológiai Társaság Országos Tudományos Konferenciája*, (Absztrakt p. 55.) Budapest
- Sugárné Kádár Júlia, 1982. A beszéd kialakulásának feltételei és megjelenési formái a vokális kommunikációban *Pszichológia* 6. Akadémiai Kiadó

GYERMEKNYELVI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON (1975—1980)

LENGYEL ZSOLT

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, Magyarország

Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

Egy-egy tudományos probléma közelmúltjának áttekintése — a továbblépés érdekében — hasznos vállalkozás, különösen akkor, ha az adott kérdés vizsgálatát nem csak egy, hanem több tudomány is magáénak vallja. A gyermeknyelvet, a nyelvi fejlődés ontogenezisét a nyelvész, a pszicholingvista, a pszichológus, a pedagógia szakembere, a gyógypedagógus egyaránt szemmel kíséri, ezért a rövidebb-hosszabb időszakok munkálatainak szembeállítás, szintézise nem egyszerűen hasznos, hanem kívánatos is. Egymás eredményeinek ismerete a további munkálatok nélkülözhetetlen feltétele.

Az anyag, a publikációk csoportosítása nem könnyű. Először számba veszem a tisztán ontogenetikus ihletésű, majd az inkább alkalmazott gyermeknyelvi kutatásoknak minősülő munkákat. Természetesen a két csoport elhatárolása nem könnyű, egyes munkák ide és oda is besorolhatók lennének.

1. A tisztán ontogenetikus kutatások áttekintése

Az idesorolható munkák további két nagy csoportot alkotnak. Az első csoportot azok a tanulmányok képezik, melyek általában az alsóbb nyelvi szintek leírására vállalkoznak: a magyar gyermek hangtani fejlődésének bizonyos szakaszait — rendszerint az első éveket mutatják be. A másik csoporthoz azokat a munkákat fogom sorolni, melyek a szó, szöveg és szemantika elsajátítását teszik vizsgálatuk tárgyává.

Már itt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy gyermeknyelvi kutatásaink szegényesek a szintaxis területén.

Az alsó nyelvi szintek: hangtan, a szupraszegmentális elemek elszakítását, a hangsúly kialakulása Sugárné Kádár Júlia, Vekerdi Zsuzsa és munkatársai, Vekerdi Iréne, Török Gábor, Kassai Ilona és Gósy Mária tanulmányaiban kapnak legnagyobb teret.

1.1. A beszéd, a beszédhangok kialakulásának megfelelő fiziológiai előfeltételei vannak. Maga a beszéd a légző- és artikulációs szervek összerendezett működését előfeltételezi. Természetesnek tűnik, hogy először biológiailag célszerű kapcsolat jöjjön létre a légzés és a beszéd között. Ha nem is a kezdeteknél, hanem 6—8 éves gyerekeknél — éppen ezt az összerendezettséget vizsgálja S. Kádár Júlia (1). Megállapítása szerint ez az összeren-

dezettség egyfelől az életkor függvénye, másfelől ugyanezt a beszédüzenet jellege (kijelentés, felkiáltás, kérdés) szabja meg.

1.2. Mind a légzés, mind a beszélés — meghatározott ritmusnak engedelmeskedik. A ritmus gyermeki beszédben betöltött szerepét taglalja — ugyancsak S. Kádár Júlia — egy másik közleményében (2). A szakirodalom alapján, melyek a ritmus pszichofiziológiai gyökereit, a népköltészetben és az ókori epikában játszott szerepét, a mondókák aktivitásra, nagyobb mozgásra serkentő hatását vizsgálják, arra a következtetésre jut, hogy a ritmikus mondókák specifikus szerepet játszanak a beszédfejlődésben. Ez a sajátos szerep — többek között — abban jut kifejezésre, hogy a ritmus a gyerekből emocionális hatást vált ki. Ez az emocionális hatás fonetikailag is manifesztálódik oly módon, hogy a ritmikus szövegeket, mondókákat a gyerekek a legnagyobb hangnyomásértéken mozgó mondatokhoz (a felszólitáshoz) hasonlítható szinten, hasonló nagy energiámozgósítással mondják. Ily módon feltétlenül pozitív szerepet játszanak a mondókák a beszédlégzés és az élettani légzés koordinálásában.

A ritmus kérdése átvezet egy nagyobb témakörhöz: a szupraszegmentális elemek szerepének vizsgálatához.

1.3. Ezzel a kérdéssel a már említett szerző — S. Kádár Júlia (3) — és Kassai Ilona foglalkozott az utóbbi években legbehatóbban. A magyar szakirodalomban — akárcsak máshol — sajátos korszaknak szokás tekinteni az ún. preverbális szakaszt. Már az elnevezés is utal arra, hogy valamilyen nyelv előtti korszakról van szó. Az említett szerzők „oldják“ ezt a merevséget. Kádár Júlia ezt írja: „csecsemőkorban a beszéd konvencionális értelemben vett szemantika nélküli, de prozódiai elemekkel »értelmissé« tett hang, hangsor-jelzés“. (Uo. 5.1.).

Amire S. Kádár Júlia céloz, azt Halliday mondja ki nyíltan is: a preverbális időszakban a gyerek nyelvi rendszere nem a felnőtt nyelvi háromszintű, hanem a grammatikai szintet nélkülöző, két nyelvi szintet tartalmazó rendszer.

A szupraszegmentális elemek közül az intonáció játssza a döntő szerepet a jelentések elkülönítésében. A hangsor egészére „rátelepülő“ intonációvitel dönt arról, hogy a gyerek felszólít, vagy közöl stb.

A preverbális korszakot vizsgálva Kádár Júlia (4) a motoros és a verbális tényezők egyfajta „versenyét“ látja és vizsgálja Ljamina energiaelvonás-elmélete alapján. Az utóbbi szerint a motorikus mozgás bizonyos változásai a nyelvi fejlődés változásainak előhírnökei lehetnek, és fordítva. Érdekes Kádár megfigyelése arról, hogy gyermeke már a 101. naptól egészen biztos különbséget tesz a két szülő között — ami a verbális reakció differenciálódásában fejeződik ki. Itt — tendenciájában — megállapítása találkozik a szakirodalomnak azzal a megjegyzésével, hogy a hangadás differenciálódása ontogenetikusan az alábbi utat járja be. „Emberi hang — nem emberi hang“, „anyai hang — más ember hangja“: tehát meghatározott szociális-társadalmi vonalon halad a fejlődés. Új vonás ebben az „apai — anyai hang“, mint ahogy általában elhanyagolt (nem csak a magyar) gyermeknyelvi kutatásokban az apai beszéd szerepe.

A már említett szerző, Kassai Ilona több publikációt szentel a preverbális kornak, a szómondatok hangtani fejlődésének (5). Vizsgálataiban a

gyermeknyelvi hasonlóságok egy kevésbé kutatott fajtájára, a távhasonulásra, azaz az egymástól távolabb álló hangok egymásra hatására (az ún. implikációs univerzálékot is felhasználva), a gyermeknyelvi dallammintákra (ezek műszeres mérésére), valamint a hangsúly kialakulására is kitér.

Gósy Mária szintén e korai korszak hangtani jellegzetességeit veszi számba — kutatásának fókuszában a gőgicsélés, gagyogás hangadásainak beszédhangokká válási folyamata áll (6). A korábbi szakirodalmi problémákban (folytatólagosság — nem folytatólagosság) állást foglal: véleménye szerint a gőgicsélés és a beszédhangok között szoros kapcsolat van, az átmenet folyamatos. Magyar adatokkal támogatja annak a tábornak a híveit, akik meggyőződése szerint a beszédhangok kialakulásának sorrendjében kezdetben a fizioiogiás, majd a vége felé a nyelvspecifikus elv a döntő.

Az ontogenetikus nyelvfejlődés hangtani oldalát érinti — de a dolog jellegénél fogva áttekintésünk más helyén is tárgyalható lenne — Vekerdi Zsuzsannának és munkatársainak kutatása (7).

Vekerdi Zsuzsanna abból indul ki, hogy az iskolai oktatás során fellépő dyslexia a beszédfejlődés előbbi stádiumainak ismerete alapján részben előrejósolható; ez előtérbe állítja a prevenciót.

Kutatásainak egy részében éppen azokat az ismertetőjegyeket gyűjti csokorba, melyek a dyslexia bekövetkezését jósolják meg. Ilyenek számít — leírása alapján — pl. az, ha a dadogás nem mint súlyos neurózis jelenik meg, hanem mint a beszédgyengeség részjelensége hadarással és artikulációs hibákkal társulva. Megállapítása szerint a fiúk hajlamosabbak a dyslexiára, mint a lányok.

Az előrejelzés mellett már a kialakult formák gyógyításáról, gondozásáról ad hírt egyik közleménye. Az egyik szegedi nevelőotthon 5. osztályos gyerekeinek beszédfejlődését vizsgálja. A sokféle vizsgálati szempontból itt én csak egyet emelek ki: az írás, helyesírás gyengeségét. A nevelőotthonos gyerekek írásának egyik feltűnő hiányossága a rövid és hosszú hangokat jelölő betűk hibás használata, pontosabban: a beszédhangok relatív időtartamának inadekvát érzékeléséből és produkálásából származó íráshibák.

A fentebbi problémakör kiegészítéseként Török Gábor és Vekerdi Irénét arra, hogy az iskolai sikertelenségnek már az óvodában próbálják elejét venni (8). Játékos formában „tanítják“ a gyerekeket egyfelől a rövidség — hosszúság megállapítására, másfelől fejleszteni kívánják a gyerekek hangsor-analízis képességét. A gyerekeknek a szavakat szótagokra, hangokra kell bontaniuk, és — a szerzők meggyőződése szerint — az így szerzett tudás jól kamatozódik az iskolai írás- és olvasástanítás során.

Érdekes lenne szembeesíteni azt a tényt, hogy az ő módszerük szerint: az *s*, *sz*, *zs*, *cs*, *c* hangokkal a leghálásabb ezeket a foglalkozásokat kezdeni, utoljára hagyják a *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g* hangok „kihallását“ és gyakoroltatását, holott az ontogenetikus fejlődésben korántsem ez a sorrend. Bár lehet, hogy az elsajátítás sorrendje nincs hatással a hibák javításának sorrendjére.

Az első rész tárgyalását néhány, hiányérzet diktálta megjegyzéssel zárnam: nincs magzat- és dajkanyelvi kutatás Magyarországon. Ezefelől éppen a legutóbbi időben kerültek a tudományos kutatások fénycsóvjába. Mindkettőnek nemcsak „tisztá“ tudományos értéke van, hanem alkalmazott is; erről részletesebben ld. Lengyel (9).

1.4. Szó, szöveg, szemantika

A tisztán ontogenetikus nyelvfejlődési vizsgálatok következő területe a szó, a lexikai szemantika elsajátításával és a szöveg kérdéseivel foglalkozik. Mennyiségre nézve kevés publikáció tartozik ide, közvetve ez is jelzés arról, hogy elhanyagolt területe ez a magyar gyermeknyelvi kutatásoknak.

S. Meggyes Klára (10) tanulmányában meggyőző módon fejt ki, hogy az eddigi vizsgálatok vagy elhanyagolták, vagy tudatosan egyszerűsítették a szó mint nyelvi jelenség gyermeki elsajátítását. A szó többféle nyelvi sík metszetében áll: bizonyos dimenzióit a morfológia (olykor a szintaxis), más dimenzióit a szemantika fogja vállaltára. Ily módon a szó elsajátítása is csak részfolyamat egy nagyobb folyamatban.

A szóról való tudnivalók elsajátításában bizonyos fokig a gyerek is egyszerűsít, csak fokozatosan fogja megszerezni és tudásába beépíteni a szó valamennyi dimenzionális sajátosságát.

Ennek a folyamatnak egy vetületét vizsgálja S. Kádár Júlia (11) abban a tanulmányban, melyben az *igazságot tesz-igazságot oszt* kifejezések megértését vizsgálja 5—8 éves gyerekek körében. Elemzésének kiindulópontja az a Piaget-tétel, miszerint az értelmi struktúrák fejlődése megelőzi a nyelvi struktúrák fejlődését. Ezt látja manifesztálódni abban, hogy az említett életkorú gyermekek többsége vagy helytelen parafrázálást hajt végre az említett szintagmán, vagy a komponentális elemzés szellemében csak egy összetevőt vesznek figyelembe a gyerekek, és mondanivalójukat ehhez igazítják (így születnek meg az *igazságot döntött, igazságot bontott* gyermeki kifejezések az említett szintagma értelmezéseként). Ugyanakkor fenntartással fogadnánk azt a magyarázatát, hogy „... gáttalan nyelvi irradáció révén helytelen nyelvi transzfert hajt végre a gyerek“.

Fenntartásunkat Meggyes (12) egy másik tanulmánya is megerősíti, amelyben a mondatmegértést vizsgálja 9—11 éves gyerekek körében. Őt ígét és öt melléknevet kellett a gyerekeknek értelmezni úgy, hogy az ígék és melléknevek átvitt értelemben szerepeltek a mondatokban (pl. *céloz vmire ti. beszédében stb.*). Kiderült, hogy a verbális feladat végrehajtása során a gyerekek:

- a) akaratlanul is kommunikációs szituációba ágyazták az eredetileg izolált mondatokat,
- b) szubjektív viszonyukat is belefogalmazták, bár ez nem volt feladatuk,
- c) az egyes tesztmondatok között összefüggéseket kerestek, bár ez szintén nem volt feladatuk.

Meggyes említett tanulmánya átvezet a nyelvelsajátítási vizsgálatok szöveg szintű kutatásához. Ezen a területen szinte csak Meggyes vizsgálataival találkozhatunk.

Egyik legutóbbi tanulmányában (13) az igeidőváltás szövegben betöltött funkcióját vizsgálja. További kutatásra ösztönöz az az érdekes gondolata — ha nem is ezekkel a szavakkal fogalmazza meg —, hogy a morfológiai elemek és jelentések elsajátításának sorrendje releváns a szöveg építésének törvényszerűségeit illetően is. A múlt idejű ígét a gyerek legelsőnek perfektív jelentésben sajátítja el, ugyanakkor a múlt idejű formák legelső és legbiztosabban használt szerepköre a szövegben is a befejezett, s múltban lezárt cselekvés kifejezése.

2. Alkalmazott gyermeknyelvi kutatások

A továbbiakban olyan kutatásokról adok számot, melyekben valamilyen alkalmazott jelleg is erőteljesen felfedezhető. Az alkalmazás aspektusai — úgy tűnt — az alábbi témakörökhöz csatlakoztatható: szociológiai, pedagógiai, patológikus esetek (siketek és nagyothallók), a kétnyelvűség és az óvodáskori idegennyelvoktatás.

2.1. Szociológiai aspektusú gyermeknyelvi kutatások

A szociológiai aspektusú vizsgálatok nagyobb részt a hetvenes évek közepén végzett, ún. óvodai eredményvizsgálatok empirikus anyagán alapulnak. Az eredményvizsgálatok közvetlen célja az volt, hogy a hetvenes évek elején bevezetett új Óvodai Nevelési Program hatásfokát lemérje. A mérések és az empirikus anyag feldolgozása több tanulmány témája lett, ezek közül — futólag — kettőt említek meg. S. Kádár Júlia (14) a nyelvi kommunikatív és a szociális fejlettség mutatóit vizsgálta óvodások körében. Különböző szociális háttérrel rendelkező gyerekek eredményeit veti össze, azzal a céllal, hogy kimutassa: „A társadalmilag irányított nevelési környezet képes dominánsan hatni a családi környezet esetleges visszahúzó hatásával szemben.”

Perspektivikusnak mutatkozik ebben a vonatkozásban Reök György tanulmánya (15). Nyolcvan falusi — városi; szakképzett — szakképzetlen szülő hat éves gyermekének beszédteljesítményét vizsgálja, azzal a vizsgálati előfeltevéssel, hogy „. . . mind a szakképzetlen, mind a falusi szülők gyermekei gyengébben fognak teljesíteni a képleíró feladatokban, mint a másik két csoport” (t. i. városi és szakképzett). Kiderült, hogy ez az előfeltevés csak részben igazolódott, ezáltal további izgalmas és társadalmilag hasznos kutatásra serkentve.

2.2. Pedagógiai aspektusú (tantárgymetodikai) gyermeknyelvi kutatások

Csak örülni lehet annak, hogy ezekről a kutatásokról csupán jelzésszerűen szólhatok — az anyag bősége miatt.

Nem időrendben, hanem a dolgok logikáját követve, az alábbiakat kell ezen a területen kiemelni.

- Az idevágó irodalom ismeretében aligha vitatható az a kijelentés, hogy az anyanyelvi nevelés tudományosan legmegalapozottabban, a módszerek tekintetében legigényesebben az óvodában van megoldva (szeretném hangsúlyozni, hogy elsősorban a tanulmányok színvonalára, az ott kifejtett mondanivalóra gondolok, nem pedig a 120, esetleg 130 százalékos kihasználtságú férőhelyekre!).
- A különböző intézménytípusok váltása az óvoda és az alsó tagozat között a legzökkenőmentesebb.
- Jó színvonalú, jelenlegi elméleti tudásunk legszilárdabb kövein épül az alsó tagozatos anyanyelvi oktatás.
- Elhagyva az óvoda és alsó tagozat szféráit — kezd csökkenni a tanulmányok száma, maga az érdeklődés is, nem mintha megoldottnak lenne tekinthető a felső tagozat és a középiskola (nem említve a tanárképzők és egyetemek beszédnevelési feladatait).

Az óvodai és alsó tagozatos anyanyelvi nevelésről tett pozitív előjelű megjegyzések természetesen nem jelentik azt, hogy a nyelvi nevelés gyakorlata is kivétel nélkül jól folyik az említett intézményekben, hanem csak azt, hogy ezek vonatkozásában megbízható és jó elméleti tanulmányokkal rendelkezünk.

Csak a könyvformában megjelent publikációkat áttekintve a következő tanulmányok érdemének megkülönböztetett figyelmet.

A kecskeméti Óvónőképző Intézet monográfiája több mint húsz szerző tanulmányát tartalmazza (16). A tanulmányok többsége az anyanyelv fejlesztését, gondozását nem önálló feladatnak tekinti, hanem kapcsolatba hozza más területekkel — így valósítva meg a harmonikus személyiségfejlesztés követelményét. Az anyanyelvi nevelés kapcsolatba került a matematikai foglalkozásokkal (Ecsédi András), a zenei neveléssel (Forrai Katalin), az irodalmi-esztétikai neveléssel (Csik Endre, Farkas Julianna, Zsolnai József). A beszédfejlődésben, beszédhangészlelésben lemaradott gyermekek problémáit taglalja, és a hátrányok leküzdésére ajánlanak konkrét eljárásokat Vekérdi Iréne — Török Gábor, más szempontból Kósáné Csertő Aranka, Montágh Imre.

Fontosak az óvoda és az alsó tagozatos osztályok kapcsolatát feltáró tanulmányok: Gosztonyi Jánosné, Losoncz Mihályné tanulmányai a legfontosabbak ezen a területen.

Az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés a vizsgált időszakban több kiadvánnyal jelentkezett (17, 18).

A folyó kutatások részösszegzésére a bajai konferencián került sor (19), ebből az anyagból legalább a következő tanulmányokra kell a figyelmet felhívni.

Nagy József az anyanyelvi tantárgypedagógia és a nyelvtudomány összefüggéseit boncolgatja. A kettő viszonyában az a paradox helyzet állt elő, hogy az új, 1978-as tanterv szellemét és tudományos megalapozottságát tekintve nagy előrelépést jelent, akkorát, hogy a tantárgypedagógia még ma sem tudott felzárkózni hozzá. Az új tanterv a nyelvtudomány ma ismert igen fontos megállapításait, eljárásait, tételeit (pl. a szöveg elsőbbsége, transzformációs gyakorlatok, a nyelvhasználat kreativitása, szerkezeti átalakítások stb.) magáévá tette, ezeken nyugszik. Ugyanakkor a tantárgypedagógia ezeket a szemléleti változásokat még nem tudta követni.

Szabó Balászné tanulmányában konkrét eljárásokat, módszertani fogásokat ajánl, melyek már ezt az új szemléletű tantervet tükrözik.

Kubatov Jánosné tanulmánya két szempontból is említést érdemel. Egyfelől konkrét megállapításokat tartalmaz az új tanterv szerinti matematika-tanítás transzferhatásáról az olvasás tanítására, másfelől az Óvodai Nevelési Program pozitív iskolai hatását elemzi konkrét példák segítségével.

Az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés egyik legfrissebb publikációját Nagy József szerkesztette (20).

E tanulmánykötet első írásai (valamennyi Nagy József tollából) a további kutatásokhoz nélkülözhetetlen adatokat közölnek. Itt kapnak helyet a 8—10 éves tanulók szókincsének legfontosabb gyakorisági mutatói, a szófajok gyakoriságának adatai.

Az óvodai Török—Vekérdi-féle kísérlet folytatásának tekinthető Horváthné Kispéter Zsuzsanna beszámolója a beszédhangok időtartamának és

a ritmusnak az összefüggéseiről, a helyes beszédhangejtés szükségességéről a helyesírás szempontjából.

A bőséges anyagból feltétlenül meg kell említeni Gosztonyiné Dovola Márca összegző tanulmányát az anyanyelvi nevelés egészéről és az írásról és olvasásról — mint részfeladatokról. A tanulmány egyik legfontosabb gondolata: az elsajátítandó anyag viszonylatában alkalmazott tanulói stratégiák többfélék és ezt oktatásunk eddig nem vagy alig vette figyelembe.

Elhanyagolt, csak periférikusan művelt, vagy a korábbi kutatásokban csak az általános megállapításokat eredményező kutatási területet vesz vizsgálat alá S. Fejes Katalin (21). A 3—5 osztályos tanulók írásos nyelvhasználatával foglalkozik könyvében. Kiindulópontja a szövegszintű nézőpont; statisztikai adatokban imponálóan gazdag monográfiájában az ismert Demeféle mondatszerkezeti mutatókat használja. Írása tényfeltáró, mely szociológiai szempontokat is figyelembe vesz. A kapott eredményeket, megállapításokat igyekszik az anyanyelvi oktatás gyakorlatába visszacsatolni.

Az iskolába lépő gyerekek nyelvével, a kisiskoláskori beszédművelés problémáival foglalkozik Zsolnai József már második kiadást megért könyve (22).

E rövid futó áttekintést nem lehet lezárni anélkül, hogy ne hoznánk szóba az alsófokú anyanyelvi oktatással foglalkozó írások egyik érdekes színterét. Virágvölgyi Péter (23) nagyon is elgondolkoztató megfontolásokat vet fel az írásról, az írástanításról. Az írás egyfelől mint pusztán gyakorlati (információhordozó) is megérdemli a figyelmet, másfelől feltétlenül része — az amúgy is szegényes — vizuális kultúránknak.

2.3. Beszédhibások, nagyothallók és siketek anyanyelvi nevelése

Az eddigiek azt a benyomást teheték, hogy az anyanyelvi fejlődés csak normális mederben, az általános törvényszerűségek jelezte csapáson haladhat. Ebben a részben — az előzőekhez hasonló rövidséggel — az alcímben jelzett esetekkel foglalkozó kutatásokról szeretnék áttekintést adni.

Mérei Vera — Vassné Kovács Emőke (24) tanulmányukban a kommunikációs zavarok gyakoriságát és megoszlását vizsgálják. Felmérésük szerint a 3—6 évesek 58,05, a 6—10 évesek 38,10%-a, a 10—11 éveseknek pedig már csak 3,69%-a beszédhibás. Így is figyelmeztető számok. Az egyes beszédhibák gyakorisága az alábbi: 1. pöszeség 89,45%, dadogás 4,32%, orrhangzóság 1,38%, hadarás 0,42% — ezen kívül még további beszédhibák fordulnak elő.

Hasonló felmérést végzett Lőrök és Subosits (25); a számértékek tekintetében a kétféle felmérés között nem túl jelentős az eltérés. Az utóbbi felmérés szerzői a pöszeség és az olvasás-helyesírás zavarai között meghatározott kapcsolatot látnak. Ebben a tekintetben a szakirodalomban (és magyarban is) egymásnak némileg ellentmondó véleményeket találunk: egyesek szerint direkt hatásról, mások szerint csak áttételes hatásokról lehet szó.

Lőrök—Subosits a beszéd javításában a jakobsoni univerzálé hatására az alábbi utat javasolják: „... csak azután kerülhet sor a réshangokon és affrikátokon belüli oppozíciók kialakítására, ha már létrejött a zár és rés (zárás) ellentét”. A javítás egyébként is összetett — a szerzők véleménye szerint — ui. alacsonyabb fejlettségi szinten van az a gyerek, aki hanghe-

lyettesítéssel beszél, mint az, aki hangtorzítással, azonban nem feltétlenül az utóbbi hiba megszüntetése a könnyebb feladat.

Érdemes megvizsgálni a siketek anyanyelvi nevelésével foglalkozó tankönyveket, melyek a hangok (és a nekik megfelelő betűk vizuális ábrázolásának) megtanításában meghatározott sorrendet követnek.

A sorrend a következő: P Á A Ó T F U V L O E I É stb. Érdekes lenne megtudni, hogy ez a sorrend hogyan viszonyul az ép hallású gyerekek körében tapasztalt elsajátítási sorrendhez. Lehet, hogy a vizualitás is belezajtszik a sorrend kialakításába?

Különös figyelmet érdemel Csányi Yvonne tanulmánya (26) az ép hallásúak és siketek nyelvi, valamint gondolkodási készségeinek egybevető vizsgálatáról. A vizsgálatot az elvont gondolkodást követelő Raven teszt megoldásával végezte el a szerző. Végző konklúziója az, hogy a gondolkodási műveletek végrehajtását csak részben befolyásolja a verbális és a nemverbális kód birtoklása. A nem verbális kódrendszer inkább csak a gondolkodás rigiditásában jelentkezik, a kevésbé rugalmas transzferáló képességben.

A siketek és nagyothallók speciális oktatásban részesülnek, és — bár ez a terület csak részben hozzáférhető számomra — úgy tűnik az olvasmányokból, hogy az oktatási anyaggal, eljárásokkal itt sincs minden rendben.

Farkas Miklós (27) a siketek iskolai füzeteiben rögzített beszédanyagot reszi vizsgálat tárgyává abból a szempontból, hogy mennyire adekvátan tükrözi a magyar beszéd gyakorisági mutatóit. Eredménye elég lehangoló: nemigen talál pozitív korrelációt a kétféle anyag között. „Megállapíthatjuk — írja —, hogy a siketek jelenlegi iskolai nyelvtanítása nem követi a magyar nyelv törvényszerűségeit (mármint a statisztikai megoszlási törvényszerűségeit — L. Zs.), s ennek következményeként az általános iskolából kikerülő hallássérültek jelentős részének komoly nyelvi kommunikációs nehézsége van, ami akadályozza a továbbtanulást, a munkahelyi beilleszkedést, a társadalmi integrációt“ (uo. 482. 1.).

Nem fest sokkal rózsásabb képet Csányi Yvonne sem a Peabody-szókincsvizsgálat alkalmazásának első tapasztalatai nyomán (28). Az USA-ban 1965-ben standardizált tesztet 8, 11, 14 éves siketek, illetve 3—6 éves ép hallású gyerekek körében végezte el a szerző. A vizsgálat a kísérleti személy nyelvi szintjét inkább a szemantika felől és nem a mennyiségi oldalról közelíti meg. A teszt — eredeti formában — 150 fogalomra terjed ki, használatával a kétnyelvűségi vizsgálatok során is találkozni fogunk.

A teszt magyarországi alkalmazása módszerbeli nehézségeket is felvetett, de azt itt nem részletezem.

A szerző végző megállapításai a következők:

a) A siketek maximális teljesítménye (14 évesek) az 5 és fél éves ép hallású gyerekekének felel meg, a 11—12 éves siketek teljesítménye a 3 és fél éves gyerekekének felel meg.

b) Az ép hallású gyerekek szókincse egyenletesen bővül az életkor előrehaladásának ütemében, a siketknél egy ideig fejlődés, majd stagnálás, ezt követően hanyatlás figyelhető meg.

c) Egy fogalom, tárgy, jelenség megléte a jelnyelvben (manuális jelben) még nem jelenti a verbális megjelölés feltétlen sikerét. Többek között ez is felhívja a figyelmet a Magyarországon használatos jelnyelv alacsony szintjére.

d) Csányi szerint revízió alá kell venni a siketek számára készített tankönyvek szókincsét, és javaslata szerint — Farkashoz hasonlóan — a gyakorisági szótárak adataihoz kell igazítani.

Végül e témakörből még egy tanulmányra szeretném felhívni a figyelmet. Vassné Kovács Emőke és Kassai Ilona a hadarás kérdésére keresnek választ (29). Válaszuk szerint: az ép, a nem hadaró beszédben a szünetek és a hangos szakaszok egyenletes ritmusban követik egymást. A hadaróknál ez a ritmus bomlik meg. A hadarás terápiájában tehát nem annyira a beszédtempó lassítására, sokkal inkább az egyenletes ritmusra kell törekedni.

2.4. Kétnyelvűségi vizsgálatok

Az idegen nyelvek oktatása egyfelől a kétnyelvűség meghatározott fajtájának (a természetesnek), másfelől meghatározott fokának elérésére irányul. A téma pszicholingvisztikai szakirodalmá szegényes, feltétlenül remélhet bizonyos segítséget a természetes kétnyelvűségi vizsgálatoktól.

Ezen a területen — a természetes kétnyelvűség vizsgálatában — jószerevével két nagyobb összefüggő kutatást találhatunk. Réger Zita a magyar—cigány, Jarovinszkij Alekszandr a magyar—orosz gyermekkori természetes kétnyelvűséget kutatja.

Jarovinszkij kutatásainak (30) fő iránya: a kommunikatív folyamatok stratégiájának, a szókincsnek és a mondatalkotásnak a feltárása. Vizsgált alanyai: egyrészt Igor 1;8 — 2;1 életkorban, másrészt 18 4;2 — 6;1 életkorú magyar—orosz kétnyelvű gyerekek.

Saját gyermekének nyelvi fejlődését vizsgálva mindenekelőtt azt az álláspontot erősíti meg, hogy a gyerek igen korán felfedezi (és ha kell, erőszakkal is fenntartja) az egy személy — egy nyelv elvét, azaz apjához csak oroszul, anyjához csak magyarul beszél. Más helyzetet elhárít (pl. magyar nagymama nem olvashat az orosz könyvből, apja magyar szavaira — inkább dühösen reagál). Ebből adódik, hogy a gyerek nyelvi fejlődésében spontán szituatív fordítást tapasztaltak — egy tárgy egymást követő két nyelven történő megnevezését, de nem volt jellemző a két nyelv keverése (magyar tó + orosz rag).

Tapasztalható volt viszont az inadekvát kódhasználat abban az esetben, ha a megfogalmazandó élmény és a személy „nyelvíleg“ nem esett egybe, azaz az anya magyar kérdése az orosz apával eltöltött időről — orosz választ szül, bár anyjával kizárólag magyarul beszélt.

A már korábban említett Peabody szókincstesztet 16 magyar—orosz kétnyelvű gyermek körében végezte el a szerző. Az amerikai minta alapján csak bizonyos nehézségekkel lehetett a magyar hívószólistát összeállítani (a teszt lényege: 4 választásra felkínált kép közül kellett 1 helyeset kiválasztani).

A teszt alkalmas — a megnevezett szavak száma alapján — a domináns nyelv eldöntésére. Jarovinszkij túlnyomó többségében a magyart találta domináns nyelvnek.

A hibás felismerések oka általánosabb, az anyanyelvű gyerek fejlődésében is meglévő jelenség: 1. a hangzás hasonlósága (*szege*l — *esz*el, — *gru*ša — *igru*ška), 2. de lehet asszociatív oka is (*kés* — *vág*, *cérna* — *gomb*, stb.).

Érdekes azoknak a szavaknak a köre, melyek csak az egyik nyelven aktualizálódtak. Ennek oka — a szerző szerint — főleg fonetikai-fonológiai (pl. az orosz *banka* a magyar *konzervdoboz* helyett).

A mondatalkotás vizsgálata magyar—orosz kétnyelvű gyerekek körében azzal a várható eredménnyel zárul, hogy a domináns nyelven a mondatalkotás is könnyebb. Ez megmutatkozik mennyiségi, de minőségi mutatókban is (több mondat magyarul, több az orosz egyszavas, de több az egyszerű és összetett magyar mondat).

A természetes és a kései kétnyelvűség a témája Réger Zita kutatásainak (31). Az előző kutatással szemben, tapasztalata szerint a cigánygyerekek beszédükben gyakran keverik a két nyelv elemeit, különösen a magyar ragokat, kötőszokat, határozószókat helyettesítik szívesen lovariakkal (nyelvjárásuk) magyar beszédükben.

A két nyelv hängrendszerbeli különbségei a magyar nyelvű beszéd során élesen kiütözkönek: a gyerekek gyakran élnek a hangzócserevel, de megfigyelhető a hangzótorzítás is.

A hangtani elégtelenségeknek morfológiai következményei is vannak: a magyar többesjel, tárgyrag használata gyakran hibás, de el is maradhat a cigánygyerekek beszédében.

A grammatikai fejlődésen belül részletesen számot ad Réger a birtokos viszony formai-tartalmi elsajátításának szakaszairól.

A szerző általános következtetése: az iskolába lépő lovari cigánygyerekek nyelvi fejlettsége a 2—3 éves magyar gyerekek szintjének felel meg.

A nyelvi retardáció hátrányos helyzetet teremt. Ennek a hátrányos helyzetnek a leküzdésében az iskola sokat tehet; ezért alakult ki éles vita akörül, hogy a cigánygyerekek felzárkóztatásának útja vajon a „tisztá” cigányosztályok létrehozása, vagy éppen ellenkezőleg — a „vegyes” osztályok megteremtése szolgálna jobban e hátrány leküzdését.

Kutatásaiban Réger igyekszik közös törvényszerűségeket megállapítani az anyanyelvi fejlődés és a kisgyermekkorú idegennyelv-elsajátítás között. Az általa megfogalmazott törvényszerűségek általánosíthatóságát további empirikus kutatásoknak kell megerősíteni.

2.5. Óvodai idegennyelv-oktatási kísérletek

A természetes kétnyelvűség áttekintése után magától adódik a folytatás: a kisgyermekkorú idegennyelv-tanulás mesterséges kétnyelvűségnek tekinthető. A jelenlegi empirikus kutatások még aligha vannak olyan fokon, hogy a kétfajta kétnyelvűség között valamennyi összefüggést tisztán látnánk.

A kisgyermekkorú idegennyelv-oktatás magyar szakirodalma sajnálatosan szegény, különösen annak érezzük, ha nyelvészeti, pszicholingvisztikai aspektusát kérjük számon.

A pedagógiai-pszichológiai ihletésű munkák közül Nádudvariné munkái (32), a lingvisztikai alapokat felkutató munkák közül Dezső könyve (33) a legteljesebb.

Pszicholingvisztikai jellegű tanulmányt csak elvétve találunk (vö. Lengyel 34).

A különböző városokban folyó nyelvoktatási kísérletek (Ajka, Csepel, Debrecen, Eger, Pécs) írásos anyagára még várnunk kell.

A címben megjelölt témát — nemcsak tartalmi, hanem módszertani okokból is — Pléh (35) legutóbbi tanulmányával kell lezárnom. A hivatkozott tanulmányban Pléh a szórend kapcsán a Slobini-féle műveleti elvek egyikét „hitelesíti be” magyar anyagon. Használt módszere túllép a Magyarországon napjainkban általában uralkodó megfigyeléses módszeren — a neurolingvisztikához közelálló eljárásokat vesz igénybe. Tartalmi szempontból is új a közlemény. A magyar kutatásokban általában kevés törekvést találunk arra, hogy a magyar gyermek nyelvi fejlődését szélesebb keretek között vizsgálják. Az eljövendő kutatások egyik lényeges mozzanata lesz annak kiderítése, hogy az egyedi (magyar) nyelvi fejlődés miként járulhat hozzá az általános nyelvfejlődési törvényszerűségek igazolásához, korrigálásához, esetleg elvetéséhez.

Talán nem szerénytelenség, ha zárásképpen e sorok írójának legújabb összefoglaló könyvéről is informálok az olvasót (36). A könyv az első három életév nyelvi fejlődésének összegző leírására vállalkozik: egyaránt figyelembe véve a magyarországi és a külföldi tanulmányokat.

HIVATKOZÁSOK

1. S. Kádár Júlia: A beszédlégzés (respiratio phonatorica) és a beszéd kapcsolatának alakulása különböző mondattípusok kimondásakor 5—8 éves gyerekeknél, Magyar Pszichológiai Szemle, XXXI. 1974/3. 288—293
2. S. Kádár Júlia: 5—8 éves gyerekek által reprodukált ritmikus mondóka analízise, Magyar Pszichológiai Szemle, XXXIV. 1977/1. 28—36.
3. S. Kádár Júlia: A nyelvi kommunikációs készség kialakulásának fejlődéslélektani és pszicholingvisztikai vonatkozásai. Kand. dissz. tézise, Bp. 1976. 20. p.
4. S. Kádár Júlia: A preverbális kommunikációs készség jellemzői, Magyar Pszichológiai Szemle, XXXIV. 1974/4. 351-362.
5. Kassai Iona: Az intonáció szerepe a gyermeknyelvben. MFF 3. 1979, 80-3.
Üő.: Gyermeknyelvi dallamminták, MFF 4. 1979, 147—71.
- Üő.: A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvben. MFF 7. 1981. 156—174.
6. Gósy Mária: A szóhangsor kialakulása a gyermeknyelvben. MFF 1. 1978, 25—37.
Üő.: A beszédhang kialakulása a gyermeknyelvben. MFF 7. 1981. 67—80.
7. Vekerdi Zsuzsanna: Logopédiai gondozás a Szeged megyei Városi Tanács Ifjúság Ideggondozó Intézetében. Csongrád megyei Egészségügyi Intézmények Tudományos Közleményei, 1976. 301—307.
8. Üő. és Szabon József dr., Stepper Magdolna dr., Bogdán Ernő dr.: Dyslexia prevencióra szoruló kisgyermek kiválasztásának szempontjai. Szeged megyei Városi Tanács Egészségügyi Intézmények tudományos munkásságának összefoglalója, Szeged 1974, 109—112.
Üő. és Dr. Pelle Pálné, Takó Tivadar: Fonémahallás, relatív-időtartam-megkülönböztető képesség fejlesztése. Magyaritanítás 1975/4—5, 1980. 196. 1.
8. Vekerdi Iréne: A beszédhallás fejlesztése. Óvodai Nevelés 1980/6. 265—269.
Üő.: A beszédhangok időtartamának tudatos megfigyelése. Óvodai Nevelés 1981/1
Üő.: Tudatos beszédhallás-fejlesztéssel az anyanyelvi műveltség emelésért. Művelődésügyünk Csongrád megyében, Szeged, 1981. 6—22. 1.
Üő. és Török Gábor: A beszédhangok tudatosításának kifejlesztése óvodában. Az óvodai anyanyelvi nevelés továbbfejlesztése, Kecskemét, 1981. 102—118. 1.
9. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. Nyelvtudományi Értekezések 101. 1981.

10. S. Meggyes Klára: Jegyzetek a képi ábrázolás gyermeki verbalizálásáról. In: Radics K. és László J. (Szerk.): Dialógus és interakció, Tömegkommunikációs kutatóközpont Bp. 1980, 45—65.
11. S. Kádár Júlia: Egy nyelvi jelkapcsolat alkalmazásának jellemzői 5—8 éves gyermekeknél. Pszichológiai Tanulmányok, 1975, XIV. k. 161—68. 1.
12. S. Meggyes Klára: Fiktív szövegkörnyezet és szituáció a gyermeki mondatmegértésben. NyK 1979. 81/1, 1953—160.
13. S. Meggyes Klára: Az igeidőváltás szerepe a magyar gyermeknyelvi szövegek egyik típusában. NyK. 1980. 82/1—2. 237—50.
14. S. Kádár Júlia: A nyelvi kommunikatív és a szocialis fejlettségmutatói az óvodai, eredményvizsgálatban (ERV). Ped. Sz. 1979/11. 1011—23.
15. Reök György: Beszédvizsgálatok 6 éves óvodások körében. Ped. Sz. 1980/7—8. 642—55.
16. Losonczi Mihályné (szerk.): Az óvodai anyanyelvi nevelés továbbfejlesztése, Kecskemét, 1981.
17. Szépe György (szerk.): Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Bp. 1976.
18. Bánréti Zoltán: Gyerek és anyanyelv. Anyanyelvi nevelési kísérlet 4. és 5. osztályban. Bp. 1979.
19. Tantárgyi és tantárgypedagógiai kutatások. Baja, 1979/1980
20. Nagy József (szerk.): Vizsgálatok az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés gazdagítása érdekében. Jászberény 1981.
21. B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása, Bp. 1981.
22. Zsolnai József: Beszédművelés kisiskoláskorban, Bp. 1979.
23. Virágölgői Péter: A kézírásról, Bp.-Veszprém, 1981.
24. Mérei Vera—Vassné Kovács Emőke: A kommunikációs zavarok gyakoriságáról és megoszlásáról.
In: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve IV. Bp. 1980. 327—37
25. Lőrök József és Subosits István: Egy óvodai beszédfelemelés tanulságai. In: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve IX. Bp. 1980. 319—27.
26. Csányi Yvonne: Nonverbális gondolkodás és verbális készségek siketeknél.
In: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve IX. 1980. 397—474.
27. Farkas Miklós: Siketek iskolai füzeteiben rögzített beszédanyag gyakorisági mutatói
In: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve, IX. 1980. 477—482.
28. F. Csányi Yvonne: A Peabody-szókincsvizsgálat hazai alkalmazásának első tapasztalatai siket és halló gyermekeknél. Magyar Pszichológiai Szemle, 1976/3, 242—61 1.
29. Vassné Kovács Emőke—Kassai Ilona: A hadaró beszéd tempója és szünetei.
In: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve, IX. 1980. 387—393. 1.
30. Jarovinszkij Alekszandr: Szókészlet és mondatalkotás a koragyermekkor kétnyelvűség esetén. Hungarológiai Közlemények 1979. XI. évf. 39—40. 15—36. 1.
Uő.: Adatok az óvodás korú kétnyelvű gyermekek szókincséről. Magyar Pszichológiai Szemle 1980/4. 380—401.
Uő. és Fabricius Ildikó: Kommunikatív folyamatok stratégiája. Magyar Pszichológiai Szemle 1978/1. 72—80. 1.
31. Réger Zita: Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. Valóság, 1974. 1. 50—62. 1.
Uő.: A lovári—magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. NyK 76. 1974. 229—255.
Uő.: Közös törvényszerűségek az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkor idegennyelv-elsajátítás folyamatában.
Uő.: Cigányosztály, „vegyes“ osztály a tények tükrében. Valóság 1978/8. 77—89. 1.
32. Nádudvari Lídia: Az idegennyelv-oktatás néhány pszichopedagógiai vonatkozása, különösképp az óvodáskorúakra. Acta Pedagogica Debrecina 64. Debrecen, 1975.

- Uő.: A gyermekek idegennyelv-oktatásának pedagógiai-lélektani alapjai. Debrecen 1980.
33. *Dezső László*: A nyelvtudomány szerepe az idegennyelv-oktatás komplex megközelítésében. Bp. 1979.
34. *Lengyel Zsolt*: Első lépések: a 4—6 éves magyar gyerekek orosz tanulásának néhány kérdése (pszicholingvisztikai esettanulmány) JGYTF Tud. Közl. 1979.
Uő.: A pszicho- és szociolingvisztika helye az anya- és idegen nyelvek oktatásában. Debrecen 1979.
35. *Pléh Csaba*: A különböző szórendű mondatok értelmezése és a dichotikus hallási aszimmetriák 3—6 éves gyermekeknél. Pszichológia, 1981, (1), 3, 365—393.
36. *Lengyel Zsolt*: A gyermeknyelv. Bp. 1981.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

EGY ZENTAI RÁOLVASÁS

GULYÁS GIZELLA

Pedagógiai Akadémia, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

A népművészet iránti vonzódásom és a menteni a menthetőt gondolata adta kezembe a tollat. S az a remény is írásra késztetett, hogy a mágikus praktikák varázsénekei és versei, a szokások rítusa, a népi imádságok költészete még él valahol náunk is, még összegyűjthető, lejegyezhető a régiak századokon át öröklődő üzenete. Szülővárosomban, Zentán egy ráolvasást, vagy ahogyan ott nevezik: egy ráimádkozást jegyeztem le, s ezt a múltat-jelző szöveget szeretném ezúttal bemutatni.

A ráolvasás nem más mint szavakkal történő varázslás, esetünkben gyógyítás. A nép a betegségek valódi okait nem ismerve, a betegséget titokzatos erők (betegségdémonok, halottak lelkei, állatok, természeti erők vagy Isten büntetése) rontó hatásának tartotta. A gyógyítást — ráolvasást — mint ellenvarázslatot alkalmazta, mert hitt a kimondott szó varázserejében. Ezzel akarta a rontó szellemet stb. rákényszeríteni a kérelem, a parancserejű felszólítás teljesítésére.¹ A ráolvasó szövegek hordozói kiválasztott egyének voltak. A gyógyító formulák szöveghű elmondása kötelező volt, néha titokban végezték, hogy maguk számára megőrizték a varázserejét.² A ráolvasó varázsszövegnél a gyógyítás a hasonlóság elvén alapult, mert azt célozta, hogy az egyszer már megtörtént esetet felidézve (az euráziai hagyomány szerint) az istenek sikeres gyógyítása a jelen esetben is történjen meg. A ráolvasás kezdeti pogány formáit az epikus jellegű biblikus háttérűek szorították ki. A mai ráolvasások tehát kettős eredetűek. A ráolvasó varázsszövegek általában szerkezetükben is kettősek. Az első az ún. epikus rész, amely felidézi a bibliai alaptörténetet, a másik rész a tulajdonképpeni varázsszöveg.³ Ez megfigyelhető a zentai ráimádkozás esetében is.

Mikó az Úr Jézus a földön járt
Tanát jó gazdát, rossz gazdasszonyt,
Vetett neki gyíkinnyágyat, kúpárnát
De néked vala nem ártott.
Rút fekély, rút nyavalya!
Tisztújj, pusztújj!
Szentséges szent malasztoddal
Jézus, Jézus, Dávidnak vére
Könyörűj rajta.
Mint úton mellett vakon könyörűtél.

Ezt a ráimádkozást a Szent Antal tüze (orbánc), vagy ahogyan még nevezték: pokolkelet⁴ gyógyítására alkalmazták. A varázsige mondásakor a ráolvasó két kezefejét keresztben tartva a vörös duzzanat fölé tartotta. A ráimádkozást három egymás utáni napon meg kellett ismételni. A „gyógyító“ soha semmit sem fogadott el érte, csak azt mondta, hogy bízni kell az imádságban, mert ha valaki nem hisz a ráimádkozásban, akkor nem is fog használni.

A ráolvasást Zentán 1979. febr. 4-én jegyeztem le. Elmondta Gulyás Lajosné Takács Kapitány Veronika, 73 éves varrónő, aki nagyanyjától, Bata Istvánné Farkas Veronikától (1864—1945) hallotta 1927-ben. A nagyanya mélyen vallásos asszony volt, és csupán emberszeretetből „gyógyított“. Ellenszolgáltatást soha sem fogadott el, ellenkezőleg, ő volt az, aki adott. Állandó „szegényei“ voltak, akik rendszeresen hetente felkeresték az adományért. A családban nem tudja senki, hogy kitől örökölte a „gyógyító-tudományt“, és csak a véletlenül múltott, hogy ez a ráimádkozás is fennmaradt. Közvetlen környezete nem tanúsított iránta érdeklődést. Egyik unokája kíváncsiságból megfigyelte a ráolvasás varázslatát, s a szöveg valahogyan lerakódott emlékezetében. Régen nem gondolt már rá, de egyszer csak felködlött emlékezetében, amikor a régmúltat felidézte.

Ismeretes a beteg is: Recskó Vincéné Körösi Ilona, szül. 1903, zentai háztartásbeli, aki 1927-ben „meggyógyult“ ettől a ráimádkozástól. Ő a következőképpen mesélte el az esetet 1979. febr. 4-én:

„1927-ben a karom megvörösödött, főkerestem a Vërka nénit, aki először rácsihelt, utána ráimádkozott és köröszöt vëtet rá. Háromszó köllött hozzá emënni, nem fogadott e érte sëmmit se.

Ezt a betegséget Szent Antal tűzinek nevezik vagy pokókeletnek. Azé Szent Antal tüze, mer ha valaki Szent Antal napján lisztbe belenyúl, akkó keletkezik rajta. Vërka néni meg rácsihelt, és ráimádkozott, azé gyógyút meg. Két kót csihelt össze, szikrázott a karom fölött és szikrák hullottak rá. A két kó között tapló vót, ami pákábúl van, pörnyés vízbe megáztatták, kigyúrták és megszáritották, asztán rátëtték a kőre, hogy tüzet gyúccsanak vele.“

Kérésemre, hogy emlékszik-e még másik ráimádkozásra, gyógyításra — a következőket mesélte el:

„A gyerek rít, tán megverték szemmel — akkó három kaná vízzel megmosdatták, megitták —, ujbó megmérték a vizet, akkó ha négy kanála lett, szemverésbe vót a gyerek. A vizet ajtó sarokvasára öntötték és meggyógyút a gyerek. Ha a víz nem szaporodott, akkó nincs szemverésbe a gyerek.

A gyerek rít, a kézkönyökét az átelles térddel megmérték, hogy meg van-e hibbanva. Ha nagyon sivalkodott, amikó mértük helre, akkó helre ment a keze vagy a lába.“

Visszatérve az idézett ráolvasás szövegére: azt tapasztalhatjuk, hogy bevezető részében megtalálható a kezdő szituáció — az istenség utazása, a jó gazda és rossz gazdasszony, a gyékényág-kópárna motívum. E szövegelemek eredetét Dömötör Tekla kimerítően megvizsgálta⁵ több történeti koronát, kezdve Ó-Egyiptomtól olasz és magyar változatain keresztül, genetikai összefüggésükben és esetleges egymástól független keletkezésükben.

A ráimádkozás rítusát egy cselekményelemmel, a „rácsiholással“ egészítette ki Recskóné. Ez igen érdekes mozzanat, azzal lehet talán magyarázni,

hogy a tűz jellegéből eredően a keletkező füstnek tisztító és védekező hatást tulajdonítottak. Mert a füstölés is mágikus cselekmény volt a magyar néphitben, célja az embernek ártó erők (gonosz, betegségsszellem, ördög stb.) legyőzése.⁶

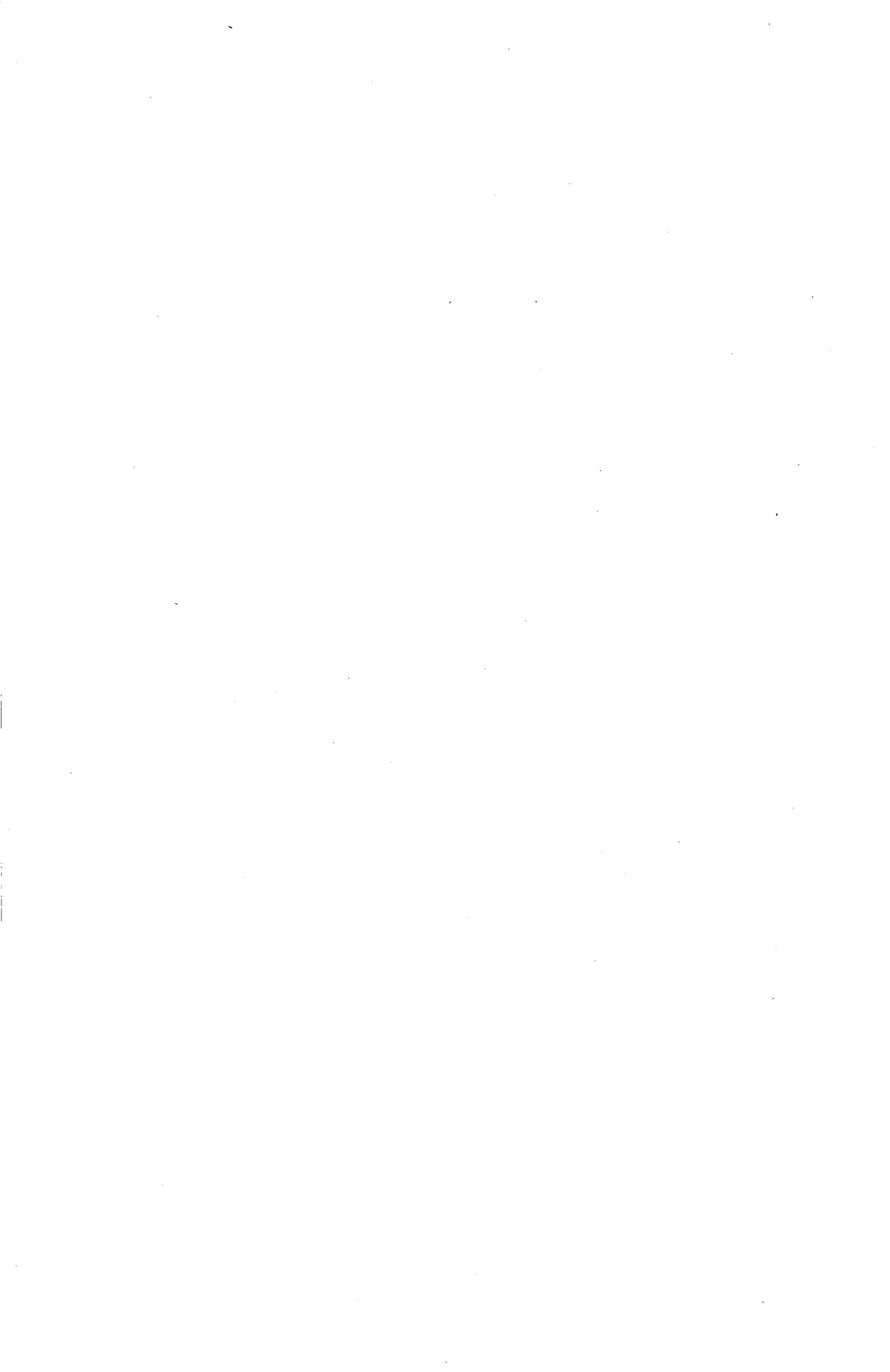
Ebben a ráimádkozásban is, mint a legtöbb kereszténykori ráolvasásban, nem tisztán keresztény, nem is tisztán pogány hit és világszemlélet, hanem a kettő összekeveredve található. Pogánykori emlékeknek tekinthetők, amelyek a kereszténység felvételével jobbra csak stilárisan alakultak át, ezt bizonyítja az Úr Jézus stb. említése, de tartalmuk és lényegük ugyanaz maradt. Így ezeket a formulákat a régi magyar pogány hitvilág emlékeinek mondhatjuk. Fekete Lajos szerint⁷ a nép körében található népies gyógyászatot a régmúlt örökségének tekinthetjük, a régi magyar hit, a táltosok és jósnők szellemének hatásaként élnek tovább.

Ugyanígy a vízvetés — a vízzel való gyógyítás — is ismeretes a magyar hagyománykincsben,⁸ a már egyszer megtörtént gyógyítás (kis Jézus betegsége) felidézése, amelyet szemverés elhárítására alkalmaztak. A zentai mesélő nem emlékszik a szövegre, ami azzal is magyarázható, hogy nem mondták hangosan, csak magukban, hogy a szó varázsereje megmaradjon.⁹

Az orbánc elleni ráimádkozás szó szerinti szövegét nem találtam meg sem Erdélyi Zsuzsanna, sem Polner Zoltán, sem Gyura Julianna¹⁰ gyűjteményében. Pontosabban az epikus rész motívumaihoz hasonlókra rábukkantam, de más betegségeknel alkalmazták őket; a szóban forgó varázsige szövegéhez hasonlóra még eddig nem akadtam. Ugyanígy a „csiholással“, ezzel az ősi tűzgyújtással mint ráolvasó rítussal sem találkoztam.

IRODALOM

- ¹ Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 97. p.
- ² Polner Zoltán: Föld szülte fáját. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1978. 10. p.
- ³ Erdélyi, i.m. 97—98. p.
- ⁴ Erdélyi, i.m. 117. p. Pokoleredetként emlegeti.
- ⁵ Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó Budapest, 1974. 110—119. p.
- ⁶ Erdélyi, i.m. 116. p. és Szendrey Ákos: A füstölés a magyar néphitben. Ethn XLVI., 1935. 42—48. p.
- ⁷ Fekete Lajos: Gyógytan a régi magyaroknál. Századok. 1874.
- ⁸ Erdélyi, i.m. 107., 111. és 139. p.
- ⁹ Erdélyi, i. m. 142. g.
- ¹⁰ Gyura Julianna: Új hold, új király. Híd, 1980. 2. sz. 222—240. p.

ETO: 809.451.1—087 (497.1):801.31

PROFESSIONAL PAPER

KUPUSZINA NÉPI NÖVÉNYNEVEINEK JEGYZÉKE

SILLING ISTVÁN

Nikola Tesla Építészeti és Fafeldolgozó
Szakmunkásképző Iskolaközpont, Apatin

Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

Kupuszina olyan nyugat-bácskai község, amelyet nyelve, viselete, néprajza miatt régóta figyel a jugoszláviai magyar és a magyarországi nyelv-járászszakértők és folkloristák jó része. Terepi gyűjtőutak, egyéni kutatások színhelye többször is volt már e falu, de a látogatások még kevés publikációt eredményeztek. Néhány rövidebb tanulmány, beszámoló megjelent már Kupuszináról, de hatalmas gazdagsága még feltáratlan. Csupán dr. Zelliger Erzsébet budapesti kutató vizsgálta meg tüzetesen a falu nyelvének igeragozási rendszerét.

Bizonyára több akadálya is van annak, hogy Kupuszina részletesebb felírása késik. Ez alkalommal mi sem vállalkozunk nagyobb horderejű ismertetésre, hanem ismét csak egyetlen részterület bemutatására. Reméljük, egyszer a mozaikkockák mégis egy egységes monográfiává válnak.

Számunkra jelenleg nincs nagyobb akadálya a kupuszinai gyűjtésnek, mivel itt születünk, s máig is itt élünk. Ismerjük a falu nyelvét, szokásait, embereit, s közvetlen kapcsolatban vagyunk kutatási anyagunkkal.

Egy már megkezdett munka, a kupuszinai nyelv tájszójegyzékének készítése közben fogant meg gondolatunk, hogy a jónéhány népi növénynevet külön dolgozatban ismertessük. Hitünkben megerősített dr. Penavin Olga egyetemi tanár s Csapody—Priszter *Magyar növénynevek szótára* című kiadványa. Rávilágítottak arra, hogy érdemes a népi élet ilyen területeivel is foglalkozni, hiszen munkánkkal segítséget nyújthatunk a majdani monográfiakészítőknek, a népi gazdálkodás kutatóinak, a mezőgazdaság-fejlődés vizsgálóinak, nyelvészeknek, szociológusoknak, biológusoknak egyaránt.

Névjegyzékünkben megtalálhatók a vadon élő és a virágoskertben nevelt virágok népi nevei egyaránt, a fajtanevek azonban kimaradtak. A néhány meghonosodott latin nevet fölvettük jegyzékünkbe.

Néhány név többször is előfordul, ugyanis a kupuszinaiak, hasonlóság alapján, több növényt is ugyanazon névvel illetnek. Arra is van eset, hogy egy növényt többféleképpen hívnak, ezért található meg egy-egy hivatalos elnevezés több népi növénynév mellett is. Egynéhány növényt nem sikerült fellelnünk növényhatározóinkban, s így csak a népi név szerepel magában.

A kupuszinai népi növénynevek jegyzéke ábécérendben közli az elnevezéseket. Először a növény népi nevének általunk kialakított köznyelvi alakját, aztán népi nevét tüntettük föl a kupuszinai nyelvjárás ejtése szerint, majd idézőjelben a hivatalos név szerepel, s végül a növény latin elnevezése.

Munkánkhoz szakirodalomként a következő szakkönyveket használtuk föl:

- Csapody Vera—Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára* (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1966)
- Hortobágyi T.—Kiss I.—Pál M.—Pócs T.—Simon T.: *Növénytan 2.* (Tankönyvkiadó, Budapest, 1976)
- Jávorka Sándor—Csapody Vera: *Közép-Európa délkeleti részének flórája képekben* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975)
- Simon Tibor—Csapody Vera: *Kis növényhatározó* (Tankönyvkiadó, Budapest, 1977)
- Csapody—Horánszky: *Vadvirágok 1.* (Móra Könyvkiadó, 1975)

1. *ácintus* ácintus „jácint“ Hyacinthus
2. *agáca* ágáca „akác“ Robinia
3. *árválányhaj* árválányhaj „hajszállbugájú köles“ Panicum capillare
4. *asszonyka* asszonka „kerti sarkantyúka“ Tropaeolum maius
5. *bacská* bácskă „a vöröshagyma virága“ Allium cepa flos
6. *bársonyka* bārsonkă „bársonyvirág“ Tagetes
7. *bazsalicska* bāzsálicskă „bazzsalikom“ Ocimum basilicum
8. *békányál* békányál „apró békalencse“ Cladophora
9. *békányál* békányál „lándzsás útifű“ Plantago lanceolata
10. *belegonia* belegónijă „muskátlı“ Pelargonium
11. *betonia* betónijă „kerti petúnia“ Petunia hybrida
12. *bodzarózsa* bodzărúzsă „bazzsarózsa“ Paeonia
13. *bogáncs* bűgāncs „héjakútmácsonya“ Dipsacus laciniatus
14. *bogáncs* bűgāncs „nagy bojtorján“ Arctium lappa
15. *bogáncs* bűgāncs „útszéli bogáncs“ Carduus aconthoides
16. *brónuszfű* brónuszfű „sovány csenkesz“ Festuca pseudovina
17. *büdöske* bidēske „kis ezerjófű-százforintos földpe“ Centaurium minus
18. *cinkrót* cinkrót „mezei zsurló“ Equisetum arvense
19. *citrus* citrus „életfa“ Biota orientalis
20. *citrus* citrus Cupressus
21. *csalán* csállāny „nagy csalán“ Urtica dioica
22. *cseresznye* cseresznye „cseresznye“ Cerasus avium
23. *csicsóka* csicsóka Hetianthus tuberosus
24. *csillagrózsa* csillāgrűzsă „csillagőszirözsa“ Aster amellus
25. *dió* dijó „dió“ Juglans
26. *disznófű* disznófi „zsombéksás“ Carex elata
27. *disznóparéj* disznópăréj „szőrös disznóparéj“ Amaranthus retroflexus
28. *egres* egres (késő virágból, időre be nem érett szőlő)
29. *égészerelem* égészerelem „égőszerelem“ Lychnis chalcidonica

30. *eleven garád* eleveny garád „tövises iglice“ *Ononis*
 31. *emberke* embërke „kerti sarkantyúka“ *Tropaeolum majus*
32. *fátyolka* fátyolká „fátyolvirág“ *Gypsophila*
 33. *fekete nadár* fekete nádár „fekete nadálytő“ *Symphytum officinale*
 34. *flox* flox „lángvirág“ *Phlox*
 35. *folyófi* folófi „apró szulák“ *Convolvulus arvensis*
 36. *földi dió* fédi díjó „parlagi lednek“ *Lathyrus pratensis*
 37. *fülbecsöpögtető* filbecsöpögteté „kövirózsa“ *Sempervivum*
38. *gesztenye* gestenye „gesztenye“ *Castanea sativa*
 39. *girice* girice v. gyirice „veresgyűrű som“ *Cornus sanguinea*
 40. *gombicska* gombicská (apró virágú kerti margaréta)
 41. *göröcske* gërëcske „görögdinnye“ *Citrullus lanatus*
 42. *grásák* grásák „kaszanyúgbükköny“ *Vicia cracca*
 43. *gulovacska* gulovácská „ringló“ *Prunus domestica* ssp. *italica*
 44. *gyurgyic* gyurgyíc „gyöngyvirág“ *Convallaria majalis*
 45. *gyűszűke* gyízsiike v. gyízsiicske „tavaszi kankalin“ *Primula veris*
46. *hajdina* hájdiná „útszéli zsázsa“ *Cardaria draba*
 47. *hajnalicska* hájnälicská „hajnalka“ *Ipomoea*
 48. *harangocska* hárángocská „közönséges harangláb“ *Aquilegia vulgaris*
 49. *hébér* hëbër „lopótök“ *Lagenaria siceraria*
 50. *hínár* hínär „süllőhínár“ *Myriophyllum*
 51. *hínár* hínär „érdes tócsagaz“ *Ceratophyllum demersum*
 52. *hortenzia* hordënhzija „hortenzia“ *Hydrangea macrophylla*
53. *jegecske* jegecske „begónia“ *Begonia*
 54. *Jézus szíve* Jézusszíve „szívvirág“ *Dicentra spectabilis*
55. *kakastaréj* kákastaré „bárányfarkok“ *Amaranthus caudatus*
 56. *káké* káké „széleslevelű gyékény“ *Typha latifolia*
 57. *kála* kälá „kálmos“ *Acorus calamus*
 58. *kamilla* kámillá orvosi székfű v. kamilla“ *Matricaria chamomilla*
 59. *kancsócska* káncsócská „baracklevelű harangvirág“ *Campanula persicifolia*
60. *karalábé* kälälábé „kalaráb“ *Brassica oleracea* var. *gongyloides*
 61. *karácsonyfa* kárácsonfá „lucfenyő“ *Picea*
 62. *kása* käsá „apró békalencse“ *Lemna minor*
 63. *kékvirág* kíkvi:ág „dohányfojtó szádorgó“ *Orobancha ramosa*
 64. *kígyóhagyma* kijóhájmá „tyúktaréj“ *Gagea*
 65. *kígyózöldség* kijózëccsëg „bürök“ *Conium maculatum*
 66. *kikírícs* kikirícs „kikerícs“ *Colchicum*
 67. *kiskacsavirág* kiskácsavirág „ezüstös v. homoki pimpó“ *Potentilla*
 68. *kislibavirág* kislíbavirág „homoki pimpó“ *Potentilla arenaria*
 69. *koldustetű* kódustetű „mizsót“ *Lappula*
 70. *kondorka* kondorká (?)
 71. *konkoly* konkol „konkoly“ *Agrostemma githago*
 72. *kórógáz* kórógáz „katángkóró“ *Cichorium intybus*

73. *koronafa* koronáfa „lepényfa“ *Gleditsia*
 74. *krajcárka* krajcárka „krajcárvirág“ *Ranunculus acer*
 75. *krežantín* „krézantín „krizantém“ *Chrysanthemum hortorum*
 76. *krumplírózsa* krumplírúzsa „dália“ *Dahlia*
 77. *kruspán* kruspán „puszpáng“ *Buxus sempervirens*
 78. *kukacka* kukácká „kerti porcsin“ *Portulaca grandiflora*
 79. *kurjácška* kurjácská „mezei tikszem“ *Anagallis arvensis*
 80. *kurjácška* kurjácská „tyúkhúr“ *Stellaria media*
 81. *kutyadrinka* kutyádrinká „kesernyészószóló“ *Solanum dulcamara*
 82. *kutyaláb* kutyáláb „csombormenta“ *Mentha pulegium*
83. *lápulevél* lápulevél „bojtorján“ *Arctium*
 84. *lebedá* lëbëdá „laboda“ *Atriplex*
 85. *lepkevirág* lepkevirág „pillangóvirág“ *Cosmos bipinnatus*
 86. *libuskavirág* libuskávirág „pongyola pitypang v. gyermekláncfű“ *Taraxacum officinale*
 87. *lósóska* lósóská „mezei sóska“ *Rumex acetosa*
 88. *lucerna* lucërná „réti lóhere“ *Trifolium*
89. *macskatalp* mácskátálp (?)
 90. *magvas saláta* mágvás sálátá „őszi oroszlánfog“ *Leontodon autumnalis*
 91. *makkfa* mákfá „tölgy“ *Quercus*
 92. *makusina* mákusiná „sovány csenkesz“ *Festuca pseudovina*
 93. *márándzsa* márándzsá „körte alakú tök“ *Cucurbita pepo* var. *pyriformis*
 94. *Mária könnye* Mārjá kënyye (?)
 95. *Márialevél* Mārjálevél (?)
 96. *menyasszonyka* mënyásszonká „hangaőszirózsa“ *Aster ericoides*
 97. *menyasszonyvirág* mënyásszonvirág „pásztortáska“ *Capsella bursa-pastoris*
 98. *mirha* mirhá „mirigyes libatop“ *Chenopodium botrys*
 99. *misling* misling „silókukorica“
100. *nádvirág* nädvirág „kardvirág“ *Gladiolus*
 101. *nenyúljhozzá* nënyújhozzá „nebáncsvirág“ *Impatiens*
 102. *nyáríka* nyāríká „kerti őszirózsa“ *Callistephus chinensis*
103. *oráska* orāská „sulyom“ *Trapa natans*
 104. *orgovány* orgovány „orgona“ *Syringa vulgaris*
 105. *ördögmádzag* ërdëgmádzág „ördögcërna“ *Lycium*
106. *pálka* pālká „palkasás“ *Carex cyperoides*
 107. *papsajt* papsájt „papsajtmályva“ *Malva neglecta*
 108. *papsípka* papsípká „kecskerágó“ *Euonymus*
 109. *pápula* pápulá „kerti oroszlánszáj“ *Antirrhinum majus*
 110. *paradicska* párádicská „paradicsom“ *Lycopersicon esculentum*
 111. *patlidzsán* pätlidzsän „tojásgyümölcs“ *Solanum melongena*

112. *patnoszka* pátnoszka „körömvirág“ *Calendula officinalis*
 113. *pecsárka* pácsárka „bármilyen gomba“ *Fungi*
 114. *pilke- v. pillevirág* pilke- v. pillevirág „pillangóvirág“ *Cosmos bipinnatus*
 115. *pircsi* pircsi (keskenyhüvelyű, erős paprika)
 116. *Pistika* Pistika „szépecske“ *Coreopsis*
 117. *porcfa* porcfa „porcsinkeserűfű“ *Polygonum aviculare*
 118. *pulykatakony* pujkatakony „báránfarok“ *Amaranthus caudatus*
 119. *putytök* putyték „úri tök“ *Cucurbita pepo*
 120. *ragadáncs* rágadāncs „galaj“ *Galium*
 121. *repcevirág* repcevirág „kacúros estike“ *Hesperis runcinata*
 122. *ribiszke* ribiszke „vörös ribiszke“ *Ribes rubrum*
 123. *ribizli* ribizli „egres“ *Ribes uva-crispa*
 124. *rüh* rih „közönséges aranka“ *Cuscuta europaea*
 125. *sárgahüvelyű bab* sárgahiveli báb „veteménybab“ *Phaseolus*
 126. *sárga liliom* sárga lilijom „sárga nőszirom“ *Iris pseudacorus*
 127. *sárga rózsza* sárgárúzsza „(nagy) bársonyvirág“ *Tagetes*
 128. *sárga tulipán* sárgátulipány „nácisz“ *Narcissus*
 129. *sárga vizitulipán* sárga vizitulipány „sárga nőszirom“ *Iris pseudacorus*
 130. *sárkerék* sárkerék „vetési boglárka“ *Ranunculus arvensis*
 131. *seggenő* seggēnlé „közönséges kövifoszlár“ *Cardaminopsis arenosa*
 132. *selyemfű* selēmfű „hajszábugájú köles“ *Panicum capillare*
 133. *snajder* snājēr „ragadós muhar“ *Setaria verticillata*
 134. *sütni való tök* sitni való tēk „sütőtök“ *Cucurbita pepo*
 135. *svijogó* svijogó „sövényszulák“ *Calystegia sepium*
 136. *szalvia* szálvijja „zsálya“ *Salvia*
 137. *szamárkönyér* számárkinyér „útszéli bogáncs“ *Carduus acanthoides*
 138. *szamártéj* számártej „mezei iringó-ördögsekér“ *Eryngium campestre*
 139. *szamártüsök* számártisék „tövises iglice“ *Ononis spinosa*
 140. *szamártüsök* számártisék „héjakútmácsonya“ *Dipsacus laciniatus*
 141. *szegfű* szēkvi „szegfű“ *Dianthus*
 142. *szégyenvirág* szégyēnvirág „vadmurom“ *Daucus carota*
 143. *székeses gaz* székesēs gáz „útszéli zsázsa“ *Cardaria draba*
 144. *szent Anna* szentānná (?)
 145. *szentjózseftulipán* szentjózseftulipány „fehér liliom“ *Lilium candidum*
 146. *szentlászlófű* szentlászlófi „kányacsengettyűke“ *Campanula rapunculoides*
 147. *szép fanciesi* szépjāncsi „rézvirág“ *Zinnia elegans*
 148. *szilva* szívá „szilva“ *Prunus domestica*
 149. *szittyó* szittyó „békaszittyó“ *Juncus effusus*
 150. *szőlővirág* szélévirág „begónia“ *Begonia*
 151. *tányérrózsza* tānyérrúzsza „napraforgó“ *Helianthus annuus*
 152. *tarack* tārāck „tarackbúza“ *Agropyron*
 153. *tátogató* tātogató „kerti oroszlánszáj“ *Antirrhinum majus*
 154. *télizöld* télizéd „télizöld meténg“ *Vinca minor*

155. *télizöld* télizéd „fagyöngy“ *Viscum album*
 156. *tormavirág* tormavirág „kacúros estike“ *Hesperis runcinata*
 157. *töröktök* térékték „sütőtök“ *Cucurbita maxima*
 158. *törpelilom* tērpelilijom „apró nőszirm“ *Iris pumila*
 159. *trotóka* trotóká „tölcsérke“ *Petunia violacea*
 160. *tulipán* tulipány „tulipán“ *Tulipa*
 161. *turóvirág* tūrúvirág „útszéli zsázsa“ *Cardaria- v. Lepidium draba*
 162. *túrúvirág* tūrúvirág „galambvirág“ *Isopyrum thalictroides*
 163. *tüskőrózsa* tiskēsrúzsá „rózsa“ *Rosa*
164. *útifű* utifi „lándzsás útifű“ *Plantago lanceolata*
 165. *ürgefarok* irgefárok (?)
166. *vadbükköny* vádbikkény „keskenylevelű bükköny“ *Vicia tenuifolia*
 167. *vadcirok* vádcirok „réti csenkesz“ *Festuca pratensis*
 168. *vadcirok* vádcirok „szudánifű“ *Sorghum sudanense*
 169. *vadcsalán* vádcsállány „peszterce“ *Ballota nigra*
 170. *vadgyurgyic* vádgyurgyc „tavaszi tőzike“ *Leucosium*
 171. *vadkaposzta* vádkaposztá „útszéli zsázsa“ *Cardaria draba*
 172. *vadlucerna* vádlucērná „réti lóhere“ *Trifolium pratense*
 173. *vadőszirózsa* vādészirúzsá „fekete üröm“ *Artemisia vulgaris*
 174. *vadpaprika* vádpápriká „lapulevelű keserűfű“ *Polygonum lapathifolium*
 175. *vadpapula* vádpápulá „közönséges gyűjtoványfű“ *Linaria vulgaris*
 176. *vadrépa* vádrépá „vadmurok“ *Daucus carota*
 177. *vadrózsa* vádrúzsá „gyepürózsa“ *Rosa canina*
 178. *vadsaláta* vádsalátá „őszi oroszlánfog“ *Leontodon autumnalis*
 179. *vadzab* vādžáb „réti perje“ *Poa pratensis*
 180. *valagparéj* válágpáré „közönséges kövifoszlár“ *Cardaminopsis arenosa*
 181. *vargatánc* várgátánc „rezgőfű“ *Briza*
 182. *vasúti paréj* vásuti páré „útszéli zsázsa“ *Cardaria draba*
 183. *verbina* verbiná „vasfű“ *Verbena officinalis*
 184. *vízimuhar* vizimuhár „kakaslábfű“ *Echinocloa crus-galli*
 185. *vízitulipán* vizitulipány „fehér tündérrózsa“ *Nymphaea*
 186. *vörös rózsa* vērēsrúzsá „rózsa“ *Rosa*
187. *zöldség* zéccség „petrezselyem“ *Petroselinum crispum*
188. *zsémlyerózsa* zsemmlerúzsá „labdarózsa“ *Viburnum opulus*
 189. *zsírosparéj* zsiróspáré „kövér porcsin“ *Portulaca oleracea*

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

ETO: 06. 05

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

BOSNYÁK ISTVÁN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
Közlésre elfogadva: 1982. nov. 20.

Az 1982. október elsején kezdődő új tanév, illetve intézeti munkaév elején az intézeti tisztségviselők egy ezzel megbízott csoportja elkészítette a folyó évre vonatkozó munkaprogram és munkaterv javaslatát. Ezt megvitatta, kiegészítette és módosította a Tanszék és a Kutatórészleg, majd elfogadta a Közgyűlés és a Munkástanács.

Jelen számunkban e dokumentum programtételeit egészében, az operatív munkatervet pedig kivonatosan közöljük.

MUNKAPROGRAM ÉS -TERV 1982—83-RA

I. Oktatás

„Az 1981. áprilisában elfogadott óra- és tantervünk rögzíti a Tanszék oktató-nevelő munkájának az utóbbi években korszerűsített modelljét. Eszerint, mint ismeretes, alapstúdiumi, ágazati és postgraduális képzés folyik Intézetünkben, s a kötelező és választható tárgyak, illetve speciális kollégiumok és diplomavizsga-tárgyak bőséges választéka kellő feltételt biztosít a korszerű, a káderezésszükségleteket és a hallgatók személyi érdeklődését egyaránt figyelembe vevő oktatáshoz.

E biztos alapról kiindulva, a permanens oktatási reform gyakorlati továbbvitelének újabb lehetőségeit főként az alábbiakban látjuk.

1. *A szemináriumi könyvtárnak mint az oktatói munka alapvető eszköztárának megreformálása.* — A könyvekben és folyóiratokban viszonylag igen gazdag könyvtárunkban nagy a lemaradás az állománybavétel és állományfeldolgozás tekintetében: megbízható áttekintésünk sincs arról, hogy a vásárlás, ajándék és öröklés útján megvalósuló állománygyarapításunk katalógizálásában hány éves a késésünk. Ugyanakkor gyarapítás-politikánkkal (ha egyáltalán lehet erről beszélni a tervszerűség értelmében) mindmáig nem tudtuk kiküszöbölni a tanszéki könyvtár kezdeti fogyatékoságát: az alapvető, minden korosztály által használatos kézikönyvek, szöveggyűjtemények, irodalomtörténetek stb. minimális példányszámát. Még az intézeti oktatók és kutatók tanításban felhasználható szakmunkáinak

katalogizált hányada is igen hiányos, hogy a tárgykatalógus felállításáról vagy egyszerűbb mutatók elkészítéséről ne is szóljunk.

E sokévi lemaradás pótlásának és könyvtárunk funkcionálisabbá tételének, modernizálásának előfeltételét azonban nem egy demonstrátor alkalmazásában, hanem távlatibb kádermegoldás felkutatásában látjuk. Mivel könyvtárosunk az irodalomtudományok magisztere, sürgősen meg kellene vizsgálnunk a kutatómunkába való áthelyezésének s egy új, a könyvtárszervezést és -gyarapítást egyetlen élethivatásnak tartó fiatal szakember felvételének a lehetőségét.

2. *A hallgatók öntevékenységének és individuális foglalkoztatásának további kiteljesítése.* — Az új, érvényben levő tanterv kellő normatív feltételt biztosít a hallgatók individuális munkaformáinak kibontakozásához is (választható tárgyak, szakok, diplomatárgyak, speciális kollégiumok stb.). Úgy tűnik azonban az intenzívebb és hatékonyabb oktatás egyik legnagyobb lehetősége mégiscsak az individuális munkaformák tervszerű ösztönzésében, irányításában és egybehangolt kritériumok szerinti értékelésében, elbírálásában rejlik. Vonatkozik ez a konzultációi és gyakorlati órák megszervezésére, a szemináriumi munkák elbírálására és a szemináriumi órán való feldolgozására, az új típusú diplomamunkák elkészítésének mentori támogatására éppúgy, mint a tehetségesebb és érdeklődést tanúsító hallgatók bevonására az egyszerűbb projektumi munkálatokba vagy esetleg a szemináriumi könyvtár szakmai átrendezésébe is.

S ugyancsak nagy lehetőségek rejlenek az individuális munkaformák ápolása szempontjából a hallgatók órán kívüli művelődési/szakmai öntevékenysége terén is. A Tudományos Diákszakkör, a hallgatók nemrég beindított *Közlőnye*, az Élőszóval esetleges diák-tribünje, az érdeklődést tanúsító hallgatók részvétele az Intézet tudományos értekezletein, Élőszóval-előadásain, könyv- és folyóiratbemutatóin — ez mind olyan formai lehetőség, amely szintesen ösztönözheti az individuális munkát, s olykor hatékonyabb és eredményesebb is lehet a klasszikus oktatási formáknál.

Hogy az egyetemi hallgató nem pusztá objektuma, hanem szubjektuma is az egyetemi oktatásnak, ez nyilván a mi viszonyaink között is elsősorban a tervszerűen ösztönzött individuális munka két fenti (tantervvel összefüggő s attól jórészt független) típusának még fokozottab érvényesítésével válna kifejezettebbé.

3. *Az oktatói munka gyakorlatának egybehangolása a négy évfolyam egy-egy tantárgycsoportján és ágazatán belül.* — Többször felmerült már az igény a Tanszéken, hogy meg kellene vizsgálnunk egy-egy tantárgycsoport, ágazat vagy egyetlen tárgy elméleti és gyakorlati oktatásának általános (több évfolyamra vonatkozó) módszertani kérdéseit, hogy ezzel is egységesebbé és hatékonyabbá tegyük oktatói munkánkat, s jobban kiaknázzuk a korreláció elvében rejlő gyakorlati lehetőségeket. Az idei tanévben hozzáláthatnánk e régi igény gyakorlati megvalósításához is.“

A fenti munkaprogram alapján az *operatív munkaterv* főbb elemei a következők lettek: a tanszéki tanulmányi eredményről készült elemzés megvitatása az oktatásügyi bizottságban, a Tanszéken és a Szocialista Ifjúsági Szövetség intézeti alapszervezetében; a tanulmányi előmenetelre kiható

tényezők felmérése kérdőív alapján; a programunkban előirányzott kötelező és ajánlott irodalom könyvtári állományának felmérése; szakmai megbeszélések a Tanszéken folyó irodalom- és nyelvtanításról, illetve lektori és ágazati oktatásról; a módszertani és lektori jegyzet (kézikönyv) kiadása; az elmúlt 2—3 évben megjelent szakirodalom jegyzékének elkészítése tantárgyanként, a könyvtárgyarapítás fellendítése céljából; a hallgatók oktatáson kívüli művelődési és szakmai öntevékenységeinek felmérése az Ifjúsági Szövetség alapszervezete tematikus értekezletén; a Tudományos Diákszakkör három résztémájának feldolgozása (Arany János lírája; Kosztolányi Dezső; Irodalmi és nyelvi jelenségek a hatvanas és hetvenes években Vajdaságban).

II. K u t a t ó m u n k a

„A vajdasági kutatótevékenység évekkal ezelőtti átszervezése a Tartományi Tudományügyi Érdekközösségben, valamint az annak jegyében meghozott középtávú (öt évre szóló) intézeti munkatervünk természetszerűleg határozza meg egy-egy munkaévünk parciális tevékenységét is: az ötéves tervvel vállalt kötelezettségeink a három tartományi makroprojektumban (A vajdasági nemzetek és nemzetiségek irodalmának tanulmányozása; A vajdasági nemzetek és nemzetiségek nyelvének lexikográfiai vizsgálata; A vajdasági nemzetek és nemzetiségek nyelvének fejlődése és mai állapota) eleve keretet, irányt és célt szabnak évi tervmunkálatainknak is.

Mindez azonban nem jeleti azt, hogy kutatótevékenységünk jelenlegi és távlati munkaprogramja nem igényel további közös gondolkodást, elemzést, tervezést és program-árnyalást. E tekintetben a következőket emelnék ki:

1. *Az Intézet csaknem huszonöt éves kutatási eredményeinek szintetikus összefoglalása.* — Az elmúlt tanévben publikációs tevékenységünkkel már megkezdtuk az Intézet eddigi kutatási eredményeinek szelektív összefogását néhány fontos részterületen (néprajzi, népköltészeti, dialektológiai és délszláv — magyar irodalmi-komparatistikai kutatások). A tudományos munka távlati tervezésének előfeltétele azonban a további összegezés az Intézet egyéb kutatási területein (jugoszláviai magyar irodalomtörténet, művelődéstörténet, pszicho- és szociolingvisztika, szerbhorvát — magyar kontrasztív nyelvészet stb.) Ezt a munkát nyilván az alprojektumok, közös és egyéni kutatótémák keretében kellene folytatni, s a publikációs bizottságnak immár a kész szintetizáló terveket benyújtani.

2. *Kutatótevékenységünk távlati koncepciójának és szervezési kereteinek további elemzése és módosítása.* — Mint az évi jelentés is említette, az elmúlt évben szakmai vita indult kutatótevékenységünk távlati koncepciójáról. Idő, energia, kellő szervezés híján azonban ez a nagyon fontos közös munka abbamaradt, s az idén kellene folytatni. Miközben fontos lenne ki térni az adott — a vajdasági tudományszervezési reformmal örökre kapott — munkaszervezési kereteink fellazításának lehetőségére is. Azzal ugyanis, hogy Intézetünk is beilleszkedett az említett három makroprojektumba, saját két, egykor önálló projektumát volt kénytelen összezsugorítani: a művelődéstörténetit és a folklorisztikait. (Ezek most témaként szerepelnek A

jugoszláviai magyarok irodalom- és művelődéstörténete c. alprojektumban.) Ezzel e két kutatási területen leszűkült a munkában részt vevő bel- és külmunkatársak száma, s egyáltalán: a tevékenység köre is. Némi leszűkülés tapasztalható azonban — a gyakornok-asszisztens felvétele ellenére is — az egykor szintén projektumot képezett, ma pedig alprojektumként szerveződő kapcsolattörténeti kutatásban. A folklorisztikát és művelődéstörténetet befogadó irodalomtörténeti alprojektumunk viszont nyilván és elsősorban épp a szóban forgó összevonás miatt nem terjesztheti ki vizsgálódásait az 1945 utáni majd négy évtizedes időszakra is. Ugyanakkor azt is meg lehetne fontolni, vajon a két nyelvészeti alprojektumunk adott szervezeti kerete lehetővé teszi-e a maximálisan intenzív, a meglevő káderlehetőségeinkkel maradéktalanul élő kutatómunkát.

3. *Tudományos produkciók szakkritikai vizsgálatának megalapozása.* — A rendszeres és folyamatos szakkritika igénye Intézetünkben szintén nem mai keletű. Tudományos és szakmunkánk elemző vizsgálata ugyanis jobbra az érdekközösségnek készülő évi jelentések megvitatására korlátozódik, miközben főként a szerződésekben vállalt munkamennyiség felmérésére összpontosul a figyelem, a koncepcióbeli, módszertani és egyéb fontos kérdések elemzésére viszont nem kerülhet sor. Holott a projektumi ülésektől az Élőszóval szakkritikai tanácskozásáig és folyóiratunk szakkritikai (s nem csak recenzíós) rovatának kialakításáig tudományos és szakprodukciók kritikai elemzésének számos kiaknázatlan lehetősége van.

4. *A szótári munkálatok ütemének felgyorsítása.* — A magyar—szerbhorvát nagyszótár munkálatainak üteme ugyancsak régibb problémája Intézetünknek. Az állandó (teljes munkaidővel dolgozó) belmunkatársak kis száma, a két érdekközösségtől befolyó céleszközök elégtelensége, a megfelelő külmunkatársak beszerzésének problémái és egyéb körülmények folytán már rég elveszítettük azt az időelőnyt, amit a gépi kifordítással, illetve az arra kapott külön (tartományi) céleszközökkel nyertünk. Az időelőny elvesztéséhez hozzájárult az is, hogy túlbecsültük a gépi kifordítás előnyeit, s nem módosítottuk a sürgős változtatást igénylő régi *Utasítások*-at. Szótári munkálataink alapproblémája a munkaszervezés és az elvi-módszertani kérdések tisztázatlansága. Úgy tűnik, ezen a helyzeten parciális intézkedésekkel nemigen változtathatunk, s ezért szükségesnek látszik lexicográfiai munkálataink problémakörének egészbeni felmérése és a gyökeresebb változások lehetőségének közös, az egész Intézetre (nem csak a lexicográfusainkra) kiterjedő keresése.

5. *A Kutatórészleg további szervezeti erősödése.* — Ügyrendi szabályzatának meghozatalával (és Statútumunk megfelelő módosításával) normatív feltételt teremtdött arra, hogy az önálló ügyintézés és munkaszervezés terén nagyobb hagyományra visszatekintő Tanszék mellett Intézetünkben megerősödjön ez a részleg is. És nyilván épp e hagyomány terén mutatkozó különbség miatt tekinthető természetszerűnek, hogy az elmúlt tan- és tervévben a Kutatórészleg még közel sem élt maradéktalanul azokkal a munkaszervezési lehetőségekkel, amelyeket az ügyrendi szabályzat biztosít a számára. Az *ilyen értelemben* — s nem a szeparálódást célzó — további önálló-sodás tehát reális lehetőség, melynek kiaknázása nem öncélú, hanem a ku-

tatómunka ütemének, extenzitásának és intenzitásának, illetve szervezethezességének, koordináltságának a fokozását eredményezhetné. Miközben talán a részleg és a tudományügyi bizottság munkamegosztását is módosíthatnánk, olyan értelemben, hogy a bizottság az egységes Intézet, illetve a Közgyűlés szakszerve maradjon a javaslattevő kompetenciája lenne, a végleges álláspontok, határozati javaslatok pedig a részleg értekezletein alakulnának ki, s így jutnának el a Közgyűlés és a Tanács elé.

A fenti munkaprogram-elemek alapján az operatív munkatervbe került: kutatási távlatterv elkészítése az ötéves globális tervünkkel összhangban; kutatói káderezési távlattervnek meghozatala; a gyűjtőpályázattal egybekötött folklórszeminarium felújítása; külmunkatársak fokozottabb szerepeltetése az Intézet folyóiratában; a kutatásban dolgozó munkatársak évi publikációs produkciójának elemzése; a *Hungarológiai Közlemények* szakkritikai rovatának beindítása; indítvány elkészítése a szótári munkálatok ütemének felgyorsítására vonatkozóan; tematikus projektum-értekezletek szervezése a szótári munkálatok elvi és módszertani kérdéseinek folyamatos vizsgálata céljából; az intézeti tudományos rendezvények évi tervének elkészítése és koncepciójuk folyamatos véleményezése; az intézményes és személyi, hazai és nemzetközi tudományos együttműködés tervezése és koordinálása; az érdeklődést tanúsító hallgatók szervezett bevonása tudományos rendezvényeink munkájának kísérésébe stb.

III. Kiadói tevékenység

Elfekvő publikációink — a leárazás ellenére is több mint 40 millió régi dinárt érő szellemi és anyagi tőkénk — aktivizálása a Forum Terjesztőosztályával kötött öngazgatási megállapodás révén; az Intézet húszéves kutatóeredményeit szintetizáló kiadványsorozat beindítása; kiadványaink évi mennyiségének radikális növelése; a kapitális művek keretében pénzelt kiadványaink számának bővítése; az általánosabb művelődési érdeklődésre is számot tartó kézirataink felkínálása a Művelődési Érdeklődésnek; a kéziratelőkészítés és nyomdakésszé tétel dologi és szakmai költségeinek biztosítása a nyomdával kötött megállapodás révén; az eszköztársítás lehetőségének keresése az érdekközösségeken kívül is; kiadói termésünk gyorsabb forgalmazása a terjesztőosztállyal között megállapodás értelmében; az igazgatói tisztség és az intézeti kiadványok főszerkesztői tisztségnek szétválasztása; a főszerkesztés és felelős szerkesztés elkülönítése valamennyi kiadványunknál és sorozatunknál; az intézeti folyóirat és az évkönyv főszerkesztői tisztségnek szétválasztása; az intézeti kiadványok nyilvánosság előtti, rendszeresnek tervezett bemutatása és egyéb, az elmúlt tanévben foganatosított publikációs intézkedésünk kellő alapot biztosít idei munkaprogramunkhoz is.

A fentiekből mint változatlanul aktuálisat külön is kiemelünk:

1. Az Intézet kutatási eredményeit szintetizáló kiadványsorozat folyamatos gazdagítását;
2. kiadótevékenységünk 1982. évi mennyiségi szintjének megőrzését mindkét érdekközösség céleszközeinek és minden egyéb eszköztársítási lehetőségnek az igénybevételével;

3. a nyomdával kötött, a kéziratok elkészítése szempontjából előnyös megállapodás felújítását 1983-ra is;

4. kiadói termésünk folyamatos bemutatását és népszerűsítését;

5. a mennyiségi szint őrzése mellett a minőségi szint szakkritikai vizsgálatát és fokozatos emelését.“

Az operatív kiadói munkatervbe egyebek közt bekerült: az intézeti kiadványok és kiadványsorozatok szerkesztőségi kollektív munkájának fokozása (különösen a *Hungarológiai Közlemények* szerkesztő bizottságának aktivizálása az elfogadott szerkesztési program realizálásának előfeltételeként); a komparatisztikai és hungarológiai bibliográfia I. kötete munkálatainak megszervezése; az intézeti publikációk örökölt késésének felszámolása (3 bibliográfiai füzet, a *Hungarológiai Közlemények* 1981-es évfolyamának 4 száma, Jugoszláviai magyar népmesék II.); az intézeti dolgozók Intézetben és azon kívül publikált szakmunkáinak kritikai elemzése folyóirat- és könyvbemutatókon és folyóiratunk kritikarovatában; az intézeti kiadványok árusításának megszervezése a Bölcsészettudományi Karon; a publikációs szabályzat meghozatala; egységes publikációs pénzalap létesítése évi kiadói terveink expedívebb megvalósítása céljából stb.

IV. Pénzügyvitel, személyi jövedelem, stabilizációs program

„A Közgyűlésen megvitatott és elfogadott, az 1981/82-es munkaévre vonatkozó jelentés pénzügyi fejezete számos, az új tanévre is érvényes programtémát tartalmazott. Közülük az alábbiakat emeljük ki:

1. A 42 órás munkahétről és a teljesítmény szerinti díjazásról szóló szabályzatok meghozatalával megteremtettük az alapját annak, hogy a havi személyi jövedelem a befektetett munkamennyiség függvénye (is) legyen; e szabályzatok nem tökéletesek, továbbfejlesztésükkel arra kell törekednünk, hogy minden intézeti dolgozó viszonylatában biztosítsák a befektetett munka és a személyi jövedelem kellő arányát.

2. Idejekorán meghozott stabilizációs programunk belső tartalékaink aktivizálására, az Intézet anyagi helyzetének megőrzésére, a dolgozók reális jövedelme csökkenésének megfékezésére irányult. E törekvéseinket nagyban gátolta az anyagi és közös kiadások tőlünk független, az évi összjövedelem növekedését messze meghaladó növekedése. (Az ügyviteli költségek a háromnegyedévi zárszámadás alapján az 1981. évi azonos időszakhoz viszonyítva 93,17 százalékkal emelkedtek, a bevételünk pedig csak 32,07 százalékkal, a jövedelmünk viszont csupán 24,97 százalékkal, ami — a káderállományunk két dolgozóval való ideai növekedése mellett — alapvető oka volt annak, hogy a személyi jövedelem 1,13 százalékkal meghaladta a tiszta jövedelemhez viszonyított, a szövetségi személyi jövedelmi rendelettel megszabott lehetséges emelkedés arányát. Annak ellenére is, hogy a kari intézetek átlagos személyi jövedelmének „ranglistáján“ a legutolsók között vagyunk, s Intézetünk is az Oktatásügyi Érdekközösség intervens céleszközeire jogosult intézmények között szerepel.)

3. Az intézeti alaptevékenységekből származó összjövedelem rendeltetés-szerű felhasználásáról szóló rendszeres tájékoztatás mellett az intézeti dolgozókat továbbra is tájékoztatni kell az intézeti céleszközök alakulásáról és felhasználási üteméről is.

4. A közvetlen (intézeti) anyagi kiadásokat az elmúlt tanévben a legszükségesebbekre csökkentettük, akárcsak a kutatómunka költségeit is; az ilyen jellegű takarékoskodást az új tanévben is folytatnunk kell.

5. Kiadói tevékenységünk módosított pénzügyi gyakorlata, illetve a nyomdával kötött új megállapodásunk révén fedezetet biztosítottunk az ilyen tevékenység (egyelőre igen szerény) anyagi ösztönzésére az elkészítendő publikációs szabályzattal és a létrehozandó egységes publikációs pénzalappal e kreatív munkát még inkább ösztönöznünk kell.

A jelentésbe foglalt és abból következő fenti alapelvek mellett az alábbiak érvényesítését is javasoljuk az új tanévben:

1. Mivel a teljesítmény szerinti javadalmazás ismeretes arányban történő visszaállítása nem idézett elő túlzott ingadozást a havi személyi jövedelemben, vagyis nem ingatta meg a dolgozók szociális biztonságát — viszont érezhetően javított a munkafegyelmen, s nagyobb produktivitásra ösztönzött —, a szabályzatmódosítás során tegyünk egy újabb (ezúttal is óvatos) lépést a befektetett konkrét munka szerinti jövedelmezés arányának növelése terén.

2. A szabályzatmódosítás során ugyancsak növeljük az egyes munkafázisok zárószakaszainak, illetve, az oktató-, kutató és publikációs tevékenység sajátos „finális termékeinek“ jutalmazási arányát az anyaggyűjtési és egyéb előkészületi munkafázishoz viszonyítva.

3. A takarékoság, illetve a tényleges jövedelem nagyobb csökkenésének fékezése érdekében minimalizált kutatási céleszközöket expedívebben osszuk szét és használjuk fel, mint az elmúlt tanévben.

3. Noha ez nem kecsegtet túl nagy reális eredménnyel, továbbra is keressük az intézményes munkatársítás (transzfer) lehetőségeit.“

V. Önigazgatás, közös ügyintézés

„1. Az 1981-82-es tanév kezdetén és folyamán meghozott intézeti munkatervvel, a részlegek ügyrendi szabályzatával, a módosított Statútumunkkal, a Közgyűlés ugyancsak módosított ügyrendi szabályzatával, a szakbizottságok számának növelésével és az intézeti tisztségek, megbízások viszonylag arányos elosztásával körvonalazott önigazgatási program és anticipált munkaforma — a lehetőleg minél több intézeti dolgozó minél több felelős munkával, önigazgatói és szaktevékenységgel való megbízásának, illetve a kollektív ügyintézésnek a munkaformája — erőteljes támogatásra talált az intézeti dolgozók túlnyomó többségénél és a társadalmi-politikai szervezetek intézeti alapszervezeteiben is. Ezt az irányvételt az idei tanévben is mint alapvetőt kell szorgalmaznunk és még inkább kiteljesítenünk.

2. Eközben arra kell törekednünk, hogy az intézeti önigazgatás továbbra sem öncélú, önmagával foglalatalkodó gyűlésezésekben merüljön ki — mint ahogy önigazgatási szerveink 1981-82-es értekezleteinek tárgysorozati pontjai

tanúságaként az elmúlt munkaévben sem abban merült ki —, hanem ezután is az Intézet három alaptevékenységi formájára (oktatás, kutatás, kiadótevékenység), valamint az intézeti jövedelemszerzésre és le-osztásra s a személyi jövedelem teljesítmény szerinti elosztására irányuljon. Az intézeti öngazgatásnak e lényegi — az alaptevékenységekkel, a jövedelemmel és a személyi jövedelem elvszerű elosztásával kapcsolatos — tartalmi ugyanis változatlanul a legfőbb garanciái annak, hogy köztevékenységünk radikálisan elzárkózzon mindennemű formális »öngazgatósdtól«.

3 Az ilyen irányvételű intézeti öngazgatásnak továbbra is állandóan segíteni, ösztönözni, serkenteni kell a *személyi* kezdeményezéseken és munkavállalásokon alapuló *közös* intézeti kreáció kibontakozását és kiteljesedését az oktatásban, kutatásban és kiadótevékenységben egyaránt. Öngazgatásunk ugyanis mindenekelőtt így lehet ésszerű és hatékony.

A személyi aktivitáson alapuló közös kreáció kibontakozásának előfeltételeként az elmúlt tanévben sor került az egyszemélyi ügyintézés normatív megosztására (az igazgatóhelyettes munkakörének és kompetenciáinak bővítése, a részlegek és részlegvezetők szerepkörének növelése, az egyszemélyi ügyintéző és az intézeti kiadványok főszerkesztői tisztjének szétválasztása, új szakbizottságok létesítése stb.). Az új munkaévben azonban tovább kell ösztönöznünk a szakbizottságok tagjainak és elnökeinek, a szerkesztőségek tagjainak és főszerkesztőinek, a részlegek, részlegtitkárok és -vezetők, valamint az igazgatóhelyettes, a Közgyűlés elnöke és helyettese, a Tanács tagjai és elnöke, s minden más intézeti tisztségviselő *öntevékenységének* s a munkaprogramunkkal és -tervünkkel összhangban levő *önálló* ügyintézésének kiteljesedését.

4. A személyi kezdeményezésekre és résztvékenységekre alapuló *közös* intézeti kreáció öngazgatási ösztönzésének továbbra is és csakis anyagi, továbbá (munka)erkölcsei és normatív eszközei lehetnek, s nem pedig autoritativak és direktivisztikusak; az új munkaévben is érvényesíteni kell mindennapi tevékenységünkben azt a természetszerű elvet, hogy az öngazgatás maximális ön-tevékenységet, szakmai ön-érvényesülést és kiteljesedést, végső soron pedig ön-becsülést, ön-méltóságot is jelent — *valamennyi* intézeti dolgozó viszonylatában.

5. Az öngazgatói érdekek pluralizmusát továbbra is méltányolni kell gyakorlatunkban, amennyiben az a közösen kialakított munkaprogram és -terv alapelveinek keretén belül érvényesül, s az intézeti alaptevékenységek intenzívebb kiteljesedését, stabilizációs törekvéseinket, a teljesítmény szerinti javadalmazás további elmélyítését s a közös ügyintézés munkaformáit támogatja.

6. Az intézeti öngazgatásban új mozzanatot fog jelenteni az új munkaévben az intézeti Tanács működése. Ez a törvényes szerv azonban — Statútumunk vonatkozó rendelkezései és a Tanács ügyrendi szabályzata tervezetének szellemében — nem fogja szűkíteni a közvetlen öngazgatás kereteit. Mivel ugyanis a Statútum tavalyi módosítása során sem iktattuk be öngazgatási mechanizmusunkba a nagyobb intézetekben funkcionáló oktatási és tudományügyi tanácsot, az intézeti alaptevékenység és ügyvitel legtöbb praktikus kérdésében továbbra is a valamennyi intézeti dolgozót felölelő Közgyűlés

hivatott dönteni. Ennek ellenére azonban világosan el kell határolnunk az intézeti Tanács és Közgyűlés szerep- és jogkörét, hogy mindkét szerv zavartalanul és saját kompetenciái keretében működhessen.“

A fentiek szellemében az operatív munkatervbe került, egyebek közt, az intézeti szakbizottságok és részlegek saját évi terveinek elkészítése, a folyamatban levő szabályzatmódosítások folytatása s az intézeti globális jövedelem elosztásáról és a publikációs tevékenységről szóló szabályzat elkészítése.

